

БОГОМИЛ РАЙНОВ

ТОЗИ СТРАНЕН ЗАНАЯТ

chitanka.info

Както гласи поговорката, всеки си е луд по своему и за мене е твърде успокоително, че не правя изключение по тая точка, а що се отнася до странностите ми, една от тях е, че винаги съм бил новина птица.

Навикът на нощните дежурства го усвоих още на младини, без да дочакам дори пълнолетието и дипломата. Усвоих го, понеже денят никога не ми стигаше и съвсем неусетно минаваше в четене на романи или в спорове с приятели и едва вечер се сецах, че имам да правя за утре домашни, и това бяха обикновено домашни по тия предмети, дето най ги мразех и дето никога по-късно нито веднъж не ми влязоха в работа. Изваждах с въздишка на мъченик логаритмическата таблица и старогръцката граматика и поемах пътя на мъките чак додето великодушният бог на съня — също от старогръцки произход — склонеше стриганата ми глава върху опръсканата с мастило маса.

По-късно глаголните форми изчезнаха от нощните ми бдения, за да бъдат заменени от стихотворни форми, но това вече бе съвсем доброволно дежурство, също както и другото — сред мъждивата светлина и тютюневия дим на евтините квартални кръчми, където аз заедно с още неколцина подрастващи мъдреци като мене крещях песни, крещях стихове, крещях глупости и лъжливи самопризнания в любов и приятелство, крещях, за да избълвам туй, което ме душеше и което в края на краищата не беше нищо повече от алкохолни пари и натрупана енергия без определено предназначение.

Нямам точна представа за това, как пият днес младите, но макар да съм скептик относно новаторството в тая област, където всичко е вече изпробвано, ще ми се да вярвам, че сега операциите по алкохолно затъпяване са съпроводени с по-малка доза дивотии. Защото някога, почнехме ли да пием, ние пиехме наистина диво и без да искам да се самоизтъквам, трябва да кажа, че аз лично смятах за въпрос на чест да не изоставам от другите, и когато подир някой побой или просто поради късния час ни изхвърлеха от кръчмата, ние се понасяхме като неясни, неустойчиви, но страшно шумни сенки към Борисовата градина и там, в гората, спорехме до заранта или се отдавахме на безпричинен юмручен бой, за да доизразходваме остатъците от енергията си.

Ала не само тази натрупана енергия бе причина за периодичните ни бесувания. Що се отнася до мене, бях твърде самотен и крайно

стеснителен и макар да не ми, липсваха приятели, не смеех или не желаех, или не можех да установя с тях никаква човешка близост на трезва глава и да споделя нещо повече от възгледите си по основния философски въпрос. На трезва глава ми бе неловко да рецитирам дори собствените си стихове, а връстниците от другия пол ми се струваха съвсем безинтересни и бях просто неспособен да разговарям с тях.

В трезвия ден на града нямаше място за мене и напразно търсех начин да покажа на какво съм способен, защото бях убеден, че съм способен на много неща, и едничката възможност, която ми се предоставяше понякога, бе поместването в печата на някое стихотворение подир дълго разнасяне из редакциите или временното заемане на някое надничарско място от най-нисък ранг.

Нощта беше друго. Железарският склад, който цял ден гърмеше под прозореца ми с ламарини и релси, най-сетне стихваше. Тъмнината изтриваше от погледа ми мизерната уличка с еврейските магазини и хотела за провинциалисти и проститутки. Бях сам в тишината на стаята — една привилегирована самотност в компанията на любимите поети, които великодушно ми нашепваха своите реминисценции.

А когато самотата ти дотегнеше и когато в ръката ти ненадейно се окажеше някоя монета с лика на монарха, пред тебе се разтваряше и една друга нощ. В нея имаше алкохол и алкохолни мечти и алкохолна смелост да говориш свободно, да рецитираш, да спориш и да държиш през кръста седналото до тебе момиче. Всичко това — и приятелското бърбрене, и любовта, и поетичните откровения — беше съвсем от второ качество, но подобно всеки заместител напомняше донейде първообраза и вършеше работа като илюзия.

Затова седях облакътен на потъмнялата от времето и измокрена от виното кръчмарска маса и нижех изповеди и сентенции, но понеже дори в тия часове на затъпяване нямах куража да изразя онова, което всъщност исках да споделя, аз споделях неща без значение или измислици, импровизирани от пияната ми глава, и говорех каквото и да е, говорех до пълно изтощение, за да се убедя посредством кънтенето на празните фрази, че не съм сам. Или вадох от джоба някакви смачкани листове и започвах да чета последните си стихове, защото никога не се научих да произнасям наизуст стихотворенията си и дори когато научех някое стихотворение, в него винаги оставаше поне един куплет, където неизменно се забърквах и спирах, за да

помисля как беше по-нататък. И тия стихове, за които бях сигурен, че не са нищо особено, в тоя миг ми звучаха като нещо значително по-добро от това, което бяха в действителност, и аз четях все по-разпалено, макар да знаех, че утре тези строфи отново ще ми изглеждат точно такива, каквито са — бледи, недоработени и сбъркани още в началото. И късно през нощта, когато си тръгнахме, случваше се да се отделя от кряскащата тълпа на приятелите, запътени към Борисовата градина, и да изчезна в тъмнината с момичето, което бе седяло до мен. И ето че идваше мигът на сърдечната близост, на който бяха посветени такава грамада романи, и ние влизахме в някаква студентска квартира на пръсти, за да не разбудим хазяите, и седяхме там, без да палим лампата, понеже прозорецът обикновено нямаше перде, и тия часове на сърдечна близост бяха тъй блудкави, та на другия ден с истинско облекчение установявах, че почти съм ги забравил.

Това бяха за мене богатствата на нощта в ранните младини. С годините те едно по едно избледняха и изчезнаха, но нощта остана да запълва безсънието ми, вече стихнала и монотонна, удавена в мълчание, тютюнев дим и самота.

Вече не се окайвах, че съм излишен. Окайвах се, че съм нужен на прекалено много хора. Най-вече за услуги от частен характер. Но и за други неща — статии, беседи, срещи с читатели. Телефонът звънеше през целия ден и аз през целия ден, додето се опитвах да завърша някакъв доклад, оперирах едновременно с машината и със слушалката, за да обяснявам, че за жалост тоя началник съвсем не ми е близък, просто неправилно са те осведомили... не, нямам никакви връзки с ректора... да, но ако правя постоянно такива срещи с читатели, рискувам скоро да остана без читатели, защото няма да мога да им предложа нищо за четене... добре, добре, ще гледам да ви напиша нещо...

Нощта бе друго. Телефонът, това досадно домашно животно, немееше в ъгъла, а машината равномерно тракаше и когато ставах да се разходя, за да уточня следващия пасаж, можех да чувам съвсем ясно репликите на героите си.

Само че и това мина. Особено откакто навлязохме в ерата на магнитофона. Сега вече дори и късно през нощта, ако не един, то друг от подрастващите махленски младоци гърми нейде в съседство с

магнитофона си. Творческият порив е наследствено програмиран в човека и всеки иска да създава нещо и ако не може нищо друго да създава, произвежда шум. Някога ние поне имахме доблестта да изтощаваме за целта собствените си гърла. Тия, сегашните, разглезени от техниката, са по-хитри и по-лениви. Те просто пускат магнитофона на най-силното. А къде може да се сравни немощният човешки глас с един модерен магнитофон.

Така че затварям прозорците и спускам пердетата, за да се изолирам от бушуващата в съседство поп истерия, и се старая да не мисля за заплашващия ме рак в белия дроб. Непроветреното помещение... стохилиядната цигара... Аз съм вероятно на тристахилиядната, така че един или два пакета повече, това не е проблем, стига работата да върви и машината да трака без обезкуражителни паузи.

Само че тя не винаги трака, понякога дори по цели ноци не издава нито звук и изобщо съвсем не мисли да използва мълчанието на телефона, за да каже и тя нещо.

И все пак аз продължавам да живея като нощна птица, една вече уморена и побеляла птица, която крачи напред-назад в кафеза на стаята, а понякога спира и вперва невиждащ поглед в пространството, замислена за нещо си. Птицата вероятно се чуди. Една комично спряла сред стаята и сред тютюневия дим птица, учудена, че толкова ноци, без даже да се броят дните, вече са се изнизали, че толкова ноци и толкова дни са се стопили без следа, ако не се смятат за следа купищата ръкописи, набрани, отпечатани и забравени, купищата ръкописи и купищата неприятни спомени.

Защото не знам как се оправят другите с тая смътна материя — спомените, — но когато мене ме спохождат спомени, те са непременно най-неприятните, сякаш са подбрани не от мене, а от най-злия ми враг. Остаряваш — казвам си, — щом почна да се разправяш със спомени. Тази мисъл за малко ме връща към сегашното, защото никому не се иска да остарява. Никому не се иска и дори има хора, които се изхитрят да не остаряват и които проявяват просто завидна жизненост, движат се сред младия свят и са по-общителни и витални даже от младия свят, макар че тая прекалена жизнерадост също е малко подозрителна и навява мисълта за една добре играна роля, за една

невинна игра, с която искаме да излъжем околните, себе си, а може би и смъртта.

Остаряваш — казвам си, — щом взе да намесваш вече и смъртта. Макар че за смъртта ми се е случвало да мисля още от много отдавна, още от младини. И никога не съм изпитвал особен страх от нея, стига да има любезността да почака, додето... Додето, какво? Додето напиша Книгата, естествено, тая, Единствената, смисъла на целия ми живот.

Книгата, разбира се, че Книгата — казвам си. Но в самотата и в глухата тишина на нощта туй „разбира се“ не звучи твърде уверено. Ако това е било наистина смисълът на живота ми, защо все още не съм я написал? И дори да живея сто години, дали изобщо бих я написал? И дали всъщност чак толкова съм държал да я напиша? Дали и аз не играя една игра, дали не се правя на писател, както тия старци се правят на младежи?

Нощта. Чудесно време за работа. Но когато работата не върви, най-добре е да си легнеш. Иначе става неприятно. На известна възраст едва ли има по-трудно поносима компания от тая — да останеш насаме със себе си.

* * *

Предполагам, че е твърде успокояващо да знаеш точно кой си и какво си и когато например те запитат коя е основната ти професия, да можеш да отговориш с една-единствена дума: „лекар“ или „инженер“, или „учител“.

Но има хора, неспособни да отвърнат лаконично на подобно запитване, защото у тях — дори и в зряла възраст — въпросът за основното призвание е свързан с една бъркотия, напомняща капризното време на пубертета. И боя се, че що се отнася до мене, аз принадлежа тъкмо към тази категория хора.

Всъщност въпросът за професията още от детинство настойчиво изникваше пред мене. Нещо повече, в ония години решавах тоя въпрос далеч посмело, отколкото по-късно, когато той наистина излезе на дневен ред.

Спомням си още оня зимен ден на първото ми бягство от къщи — надвисналото облачно небе, прелитащите едри парцали на мокрия

сняг, кишата по тротоарите, схлупените полутъмни работилнички, дето влизах да предлагам услугите си на чирак. За жалост моето предложение никъде не предизвикваше интерес, тъй като всеки обущар си имаше помощник. Но аз продължавах, макар и съвсем измокрен, да обхождам кишавите улици и да надничам в копторите на кърпачите и въпросът за характера на бъдещата ми професия не предизвикваше ни сянка на колебание у мене.

По-късно този въпрос намираще някои съвсем различни и доста неочаквани решения, но те винаги биваха вземани със същата смелост и самоувереност.

По онова време много родители, дори и недотам заможни, смятаха за нормално да определят на децата си една дребна всекидневна сума за кифла или сладолед. Моят баща обаче мислеше, че синовете му най-първо следва да се научат да печелят пари, а после да ги харчат и че ако искаш да ти се дадат пет лева, налага се да обясниш за какво точно ще ги използваш.

Това хубаво правило в ония години ми се представяше откъм най-лошата страна — страната на потърпевшия. И понеже в къщи думата на баща ми беше закон, търсех начин да се сдобия по свой път с необходимите ми средства. И проблемът за професията възникваше в цялата си острота.

Първите си успехи пожънах по линията на свободните професии и по-специално на търговията. Баба ми имаше в Пловдив една стара къща до Небеттепе, една къща, свързана с първите ми детски спомени, понеже бях израснал в нея. По онова време обаче ние вече се бяхме преместили в София, а в дома под тепето живееше леля ми. И ето че през една великденска ваканция, когато бях отишъл да погостувам на любимата си леля, съвсем ненадейно установих, че старата къща е пълна не само със спомени, а и с редица по-прозаични, но далеч по-полезни неща, наблъскани главно в полутъмния зимник. И тогава изведнъж ме осени благородната идея да върна на живота тия изхвърлени от живота неща, за да станат те отново полезни на обществото като цяло и на мене като негов член.

Прочее в една слънчева заран, асистиран от двамата си братовчеди, се спуснах в хладния полумрак на зимника. И додето горе леля ми дрънкаше съдовете, погълната от баналната суетня около обеди, ние тримата долу значително по-безшумно вършехме своята

рискована работа, като вадохме от сандъците и долапите всичко, което ни се струваше достойно за интерес. Стоката биваше прехвърляна на улицата през задната врата, а оттам — изнасяна до вехтошарския пазар.

Отпърво в дейността ни се долавяше неприятният отпечатък на известен дилетантизъм и случваше се да мъкнем съвсем напразно до пазара някои тежки вещи, които вехтошарите отказваха да купят или купуваха за грошове. С течение на времето обаче дойде и специализацията. В края на седмицата ние вече можехме само с един поглед да определим продажната цена на всяка вещь и с оглед нуждите на пазара все по-твърдо се насочвахме към най-ликвидното — бакъра и хубавите стари книги.

Операцията освен опит ни донесе и известно самочувствие. Ние се разхождахме из топлите слънчеви улици на града като негови некороновани владетели, снизходително се отбивахме ту в една, ту в друга кинозала — те бяха всъщност точно три на брой — или седнали в малките хладни сладкарнички до Джумаята, вкусвахме с вид на познавачи любимите ни турски лакомства — също три на брой, — малеби, ашуре и пилешки гърди.

Уви, и най-богатият зимник като всичко на тоя свят подлежи на изчерпване. Отгоре на туй ваканцията бе към края си и трябваше да се прибирам в неприветната София. Така че оставих братовчедите ми да се разпореждат с остатъците на съкровищата и поех с влака обратно към оскъдицата. Авоарите се стопиха. Остана легендата. И днес, подир толкова години, ако се случи леля ми да заговори за онзи период, тя неминуемо ще го обозначи с фразата „тогава, когато обрахте зимника“ и ако някой от вуйчовците ми заговори за литература, без друго ще се отплесне в спомени за „книгите, дето ми ги продадохте на битпазар“, и ще почне да разправя какви съкровища са били тия книги, и то не на друго, а на нас, дето сме ги носили на гръб и знаем отлично реалната им пазарна цена.

В къщи, разбира се, също имаше книги. Бих казал дори, че единственото, което заслужаваше някакво внимание в нашия дом, бяха книгите. Само че това бяха книгите на баща ми и ние гледахме на тях като на светилия и аз при цялото си развинуто въображение никога не бих могъл дори да си представя, че ще измъкна някой том от грижливо подредените шкафове и ще ида да го продам. Така че когато

следващото лято отново реших да припечеля нещо, наложи се да се посветя вече не на търговската професия, а на хамалската.

Ставахме заран много рано и се отправяхме пеша и твърде бързо към Сточна гара, дето пристигаха вагоните с дини и пъпеши. Но макар да ставахме много рано и да вървахме твърде бързо, случваше се нерядко да се върнем с празни ръце, понеже закупчиците вече бяха наели за работна ръка хлапетиите от махалата. Имаше обаче и дни, когато щастието ни се усмихваше. Едно малко уморително щастие, защото трябваше да застанеш нейде в дъното на вагона, изправен с боси крака върху камарата от дини, да се навеждаш, да поемаш тежкия валчест плод, да го хвърляш към другаря си, а сетне отново да се навеждаш и отново да хвърляш и така — чак до здрач, чак додето кръстът толкова те заболи, та вече усещаш, че имаш вместо кръст само една тягостна болка. Заплатата се равняваше на едно кино и един сладолед, плюс дини — колкото можеш да носиш. Но човек никога не може да носи повече от две дини и ние дори не ги избирахме много едри, защото до къщи бе далеч и ни бе втръснало от дини.

Следващото лято постъпих в строителния бранш. Работех за половин надница на една постройка и трябваше заедно с още един малчуган като мене да пренасям тухли и хоросан и тия, дето бъркаха хоросана, безмилостно претоварваха дървеното корито и ние едва го мъкнехме, като се олюлявахме по наклонените дъски, играещи ролята на стълби, а над нас майсторите непрестанно ревяха: „Дай вар!“, „Дай вар!“ — и въпреки че се стараехме до изнемогване, нашето темпо явно не съвпаднаше с темпото на останалите, така че постъпихме в сряда, а в събота, като ни връчиха неохотно по една сребърна столовка, благоволиха да ни обяснят, че в понеделник може и да не идваме на работа и че изобщо отсъствието ни няма да се отрази катастрофално на строежа.

А на следващото лято — отново книгите. Защото книгите през целия ми живот са били мое щастие и мое проклятие. Постъпих в склада на едно книгоиздателство. Чиста и лека работа — взимах поръчката, получена от някоя книжарница, и почвах да набирам от рафтовете съответното количество екземпляри от съответните книги, а моят шеф — бай Христо — ги опаковаше в чували. Поръчките валяха като дъжд, тъй като книжарниците се запасяваха с учебници и литература за есенния сезон. Но случваха се и спокойни дни и тогава

аз се изкатервах с подвижната стълба на някой по-висок празен рафт, свивах се в него, защото това бяха огромни и дълбоки рафтове, и потъвах в четене. Чиста, лека и съвсем зле платена работа, която за пръв път ми разкри противоречията между наемния труд и капитала. И понеже в ония дни нямах още никакво понятие за организираниите форми на борба, реагирах на тия противоречия с чисто терористични действия, като на излизане пъхах в пазвата си някоя книга, призвана да допълни поне частично niskoto ми възнаграждение.

А после, в периода на бавното възмъжаване, преминах и към други професии — експедирах някакъв седмичен вестник; работех като надничар в един институт по обществени осигуровки, като сортирах и класирах досиета, лишени от всяко значение както за мене, така и за самите застраховани; сетне постъпих на временна и, по-точно, на съвсем кратковременна работа в Общинската библиотека; после станах коректор на нощна смяна в една редакция; две лета работих като бояджия; една година бях продавач в магазин за бои; занимавах се с преводи, пишех стихове, помествах тук и там, когато бе възможно, очерци и репортажи, бях започнал голям роман и усилено работех над тритомна история на модерното изкуство, първата част от която бе вече завършена, разбира се, без надежда за публикация. Изобщо бях на 23 години и главата ми гъмжеше от проекти и дните ми бяха добре запълнени, веднъж с работа, а друг път с пиянства и пиянски спорове, и въпросът за професията съвсем не ме вълнуваше, защото знаех, че имам професия, даже не една, а няколко, даже не няколко, а много, и всички те ми се струваха ако не еднакво увлекателни, то поне еднакво леки.

В детинството и дори в младостта моите влечения, включително и тия към призиванието, бяха доминирани от две полярни начала: улицата и кабинета на баща ми. И макар че някои разбираня и привички на баща ми неусетно се пренесоха и у мене — за което никога не съм съжалявал, — улицата проявяваше върху ми властното си въздействие, за което също никога не съм съжалявал.

Тогава живеехме в квартала около Докторската градина, който минаваше за охолен квартал, и в нашето отделение се учеха доста богаташки копелета, както добродушно ги наричахме, но между мене и буржоазната знатност не знам защо не можах да се установят добри отношения. Бях син на професор и писател, тогава да си писател нищо

не значеше, но професор, това бе друга работа и в началото някои от тия момчета ме приеха в средата си и помня, че за късо време се бях сдружил с първия ученик на класа, едно пълничко и розово хлапе, което се наричаше Фридман. Бях се сдружил с него, защото и той като мене вече четеше Майн Рид и най-вече защото носеше това странно име, свързано с най-ранните ми спомени.

Бил съм сигурно на около шест години, защото туй бе станало непосредствено след атентата на Света Неделя и лелите ми разглеждаха в кухнята някакви вестници, а когато се приближих, ги скриха, за да не ги гледам, но аз вече бях зърнал крадешком снимките на първа страница, а разговорът продължаваше и колкото да не разбирах нищо от атентати и бесилки, все пак проумях, че се касае за страшни работи, и всички повтаряха името на някой си Фридман и говореха как бил тръгнал към бесилката със запалена цигара в уста и спореха дали това е наглост, или героизъм и макар че аз разбирах толкова от героизъм, колкото и от атентати, но за пръв път изпитах някаква смътна тръпка на възхищение пред един човек, пред тоя човек, запътил се към най-страшното със спокойни крачки и с цигара в уста.

Само че малкият Фридман нямаше нищо общо с оня другия и баща му не бе атентатор, а търговец на дървен материал и те живееха към края на „Шипка“ в една богаташка къща с кулички и ветропоказател, а отличникът пумпал си имаше собствена стая и собствено работно бюро и дори вече собствена библиотека. И най-досадното беше, че когато за пръв и единствен път отидох у тях, трябваше непрестанно да слушам предупреждения, че не бива да влизам тук или там, нито да пипам това или онова. После се появи и домакинята, облечена елегантно, вероятно за излизане. Появи се, за да ни поднесе по един сладкиш и може би за да провери с какъв приятел се събира нейният син. Тя се усмихна любезно и ме погали, а сетне ми направи бележка, че трябва да си измия коленете и да дам на майка си да ми зашие копчетата на жилетката. Това беше една съвсем стара и груба жилетка, плетена на ръка, и аз се чувствавах доста неловко в нея сред целия околнен блясък, още повече че копчетата наистина бяха изпокъсани, и аз мълчах засрамен и ми беше някак мъчно за мене си и най-вече за майка ми, която преди две години бе починала.

Не, този Фридман, отличникът, наистина нямаше нищо общо с Фридман революционера и нашата дружба скоро изстина, както малко

по-късно изстина дружбата ми с един друг хлапак, син на бивш министър. Всъщност нашата връзка с тоя, другия, се свеждаше до това, че след училище взаимно се изпращахме, понеже живеехме в една посока. Но по-късно престанахме и да се изпращаме, защото веднъж той ме уведоми, че според възрастната му сестра баща ми не бил никакъв истински професор, а заваян човек и пияница, на което аз реагирах веднага, като го блъснах с чантата по главата, а той, естествено, ми отвърна със същото, така че ние възлизахме бавно по „Шипка“, разменяйки си все по-яроствни удари с тежките чанти, додето някакъв възрастен минувач ни разтърва и раздели, и то завинаги.

С бедните момчета се живееше по-добре и те ме свързваха с улицата, защото живееха в тесни и неугледни квартири, където нямаше място за детски игри, така че наша територия ставаха разградените пустеещи места и пращните улици. Главната част от усилията ни бе насочена към организирането на вражески банди. Бяхме разделили квартала на строго охранявани периметри и нередко влизахме в епични сражения помежду си, с помощта на оръжия от най-старинен тип — тоягата и камъка. Имах обаче и двама по-интелектуални познати, единия — художник, а другия — политик.

Художникът бе най-бедният ученик в класа. През цялата година, като се изключат топлите дни, той ходеше по терлици и с едни стари галоши, доста големички за краката му. Дрешките му бяха винаги кърпени, но много чисти, а панталоните му бяха до под коленете, като на всички бедни деца, чиито родители искаха да спестят парите за дълги чорапи. В очите на класа обаче той беше същински талант и можеше само с един мек черен молив да създава изумителни пейзажи с планини, изгреви и залези, като ловко разтъркваше с пръсти молива, за да постигне моделировката и окончателно да ни вземе акъла.

Художникът ми бе приятел и аз нередко ходех у дома му. Живееше отвъд Артилерийските казарми в една къщурка, наполовината скрита в земята, с варосани стени, пръстен под, като най-бедните селски къщи. Всичко тук говореше за крайна оскъдица и същевременно всичко бе невероятно чисто — чергата от парцали, кърпената покривка на леглото, голата дървена маса, окачените по стените съдове и дори работното бюро на художника — един поставен под прозорчето сандък, в който той държеше учебниците си и върху който рисуваше планинските си изгреви.

Той имаше една-единствена мечта — да стане истински художник, но това бе прекалено амбициозна мечта за такова момче, дете нямаше средства дори да постъпи в гимназията, и аз го изгубих от очи, когато се преместихме да живеем в друг квартал, и вече никога не го срещнах.

Политикът бе от семейство на леви земеделци и обичаше през междучасията да засяга някои въпроси на вътрешното и международно положение и да ни поднася в свой вариант това, което бе чул от възрастните по време на вечерята или на обедата. Но другите момчета също слушаха у дома си политически разговори и също жадно ги попиваха, а понеже техните родители не бяха леви земеделци, ами демократи или сговористи, те се оказваха на съвсем различно мнение по повдигнатите в междучасието въпроси с две думи, избухваха спорове, на които аз не давах ухо, нито смятах, че съм длъжен да им давам ухо, защото баща ми не беше от никоя партия.

И все пак тия хлапета ме дразнеха с позите си, когато разлистваха важно задигнатите от къщи партийни вестници и когато употребяваха фрази като „обща амнистия“ или „аграрна реформа“, от които бъкел не разбирах. Тези неща ме поставяха в унизеното положение на невежа и ме караха да се замислям за интелектуалното си ниво и да си казвам, че не може един почти възрастен човек — бях вече на дванайсет години — да нагъва само романи и да не знае какво е „обща амнистия“. Така че започнах да се ровя из вестниците на вуйчо си и да го питам за тая и оная партия и за значението на тая и оная дума, додето най-сетне веднъж зададох и въпроса, който отдавна се въртеше в главата ми:

— Вуйчо, а какъв е бил Фридман?

— Комунист — отвърна вуйчо, без да се замисли.

Сетне ме погледна с леко недоумение.

— Откъде се сети за него?

— Така. Сетих се.

А на следния ден по време на голямото междучасие аз заставах до групата спорещи съученици в сенчестия ъгъл на двора, извадих от джоба си вестник „Ехо“ разгънах го невъзмутимо и потънах в четене. Жестът ми бе тъй ненадеен, че караницата секна за миг. Обаче политиканите бяха твърде горди, за да издадат смайването си, и само един от тях не се въздържа да забележи:

— Добре сме. Вече си имаме и комунист.

Но когато часовете свършиха, моят приятел, политикът, тръгна с мене и откровено ми довери:

— Знаеш ли, и аз реших да стана комунист. Тези богаташки копелета само така ще ги оправим...

А един месец по-късно дойде периодът на изборите и за нас децата от улицата това бе нещо като втори Великден с оживлението по площадите, с афишите и с леките коли, сипещи подире си дъжд от бюлетини и позиви. За мене и за моя приятел това бе и време на малък реванш, защото бюлетината на трудовия блок, нашата бюлетина, бе по-красива от всички — сребърна, истински сребърна — и ние я развявахме през междучасията, за да се пукат от яд ония другите, с техните мизерни зелени и бели бюлетини.

Улицата бе мястото, дето стоях на приказка и с един по-възрастен приятел — младия евреин, продавач на тоалетни принадлежности. Той нямаше достатъчно средства, за да си направи истинска сергия, затуй бе взел една стара бебешка количка и бе закрепил отгоре няколко дъски, върху които нареждаше своите сапуни, гребенчета и шишенца евтин одекolon. Обичайното място на количката бе на тротоара точно пред къщи, защото вече живеехме на „Регентска“, а това бе една доста оживена и твърде подходяща за търговски сделки улица, което не означава, че пред сапуните и гребените на евреина ставаха опашки. Опашки липсваха, затуй пък свободно време имаше колкото щеш и аз стърчах по цели часове до моя приятел продавача и ние разговаряхме за най-различни неща, но най-често за оная, лудата.

Оная, лудата, бе дъщеря на богатия съсед, собственик на огромен двор с две порутени триетажни постройките и няколко бараки. Постройките бяха наблъскани с невзискателни наематели, а в бараките се помещаваха железарски, дърводелски и обуцарски работилници и съседът всеки месец събираше високи наеми от цялото това народонаселение, макар че ако човек не го познаваше, би го взел за обикновен дрипльо, както се развяваше небръснат и опърпан в лекедисания си черен костюм, добил с течение на времето неясно зеленикав цвят.

Този истински Плюшкин и истински Крез имаше млада дъщеря, която държеше затворена, понеже тя не бе в ред по някои линии и най-вече по сексуалната. Но случваше се лудата да се измъкне и тогава

старият я гонеше из двора, а тя крещеше и се смееше, ако не плачеше, и веднъж по време на такова бягство бе налетяла на евреина и навярно бе се влюбила в него, защото се бе вкопчила за раменете му, и това бе добре дошло за стария, понеже с помощта на продавача бе успял наново да я прибере в усойната стая. Оттогава винаги, когато лудата побегнеше, викаха на помощ приятеля ми и я питаха дали иска да се омъжи за него и тя без дори да се замисли, винаги потвърждаваше, че иска, и съседите постепенно бяха успели да внушат на бащата, че един такъв брак е всъщност единственото спасение. Що се отнася до жениха обаче, неговата позиция бе значително по-колеблива.

— Това ще ми помогне да разширя предприятието... Но после?... — формулираше той гласно съмненията си.

— Тя не е грозна — окуражавах го, тъй като в края на краищата не аз щях да се женя.

По мое мнение тя наистина не беше грозна. Тя беше направо страшна с бледото си лице, безцветните устни, големите тъмни трескави очи и тоя странен безумен смях.

— Предпочитам да е грозна — възразяваше евреинът. — Ако беше грозна, щях да го изтърпя. Но тя е луда... Не, нищо няма да стане.

И наистина нищо не стана, между другото и за туй, че приятелят ми бе принуден да напусне тази тъй оживена и тъй кална улица, каквато бе нашата.

Беше ранен летен следобед, когато по тротоара се зададоха група пийнали мъже, нещо съвсем нередко като събитие, тъй като кръчмите не липсваха по „Регентска“. Тия обаче, изглежда, бяха от организираните родолюбци, защото, когато ни приближиха, един се обади:

— Този е евреин, знам го!

— То по носа му личи какъв е — потвърди друг и отправи ритника си в бебешката количка.

Сапуните и гребените се разлетяха по паважа, разнесе се шум на строшени стъкла и ние с приятеля ми, безсилни да направим нещо друго, се наведохме машинално да събираме стоката. Но в този момент един втори ритник събори евреина и над главите ни се разнесе заплашителен глас:

— Ако още веднъж те мярна тук, ще те стрия на прах, и тебе, и сергията ти.

Те вече бяха отминали, а аз продължавах машинално да събирам зацапаните от праха розови и жълти сапуни и се усещах гузен, и си мислех, че щях да се чувствавам по-добре, ако и мене ме бяха ритнали, само че не бяха ме ритнали, вероятно заради възрастта ми или заради формата на носа.

Улицата, това бяха стоборите, облепени от край до край с пъстри филмови афиши, върху които се мъдреха изпълнените с любовен копнеж лица на Грета Гарбо и Марлен Дитрих; това бяха мизерните квартални кинозали, в които острата миризма на подово масло се примесваше с не по-малко острата миризма на потни тела; това бяха и духовите музики на циганите, шляпащи с боси нозе по тротоара под звуците на празничен марш и запътени към някоя махленска сватба; това бяха и не по-малко увлекателните погребения, с катафалката, пищно тържествена или жалка, в зависимост от имотното състояние на покойника, и с дългото или съвсем малобройно шествие на опечалените, в зависимост от общественото положение на същия; това бяха неделните събори на Редута или на Лагера, дето ме мъкнеше нашата прислужница, понеже нямаше къде да ме остави, и дето слугини и войници сред олелията и прахоляка биеха крак в ритъма на пайдушкото хоро, изпълнявано от споменатите вече цигански оркестри.

Улицата, това беше усойният коридор на тясната „Сердика“ с пиянската глъч на околните кръчми и с нечистите проститутки, надничачи из входовете; това беше момиченцето на бакалина вдовец, което банда гамени бяха инквизирали и обезчестили в бараката за дърва и което още същата вечер умря. Улицата, това беше жадната аудитория от хлапетии, струпана в работилничката на обуцаря, който, додето постави една подметка, можеше да ти опише скритите физически достойнства и недостатъци на всички слугини от махалата.

Улицата, това бяха потъналите в кръв трупове на двамата македонци, приятели на баща ми, разстреляни на триста метра от нашата къща; това бяха сивите или слънчеви утрини, в които градът осъмваше в блокада и ние трябваше да се прекачваме през стоборите, за да се доберем до фурната за един хляб, а по тротоарите с тежки

стъпки се движеха войници с каски и тук и там проехтяваше предупредителна стрелба.

Улицата, това по-късно бяха разходките под кестените на „Царя“ и споровете по време на тия разходки, и крадливите погледи, за да откриеш в младежкия поток образа на момичето, което всъщност те интересува много повече от всички спорове.

Улицата, това беше първото ми участие в демонстрация, когато се движехме в широки редици и пеехме „Хаджи Димитър“ и полицията ни връхлетя от две страни с палки, а ние се наловихме за ръце и продължихме да крачим напред под ударите, додето насреща изникна конницата и се втурна върху нас. Конете се връзваха в навалищата и върху ни се сипеха сабени удари и макар сабите да бяха в ножниците, един удар по темето бе достатъчен, за да те събори, и ние държахме с ръце главите си и се провирахме сред побеснелите от олелията коне. Улицата, това бяха и другите демонстрации по „Цар Освободител“ и пред университета и на кръстопътя на „Дондуков“ и „Търговска“, където нерядко полицията ни разгонваше, преди още ораторът да бе произнесъл първата си фраза.

Улицата, това бяха безкрайните колони на немските коли, боядисани в мъртъв сив цвят, ротите в зелени униформи, кресливите нацистки маршове, евтините кръчми, пълни с евтини жени и с пияни хитлеристи.

Улицата бяха всички тия и много други неща, сред които се промъквах, кога безнаказано, кога с по-дребни или по-едри ожулвания, за да търся своето място и своето призвание в тоя живот, кален, душен и грозен, но дето вече зрееше и набираше сили новото.

Кабинетът на баща ми бе една значително потиха област, толкова тиха, че изглеждаше като спокоен и безопасен оазис сред цялата околна гюрултия. Но това бе привидно спокойствие и привидна безопасност. В безмълвно почиващите на рафтовете томове всъщност бяха изкристализирали всички онези неща, които откъслечно и несвързано ми се бяха мярвали на улицата, всички човешки пориви, идеи, страсти. И някои от тези кристали излъчваха мътни, но опасно примамливи блясъци, а други светеха с чиста и ведра светлина.

Баща ми не обичаше да му ровят из книгите, ала аз си бях измислил за целта правдоподобен претекст — чистех ги от праха. И той позволяваше да ги чистя, убеден вероятно, че е по-добре да създам

известна неразбория в шкафа, отколкото да направя сума пакости на двора. И додето изтривах с кърпа книгите, използвавах случая да ги прелистя, особено ако бяха с илюстрации.

Помня, че веднъж, докато разгръщах някакъв том в светлосиня подвързия, от него изпадна снимка на непознат мъж. Една снимка на непознат мъж — това съвсем не бе от естество да събуди любопитството ми. Ала изразът на този мъж бе особен и големите му очи бяха втренчени в мене, сякаш ме гледаха. Такива очи не бях виждал никъде, дори по иконите в църквата, дето ме водеше в неделя баба ми. Те ме пронизваха, тия очи, и нямаха нищо общо с благия поглед на Исус.

— Татко, кой е този човек?

Баща ми вдигна очи от ръкописа и отвърна, те това бил един индуски мъдрец.

— А защо е мъдрец?

— Ами защото учи хората на мъдри неща: да работят не за себе си, а за другите, да служат на правдата, да си помагат.

— И в Индия ли живее?

— Разбира се.

Той отговаряше накъсо, а когато отговаряше накъсо, това значеше, че е погълнат от работата. Все пак не се сдържах и добавих:

— Изглежда много строг... И гледа сърдито...

Не гледаше сърдито. По-скоро в погледа му имаше сянка на укор. Баща ми пак вдигна глава и рече с лека усмивка:

— Тъй ли? Тогава трябва да си помислиш защо те гледа така. Все ще да има някаква причина.

Поставих портрета обратно в книгата и продължих да чистя праха. Причина наистина имаше: предния ден бяхме изровили половината картофи на съседа и ги бяхме отнесли да ги печем в едно разградено място, дето играехме на каубои и трапери. На всичко отгоре по невнимание си бях изгорил новия панталон с една запалена летва от лагерния огън. Но откъде той човек, който живееше чак в Индия, би могъл да знае за тия подробности?

По-късно, когато се случеше наново да чистя библиотеката от прах, винаги разтварях светлосиния том, за да проверя как ме гледа непознатият мъж. Снимката го изобразяваше до раменете, обаче аз си го представях в цял ръст, висок и облечен в бяло, висок и тръпен като

бял пламък и с тия големи очи, в които също имаше нещо пламенно и които всеки път ме гледаха различно.

— Татко, индусът всеки път ме гледа различно — забелязах веднъж.

— Тъй ли?... — промърмори баща ми, който, потънал в работата, ме слушаше с половин ухо.

— Как може да гледа различно, когато снимката е еднаква? — настоях аз.

Стария вдигна глава, забеляза синия том в ръцете ми и вероятно едва сега разбра за какво говоря:

— Снимката е еднаква, само че ти не си еднакъв.

И прочел недоумението по лицето ми, добави:

— Защо мислиш, че непременно той те гледа? Може би ти сам се гледаш през неговите очи. Сам се гледаш и сам се преценяваш.

Додето бях в долните класове на училището, кабинетът на баща ми не ме привличаше твърде, особено след като бях установил, че сред безбройните томове на библиотеката няма нито една книга от моите любими автори — Фенимор Купър, Жюл Верн, Джек Лондон.

По-късно, когато политиката вече бе привлякла вниманието ми, веднъж застанах до бюрото на Стария и запитах:

— Нали имаш „Капиталът“ на Маркс?

— Имам само първия том — отвърна баща ми, като ме стрелна с крайчеца на окото. — Трябва ли ти?

— Ами... искам да го прегледам...

Два часа по-късно отново влязох в кабинета с книгата в ръка:

— Тук нищо не се разбира...

— Защо? — вдигна вежди баща ми. — Всичко много добре се разбира, само че е нужна подготовка. А ако почнеш направо с „Капиталът“, естествено, че няма да се разбира.

Но аз дори не попитах Стария дали има в библиотеката нещо популярно, защото вече бях обезсърчен и защото си мислех, че политиката е ясна и без дебели томове и не са необходими никакви томове, за да се разбере, че трудът трябва да се освободи от капитала и да се проведе аграрната реформа.

И аз се върнах към своите романи и към стиховете на прокълнатите поети и към вече орфаните от прелистване течения на Гео Милевите „Везни“ и „Пламък“ и нерядко си казвах, че трябва и аз

да седна да напиша някоя дълга и хубава поема или някой роман, но оставях тая работа за по-нататък, макар да не се съмнявах, че и сега бих могъл да я свърша, стига по-здрaво да си плюя на ръцете.

А после се увлякох по философията, вероятно защото и моят любим герой Мартин Идън бе правил същото, и взимах от бащината си библиотека най-различни книги, и се хвърлях от Ницше на Паскал и от Блавацка на Спенсер и питах баща си за това и онова, а той ми отговаряше, без да натрапва мненията си, но неговите мнения бяха аксиома за мене, поне до оня момент, в който се намесиха други сили и отново навлязох в марксизма, но вече не през трудните стръмнини на „Капиталът“. И додето нагъвах безразборно цялата тая литература, неведнъж изпитвах предчувствието, че съм само на крачка от създаване на собствена философска система, за което известна вина имаше и моята учителка по логика, която хвалеше пред целия клас рефератите ми с такива думи, та потъвах в земята от срам. Но и тая работа — философската система — аз я оставях за по-нататък, с убеждението, че човек винаги може да намери малко време за създаването на една философска система.

А при това у мене бавно и неуловимо се разгаряше една друга страст, една коварна и, бих казал, подла страст, на която тепърва ми предстоеше да робувам — страстта към изкуството.

Баща ми съпровождаше лекциите и сказките си в академията с прожекции на съответните произведения. В началото той използваше за тая цел сбирката диапозитиви, останала още от времето на Антон Митов. Но тия диапозитиви бяха черно-бели и не можеха да дадат никаква задоволителна представа за живописната творба. Затова Стария подир дълги пазарлъци с ръководството на академията успя да издействува един свръхмодерен за времето епидиоскоп, където прожекцията се получаваше от цветни репродукции. И тъй, сега вече имаше епидиоскоп, само че нямаше репродукции и нямаше да ги има, понеже в ония години никой от министерството не би се съгласил да хвърля валута за някакви си репродукции.

Наложи се прочее баща ми сам да отделя тия пари, които държавата отказваше да отдели. Отпърво той се задоволяваше с това да опустошава собствената си библиотека, като късаше от скъпите томове цветните приложения, късаше ги с болка на сърцето, защото обичаше книгата и трепереше над нея. Но той беше от хората, които смятат, че

никоя вещ, дори и книгата, не може да бъде самоцел и че по-важно е да пренесеш знанията и образите в главите на хората, отколкото да се опияняваш от красотата на непокътнатия луксозен том.

Само че запасите от репродукции в библиотеката се оказаха крайно оскъдни за целия курс по история — от предисторичното изкуство, та чак до модернизма. И баща ми, който не обичаше да скита из улиците и получаваше алергия при мисълта, че трябва да се отбие в някой магазин за някаква покупка, ми възложи задачата да обикалям вехтошарите и трите чуждестранни книжарници, за да търся списания и книги с репродукции.

По онова време в София нямаше много хора, които да се интересуват от изкуство, а доколкото ги имаше, те не си продаваха книгите на антикварите. И все пак находките, дето ги правех насам и натам, нерядко застрашително накърняваха бюджета на баща ми. Ровех се из дюкянчетата на евреите по пасаж „Св. Никола“, обикалях из вехтошарския пазар до канала, отбивах се редовно във Френската книжарница, и в Немската, и в чуждестранния отдел на Чипев, и мъкнех стари течения на Ди Кунст или на Студио, или на Ар Виван, коледни броеве на Илюстрацион, монографии за Тициан, Рембранд или Греко.

Всички тия картини и снимки Стария ги подлепваше грижливо върху цветно паспарту и аз му помагах, доколкото можех, а за отплата получавах двойните и по-малко качествени екземпляри. Така че скоро започнах да създавам и своя сбирка, а малко по-късно реших, че не е зле да обнародвам и личното си мнение по въпросите на световното изкуство. Но това също бе една задача, която търпеше отлагане.

Страстта ми към живописиста нарасна дотам, че един ден си купих две четки и няколко туби блажни бои, нарязвах картони и пристъпих към работа. А няколко дни по-късно вече ходех редовно в ателието на един млад художник и рисувах на истинско ленено платно. Първата ми работа бе градски пейзаж с разноцветни сгради-паралелепипеди, каквито не бях виждал никъде освен може би на някоя репродукция. Сетне изведнъж минах към психологическия портрет и нарисувах моя приятел Вутимски. Картината излезе доста оригинална според тогавашните ми преценки, тъй като цялото лице на Вутимски бе в зелен цвят. Все пак налага се да призная, че още тогава гледах на живописната си дейност само като на развлечение и никога не съм

имал намерение да ставам художник, вероятно защото боята ми се струваше по-трудна като материал от словото.

Не знам дали тая многопосочност на любопитството ми бе въпрос на характер, или на влияние, или и на двете тия неща едновременно, обаче тя бе факт, за чиито последици отпърво дори не си давах сметка. Братовчедка ми казваше, че всичко е от зодията, понеже съм близък. Само че аз усещах у себе си не двама, а четири или пет близници и додето тия близници още бяха в пелени, всичко горе-долу вървеше, но когато поотраснаха, вътре в мене настъпи истински ад, защото всеки искаше своето и всеки смяташе, че той единствен има право на живот.

Баща ми не беше близък, а пишеше и стихове, и проза, занимаваше се и с философия, и с история на изкуството, публикуваше книги по българска литература и по световна литература, съставяше учебници, изнасяше сказки, рисуваше декоративни композиции, илюстрираше книгите си, водеше полемики по въпросите на религията. Само че всичко у него бе някак си систематизирано, всяко нещо идваше в съответното време, за да отстъпи подир туй място на следващото, всеки труд се раждаше в резултат на обстойна информация и на продължителен размисъл и изобщо, както сам казваше, той работеше над едно, за да си почине от друго, понеже си почиваше от работата пак с работа и понеже седеше на бюрото по шестнайсет часа в денонощие.

И може би тая любов към работата бе най-ценното, което наследих от него, само че тя не дойде изведнъж, а постепенно, в мъчителна борба с леността. И дори сега, подир толкова години, когато чуя някой да казва, че много работя, с недоумение се питам дали наистина чак толкова много работя, защото знам, че всеки път, когато почвам нещо, трябва дяволски да упорствувам, за да превия врата на мързела поне до оня момент, когато работата дотолкова ме погълне, та вече и да искам, не мога да се откъсна от нея.

Когато някъде по средата на гимназиалния курс прописах стихове, това бе само едно от многото ми занимания. И когато пет години по-късно издадох първата си сбирка, това бе реализация само на един от многото ми проекти. И ако някои рече да ме запита каква е основната ми професия, вероятно доста бих се замислил, преди да отговоря „писател“.

Почувствувах се наистина като писател всъщност едва след Девети септември и заслугата за това до голяма степен принадлежи на нашия портиер.

На вратата на квартирата ми нямаше никакъв надпис и един ден портиерът ми обърна внимание, че тая липса му създава сума главоболия, понеже непрекъснато идват хора да питат кой живее в квартирата, не е ли свободна квартирата и пр. Подир което човекът услужливо ми предложи сам да поръча табелка при един познат фирмописец.

Седмица по-късно, когато се прибирах, портиерът ме пресрещна на стълбището и с интригуващия израз на човек, готвещ се да те изненада, ме изпроводи до първия етаж и с жест на победител посочи вратата на собствената ми квартира. Върху нея за мой ужас се мъдреше името ми, написано с петсантиметрови букви, а под него — задължаващото обяснение: писател.

Първият ми порив бе да смъкна тутакси табелката, но лицето на портиера изразяваше такова доволство, че се въздържах. А после свикнах с нея и престанах да ѝ обръщам внимание, така че тя и до днес е завинтена на вратата ми с тия самодоволни петсантиметрови букви и с тая не по-малко самодоволна декларация: писател.

* * *

Доколкото съм чувал и чел, истински писател е този, който пише, защото не може да не пише, защото туй е по-силно от него, защото да премълчи това, което напирва в гърдите му, означава да се задуши или да експлодира.

Вярвам, че при истинския писател е така, но колкото и унижително да е, следва да призная, че при мене не е така. Съзнавам съвсем ясно, че съм могъл и да не пиша. Съзнавам още по-ясно, че съм преглътнал и проиграл много неща, които съм бил готов да напиша. И съзнавам все тъй ясно, че съм написал немалко работи без вътрешната необходимост да ги напиша.

Сега, разбира се, след като съм изтракал на машината хиляди страници, трудно мога да си представя, че бих могъл да стана нещо друго освен писател, както счетоводителят, който по цял ден се занимава с числа, е неспособен да си въобрази, че би могъл да върши нещо друго, освен да събира числа. Но като се връщам назад в спомена и дори като се оглеждам в сегашното, виждам, че нещата с тъй нареченото призвание стоят малко по-сложно. Всъщност бих могъл спокойно да живея и без тракането на машината. Бих могъл, макар и не без болка, да отстъпя тая машина за създаване на нещо по-полезно, например за важни канцеларски документи: „От направената справка става явно, че лицето...“ А бих могъл и изобщо никога да не привиквам с машината, онази, първата — една малка „Ъндерууд“, заета от Стария, който сам никога не успя да свикне с нея, защото вече десетилетия бе си служил с простия писец и лилавото мастило.

Единственото, на което едва ли съм способен, то е да се откажа да гледам, да умувам и да фантазирам или ако щете, пак да пиша, само че наум. Но човекът, който пише наум, още не е писател. И всеки от нас познава такива съчинители наум, които никога не са били и никога няма да станат писатели.

На пръв поглед надали има по-лесно от туй, след като си написал нещо наум, да седнеш и да го натракаш на машината. На пръв поглед това е просто една техническа подробност. Уви, измамна привидност. Достатъчно е само да опитащ, за да го разбереш. Измамна, дори и в

най-грубите изкуства, като това, тъй високо тачено от французите изкуство — кулинарното. Дайте на един невежа къс прясно телешко и буца чисто масло и всички необходими подправки и той ще ви забърка от тия чудесни продукти такъв буламач, та едва ли ще имате мъжеството да го погълнете.

Ние смятаме, че писателството е проста работа, понеже броим и номерираме само готовите страници, а не и тия, дето отиват в коша. Макар че и готовите страници, дето ги номерираме, нерядко са за коша. Така или иначе, без и сам да разбирам как, започнах и изтърпях тоя дълъг период на чиракуване пред машината. Но искрено казано, можех и да не го изтърпя и даже да не го започна. И изобщо нямам куража да твърдя, че животът би бил невъзможен за мене без писането. Съвсем възможен би бил и може би значително по-спокоен.

Не е никак приятно да правиш подобно признание даже и пред себе си, след като и децата знаят, че истинският писател е само този, който пише, защото не може да не пише, не може да не сподели това, което напират в гърдите му. Допускам, че такива фатално предопределени за творци хора наистина съществуват. Но знам, че и много други, не тъй фатално предопределени, охотно кокетират с неистината, че за тях писането било по-необходимо от въздуха. И горчивината ми, че не принадлежа към първия тип, донейде се компенсира от утехата, че не принадлежа и към втория.

Възможно е, струва ми се, дори безспорно надарени за писатели индивиди да не станат писатели, независимо от тая пословична жажда да споделиш това, което носиш у себе си, да се разтовариш от бремето, натрупано от работата на мисълта и въображението. Защото тая жажда може да бъде утолена и по един значително по-прост и по-стар начин от писането — говоренето. Известно е, че на човек му олеква, като се наприказва. И това важи дори за човека с писателско дарование, реализирано или още в зачатък.

На младини имах един приятел, когото наричахме Замбо и за когото всички бяхме убедени, че носи голямо дарование. В началото той правеше известни опити да оползотвори способностите си. Купуваше от най-близката будка химически молив и листове за заявление, сядаше в полутъмния ъгъл на „Трявна“ и додето изпие десетина чаши вино, написваше десетина страници белетристика. Това бяха някакви смътни полуразкази, полуразсъждения, изобщо нещо

подобно на тоя хибриден белетристичен жанр, чието раждане критиката у нас оповести три десетилетия по-късно. Така че ако Замбо бе още жив и ако не беше от хората, които плюят на славата и реномето, би могъл да претендира за ролята на родоначалник. Понякога той ни четеше съчиненията си привечер в същата тая „Трявна“, преди още цигуларят Макарич и акордеонистът Саша Лукич да подемат шлагера:

*Сердъце, теб я не хочеться покоя,
Сердъце, как хорошо на свете жить...*

Замбо пишеше разказите си като истински творец: без желание за облаги и дори без претенции за отпечатване. Единственото, което му бе приятно да получи в замяна, той наистина го получаваше: адмиращията на компанията. И все пак с течение на времето творческите моменти в живота му взеха да оредяват или, по-точно, намираха по-спонтанна и по-проста форма на израз. Той говореше, коментираше, пускаше за всеобща употреба остроумиците си или странните си асоциации. Той не рискуваше нито да се задуши, нито да експлодира от това, което напираше в гърдите му, защото свободно го изливаше. И при цялото си щедро дарование не стана писател.

А имах и един друг познат, значително по-възрастен от мене, който наистина бе станал писател. Без да бъде Чехов на новото време, той не бе лишен от качества. Само че и при него писателските изяви все по-застрашително оредяваха, заменяни в случая не от кръчмарски приказки, а от амбиции за висок ранг. А иначе главата му продължаваше да произвежда. Ставаше просто отегчителен, когато седнеше в подробности да ти разказва сюжета на книгата, която се готвел да пише. Книгата обаче си оставаше все ненаписана, също както и следващата, и по-следващата. Изобщо ако мислите заемаха място в пространството, той би могъл да изпълни един доста обемист рафт с томове на тия си неосъществени проекти.

Трябва да се признае, че обществото прави немалко, за да идентифицира навреме вундеркиндите. За да не изгървеме децата с математически данни, ние в разширен обем преподаваме математика и на децата, които нямат никакви данни за нея и никога няма да се

нуждаят от нея. И все пак има хора с математически наклонности, които никога няма да се занимават с математика, както има субекти с писателско дарование, които нито са издали, нито ще издадат дори една книга. От това, разбира се, вакантните места в съответния бранш едва ли ще нараснат застрашително. Те закономерно се заемат от индивиди, лишени от каквато и да било дарба освен една-единствена: жаждата за успех.

Не знам доколко ми е присъща тая жажда, ала трябва да призная, че никога не съм чувствувал фаталната предопределеност към писателското поприще. Но ако това важи за поезията и прозата, по които съм похарчил най-много време и към които съм имал най-силно влечение, то в останалите области положението ми е още по-съмнително. Придобивките ми в областта на философията се изчерпват с една университетска диплома. Работата ми в сферата на естетическата теория се свежда до лекции, лекции, лекции в протежение на четвърт век, изприказвани и стопили се в етера. Трудовете ми в областта на изкуството — доклади и статии, минали и заминали, плюс няколко монографии, които едва ли някога и сам ще препрочета.

И когато се случи да се замисля за себе си и за пътя си, както се случва на всички ни в късните години на живота и в късните часове на нощта, изпитвам тягостното съмнение, че може би не съм бил и никога няма да бъда нещо повече от един малко заваян колекционер.

Разбира се, има различни колекционери и аз дори в минути на най-жесток критицизъм не се смятам за събирач на кибритени кутии или на цигарени етикети, макар човек да не знае какво го чака и докъде може да стигне. И все пак, ако има една страст, която наистина неудържимо да е поглъщала свободното ми време в течение на години, това е колекционерството.

Не обичам твърде тая дума, означаваща всъщност събирачество, но съм принуден да я употребявам, защото с течение на времето е получила един нюанс, малко по-различен от буквалния ѝ смисъл. Събирачеството по начало е присъщо както на човека, така и на редица животински видове — бозайници, птици, насекоми. И човекът се е развил като човек не в събирането на това, което природата му е предлагала, а в преработването посредством труда и оръдията на труда. Но така или иначе, рефлексът на събирача дреме повече или по-малко

у всекиго от нас, независимо дали се проявява в обзавеждането на апартамента с полезни вещи, или в създаването на сбирка от сребърни пафти, или в натрупването на легендарната Плюшкинова купчина от непотребни вещи.

И все пак колекционерството се отличава от обикновеното събирачество и тази отлика се е установила не в резултат на езиков педантизъм, а в резултат на многовековната дейност на самите колекционери, които са изпълнили с особен смисъл това понятие.

Едно от своеобразията на въпросната дейност е, че тя не преследва тясно практически цели. Човекът, който събира мебели, за да устрои бита си, не колекционира, а се обзавежда, докато колекционерът на мебели може при случай и да ги използва, но не ги събира, за да ги използва. Репродукциите, трупани някога от баща ми, не бяха колекция, а сбирка за чисто учебни цели. Но и една сбирка от оригинални картини, купувани с единствената цел да се вложат парите в неподлежащи на инфлация блага, също не е колекция — колкото и значителни да са сами по себе си тия картини, — а е материален продукт на финансова операция. Даже най-големите търговци на картини на Запад нямат никакъв шанс да минат пред публиката за колекционери, макар да държат в складовете си ценности, на които всеки колекционер би завидял.

Безразборното събирачество, дори когато е безкористно, също не е истинско колекционерство. Един човек, задръстил апартамента с напосоки натрупани стари вещи, обременява бита си, но не създава колекция.

Истинското колекционерство е лишено от груби материални съображения. То се осъществява върху основата на известна система и съобразно изискванията на определен критерий. Системата може да бъде самодейно изработена или взета наготово от някой наръчник, но критерият е винаги личен. Той изразява разбиранията и вкусовете на самия колекционер.

И тъкмо затуй при дадени обстоятелства колекционирането може да се превърне в нещо като творчество, а колекцията — в оригинално организирана творба, отразяваща част от личността на самия събирач. Само че това е творчество с помощта на готови елементи, с помощта на създадени от други хора творби, сиреч бледо подобие на творчество, сиреч псевдотворчество.

Защото колекционерът е в последна сметка поклонник, а не създател. Той е един платонически любовник, който няма никакви шансове да стане баща.

Първите ми сбирки като у всички деца от онова време бяха съставени от разноцветни стъклени топчета или от боядисани ашици, или от оловни войничета. А после всичко това изчезна, за да отстъпи място на книгите. Разбира се, аз търсех книгите, за да ги чета, но веднъж прочетени, те се превръщаха в безкористен обект на колекционерство. Не можех да търпя раздърпани или изцапани книги. Всяка седмица ги нареждах и пренареждах, подвързвах ги в сини, зелени и червени амбалажни хартии, лепях върху тях малки кръгли етикетчета и ги номерирах. Към романите с приключения бях добавил и някои намерени на тавана томчета от Хайне на немски език. Не знаех бъкел немски, но томчетата бяха тъй красиво подвързани и с такива блестящи златни ръбове, че не можех да не ги включа за красота в библиотеката си.

Сетне, то се знае, дойдоха пощенските марки, но там не ми провървя особено, понеже никога нямах пари, за да си купувам марки, и набирах колекцията си само от стари пливове и от размяната с други деца, не по-богати от мене. Доколкото си спомням, едничкият ми успех в тази област — и то не колекционерски, а чисто материален — бе постигнат благодарение на персийската серия.

Бях свикнал, когато се прибирах от училище, да правя известна обиколка, за да мина край махленското филателно магазинче и да позяпам изложените на витрината марки, не с намерение да купя нещо, а просто за да си помечтая на тема: какво ли би било, ако тия марки бяха мои. И веднъж, когато приближих до магазинчето, съгледах няколко персийски марки с познатата емблема „лъв и слънце“, които ми се видяха невероятно красиви, понеже ръбовете им бяха позлатени или посребрени. Толкова красиви, че се одързостих да вляза в дюкянчето и да запитам за цената.

— Три лева — измърмори продавачът, без дори да ме погледне, защото вече ме бе зърнал през витрината и не без основание бе решил, че нямам в джоба си и три лева.

Това бе невероятно евтино за такива красиви марки и аз още същия ден измъкнах пари за кино от баща си, но не отидох на кино, а тутакси закупих персийските съкровища и преседях определените за

кино два часа в съседното, обрасло в бурени място, като през минута-две вадех пликчето от джоба и се любувах на марките. Толкова често им се любувах, че на края престанаха да ми правят впечатление. И тогава може би за пръв път усетих преситата.

На следния ден у дома се отбиха братовчедите ми — същите, с които на времето бях реализирал първите си търговски сделки — и аз, с присъщата на всеки колекционер суетност, побързах да им покажа шедьоврите на персийската филателия.

— Колко струват? — полюбопитствува Гошо, който не можеше да откъсне очи от марките.

— Няма т цена — отвърнах небрежно.

И тутакси пузнах в ход развентената си фантазия:

— Това са марки, употребявани само за царската поща. Със златните се облепват писмата на шаха, а със сребърните — писмата на шахинята.

Придворните функции на марките засилиха ореола им до степен на ослепително сияние.

— Добре де, какво искаш за тях? — настоя Гошо.

И понеже аз се дърпах и твърдях, че нищо не искам, той сам предложи да ми даде цялата си колекция от български марки. Това бе добра сделка, обаче аз продължавах да се дърпам и братовчед ми прибави към цената и никелираните си кьнки. Това бе още по-добра сделка, но аз все по-упорито се дърпах, додето той постави върху везните едно след друго всичките си съкровища. Едва тогава и с примирението на човек, понасящ тежка загуба единствено в името на роднинските връзки, отстъпих и връчих персийските уникали на щастливеца.

Няколко дни по-късно стана ясно, че щастливецът също бързо се е наситил на златните и сребърни марки. Решен да се лиши от тях срещу няколко столевки, той се отбива в първия съзрян филателен дюкян, където установява истинската цена на трофея си. След което събитията се развиха не съвсем в моя полза. Но това е друга история.

Подир марките, ако се не лъжа, дойде споменатата вече сбирка от репродукции. А после изведнъж загубих всякакъв интерес към колекционерството, и то в такава степен, че почнах да прескачам до антикваря бай Антон вече не в качеството на купувач, а на продавач, като мъкнех под шлифера една по една най-ценните си книги. И те

една по една се превръщаха в кръчмарски почерпки с приятелите и в срещи с една приятелка по сладкарниците.

Най-лошото бе, че повечето от тия книги не бяха мои или, по-точно, бяха мои, но идваха от библиотеката на баща ми. А той влизаше нередко в стаята ми и един бегъл поглед бе достатъчен, за да установи все по-плачевните следи на опустошение върху лавиците на етажерките, но се правеше, че не вижда нищо.

Само веднъж, след като беше забелязал, че съм продал една двутомна енциклопедия по изкуството, не се стърпя:

— Не мога да разбера откъде е дошла у тебе тая циганска черта. Да продадеш книга!... Не друго, а книга!... Нито аз, нито майка ти бихме могли да го направим.

Аз обаче също не се стърпах. Предния ден бяха ме извикали при Гешев в „Обществената безопасност“ и макар че на края ме пуснаха, заплахите на Гешев бяха пълни с мрачен смисъл и аз като повечето си приятели живеях в психозата на войната и с предчувствието за надвиснала опасност и изобщо танцувах върху плаващия лед, както се изразявахме тогава, перифразирайки заглавието на една пиеса.

— Книга или друго — какво значение? — възразих сприхаво.

— Ти не виждаш разликата между една хубава книга и каква да е друга вещь? — сви вежди баща ми.

— Веднъж прочетена, книгата става вещь като всяка друга вещь — отвърнах напосоки.

— Не е така. И ти го знаеш. Трябва да го знаеш, щом си решил да ставаш писател — рече спокойно баща ми.

Той помълча, сякаш да ми даде време за отговор, но аз също мълчах, понеже не виждах смисъл да отговарям, и само го изпратих с очи, когато си тръсна към стаята, и си мислех, че е неспособен да ме разбере, да разбере тая наша жажда да живеем и да се прахосваме, додето още сме живи, да живеем, да се прахосваме, да танцуваме върху плаващия лед. Той не беше от хората, които могат да схванат това. Той беше от тия, които следват упорито пътя си, дори пред лицето на катастрофата, и за които танцуването върху леда не е романтика, а малодушие. И беше прав, естествено, само че трябваше да мине време, преди да го разбере.

Най-странното е, че когато по-късно се ожених и се преместих в друга квартира и проявих нахалството да му поискам някои книги по

изкуството, той — сякаш нищо не е било — ми позволи да взема най-скъпите му томове, с част от които може би още работеше. Тия томове бяха единственото му съкровище, но баща ми само махна с ръка и каза: „Вземи ги.“ Той нямаше нищо общо с психиката на колекционера, а още по-малко с тая на собственика.

Няколко месеца подир туй през нощната бомбардировка на десети януари над къщата, дете живееех, падна бомба. Половината от сградата изчезна в пространството, а другата половина почти напълно изгоря заедно с книгите, като се изключат стотина тома, които въздушната вълна бе запратила по съседните улици. И додето на следния ден с някакво чувство на виновност събирах тия пръснати по снега албуми, не за себе си, а за баща си, ненадейно усетих, че и тия албуми, и другите няколко хиляди, които бяха изгорели, са ми напълно безразлични, че войната ме е лишила от всякаква привързаност, дори към тая най-любима вещ — книгата.

Едва подир Девети септември успях постепенно да възстановя библиотеката си. Това беше една доста богата и доста добре подредена библиотека, но библиотека за работа, създадена без сянка от колекционерска страст. И чак по-късно, много по-късно, когато се озовах в Париж, тази страст истински ме овладя.

* * *

Понякога, към края на нощта, след като изпълненият с чудовища полумрак на кошмара е вече изброден, в съня ми ненадейно става светло. Светлината навлиза от прозореца на купето, защото пътувам с някакъв влак, и това е всъщност краят на пътуването, понеже през прозореца вече се виждат зданията на непознат град.

Не знам дали влакът се движи по висок насип, или по мост, или просто по въздуха, но виждам от птичи полети в същото време съвсем близки просторните булеварди с дървета в утринно синя листовина и старинните барокови сгради, много бели, тъй бели, както могат да бъдат само в един сън към края на нощта, виждам сините кубета и по-долу белите балюстради на балконите, и сините прозорци, в които се отразява небето, и още по-долу големите сини витрини на магазините.

А влакът продължава да се носи леко и бавно и в далечината вече се вижда синьото море, осеяно с бели параходи, както следва и да се очаква в един пейзаж, който целият е от синьо и бяло, а аз си казвам, че навярно най-сетне пристигаме, защото всеки знае, че гарите са винаги до пристанищата, и усещам оная лека тръпка от нетърпение и сладко замайване, която изпитваш, когато пристигаш в красив непознат град.

Да пристигаш в красив непознат град... Това бе мечтата ми от детинство, още неоформена, но примамлива, толкова по-примамлива, колкото по-неоформена беше, защото едно нещо, оформи ли се в пълни подробности, вече губи от обаянието си, понеже почва да прилича на нещо познато, понеже добива привичните очертания на баналното, и затуй нещата изглеждат най-прекрасни, когато ти се мяркат странни и ненадейни през прозореца на летящия влак или когато ти се явяват насън в края на нощта, или когато са само една смътна мечта.

Да пристигаш в непознат град... Някога си мислех, че съм просто роден за тая работа, че това е истинското ми призвание — да обхождам екзотичните градове на планетата, да се движа под кестените на парижките авенюта или под палмите из крайбрежната на Рио, но вместо туй се движех из шумните, изпълнени с окаляни каруци улички около „Света Неделя“ и едничката възможност да вляза в допир с градовете на широкия свят бяха вмирисаните на подово масло квартални кина или задимената квартална кръчма, където оркестърът на покойния Макарич изпълняваше известната песничка на Александър Вертински:

В бананово-лимонном Сингапуре...

Да пристигнеш в непознат град... Уверен бях, че съдбата трудно би могла да намери за тая работа по-усърден от мене човек, но съдбата очевидно бе на по-особено мнение по въпроса, и пред мене не се очертаваха абсолютно никакви изгледи за някакво пътуване по-далече от Княжево, и единствената ми утеха, една съвсем горчива утеха, беше мисълта, че и Вертински не е ходил в Сингапур, доколкото можеше да се вярва на плоската пародия на Павел Троицки:

*Я знаю, Саша не бил в Сингапуре.
Банани он в Париже только ел.
Бананово-лимонном Сингапуре
Он в кино посмотрел.*

Пътуването — първото — се състоя доста години по-късно, когато отдавна вече бях престанал да мисля, че истинското ми призвание са големите пътешествия. Защото, ако съдбата се пошегува да задоволи някой наш копнеж, то става обикновено чак тогава, когато тоя копнеж е доста поизстинал.

В ранната заран параходът бавно приближаваше към брега. Морето подир голямата буря бе стихнало и над тъмната му морава синева се простираше ведрата и необятна синева на утринното небе. А там насреща бавно се вземаше нагоре, сякаш изплувал от дълбочините, един бял град, като че излят от синкавобял порцелан, с издигащи се една над друга бели кубични сгради, между които тъмнееше още здрачната зеленина на дърветата. Това бе Хайфа.

Но градът, който съзрях в една друга заран пет години по-късно, нямаше нищо общо с това екзотично видение. Влакът летеше с трясък по високия насип и подир един стремителен завой в далечината се разкри някаква огромна и пепелява пустиня, гмеж от опушени сгради и цинкови покриви, над които тъмните облаци като дим от пожар хвърляха тежка сянка. Утринното слънце бе намерило все пак пролука и един широк лъч се спускаше косо над града, сякаш пронизваше някакви мътни тинесто жълти води, за да освети едно зеления кубе или една почерняла звънарня. Това бяха покривите на Париж. Това бе Париж. И в оная първа заран той ми се представи като призрачен град на дъното на едно море от мрачини и мътножълти отражения.

Това съвсем не приличаше на она Париж от бляскавата легенда и от пъстрите пощенски картички, но не изпитах разочарование. Защото разочарованието го бях вече изпитал много по-рано, когато бях още седемгодишен хлапак.

Баща ми бе изпратен на научна командировка в Париж и малко по-късно майка ми го последва, като взе и мене със себе си, и аз прекарах в тоя град около година и половина и помня сума неща от

това време, сякаш са станали вчера, и колкото и да се ровя в тях, трудно мога да открия нещо приятно или весело.

От многото приказки на възрастните преди заминаването у мене се бе създала представата, че Париж е някакъв великолепен град, вероятно като тия градове от приказките, с дворци от кристал и злато. А когато слязохме от влака и таксито ни понесе към рю де-з-Екол, дето баща ми бе наел квартира, пред очите ми се мяркаха само саждиви и монотонни фасади.

— Мамо, това ли е Париж? — питах, без да крия разочарованието си.

— Чакай де, още не сме стигнали — успокояваше ме майка ми.

Баща ми не бе получил телеграмата ни и ние го заварихме в квартирата да се бръсне. Нямахме как да го целуна, понеже лицето му бе цялото в сапунена пяна. Приблжих се до прозореца с надеждата, че поне тук, от високото, ще мога да зърна нещичко от истинския Париж, тоя, кристално-златния, но изгледът бе затулен от насрещната сграда, която ми се видя направо ужасна. Стените бяха съвсем черни, а вместо прозорци зееха тъмни дупки.

— Това ли е Париж? — запитах отново с горчивина.

Баща ми се засмя и отговори, че това не е Париж, а само една пострадала от пожар къща. Обаче когато подир туй излязохме да обядваме, установих мислено, че не само тая къща, но и всички останали изглеждат като пострадали от пожар с окадените си стени и мрачни прозорци.

Няколко дни по-късно ме записаха в кварталното училище и това още повече засили глухото ми раздразнение към тоя град. Не разбирах нищо от уроците и просто седях на последния чин, замислен за Пловдив и за нашата махала под тепето, а през междучасията стоях сам в някой ъгъл на двора, понеже не разбирах нищо от игрите и дрънканиците на децата. На всичко отгоре учителят почна да ме изпитва, по-точно, вдигаше ме и задаваше въпроси, а аз мълчах, докато ми направеше знак с ръка да седна.

Едничките приятни минути бяха заран, по пътя за училище, защото бе заран, а на тая възраст зараните са хубаво нещо, и защото неизменно спирах да погледам витрината на аптеката. Зад витрината бе поставен гипсов макет на човек в надлъжен разрез и този човек вместо вени и артерии имаше тънки стъквени тръбички, по които

непрекъснато течеше синя и червена течност и всичко тъй блестеше в електрически светлини, че изглеждаше просто приказно, единственото нещо в тоя уж приказан град. Стоях и гледах като омагьосан движението на искрящата течност, додето се сещах за житейските си грижи, и поемах отново с чантата към кварталното мъчилище.

Но и сред най-тягостните делници се среща по някой скромен празник. Така че и аз един ден се върнах тържествуващ от училище и с потръпващ от вълнение глас обявих:

— Татко, учителят ми даде това писмо!

И за да бъде съвсем ясна изключителността на събитието, побързах да добавя:

— От целия клас само на мене даде писмо.

Баща ми без особен ентузиазъм разпечата плика и извади отвътре листчето, съдържащо съвсем лаконичния текст:

„Позволявам си да ви съобщя, че вашият син редовно закъснява всяка заран.“

От тоя ден нататък трябваше да прекъсна връзките си с единствения приятел в тоя град — гипсовия модел със стъклените кръвоносни съдове.

Постепенно почвах да разбирам отделни думи от чуждия език и да свиквам с неприязънта или пренебрежението на децата, изобщо да се оправям някак си с проблемите си. Но и родителите ми си имаха проблеми. Принудени бяха да ме мъкнат със себе си по изложби и спектакли. Изложбите и обикалянето по улиците бяха за мене най-мъчителни, понеже краката ме заболяваха от ходене, додето почвах да се препъвам.

— Гледай си в краката де! — промърморваше баща ми.

— Не виждаш ли, че детето едва се влачи от умора — обаждаше се в моя защита майка ми.

Всъщност вероятно съм си гледал именно в краката, защото не помня много нещо от това, което е било наоколо. А и малкото, което виждах, съвсем не ме изпълваше с уважение.

— Татко, защо са ги наслагали тук тия глави? — питах по повод на няколкото бронзови бюста по рю де-з-Екол.

Баща ми търпеливо ми обясняваше, че тия „глави“ са паметници на знаменити хора.

— А тази баба, и тя ли е знаменита? — питах отново, като сочех образа на някаква старица с хлътнали бузи, клонест нос и забрадена глава.

— Това не е баба, това е Данте — отвръщаше баща ми и пак тъй търпеливо почваше да обяснява кой е Данте.

Спектаклите бяха също тъй скучни, като изложбите и скитането, но там поне имаше къде да седнеш и можеше да си поспиш. Всичко, от Гранд Опера до Казино дьо Пари, ми се виждаше едно и също — някакво непонятно движение на куклички по огромната сцена. Куклички, защото ги гледах от височината на „рая“ — най-евтините и най-далечни места до самия потон. Нерядко обаче и тия места бяха прекален лукс за нас, така че само ние с майка ми седяхме на стол, а баща ми се нареждаше малко по-назад, между правостоящите.

Понякога решавах да ме оставят в квартирата. Но аз не можех да понасям да остана сам, особено при тая черна къща насреца, с изгорелите прозорци, зеещи като някакви страшни очи. И когато нашите се прибираха, винаги ме намираха отвън на стълбището още буден или вече заспал.

Нищо чудно прочее, че един ден бях изпратен на пълен пансион в лицей „Монтен.“ Това създаде доста трудности на родителите ми, тъй като лицейът бе много скъп. Но и моите трудности не бяха малки. Вече бях почнал да разбирам езика и дори да бръщолевя, ала това не нарушаваше изолацията ми и тази изолация траеше през цялата безкрайна седмица чак до кратката едночасова неделна визита на родителите ми. Бях чужденец, и то не богат англичанин или син на знаменитост, а българин, което в тоя лицей звучеше по-странно от ескимос. Затуй мястото ми и тук бе на най-крайния чин и в най-забутания ъгъл на двора и между мене и околния шумен детски свят сякаш бе спусната невидима преграда.

Преградата впрочем не трая дълго. Двама близнаци, дангалаците на класа, постепенно възприеха обичая да общуват с мене по малко странен начин. Който и от двамата да минеше край мене, смяташе за свой приятен дълг да помачка с два пръста ухото ми или да ме оципе до разкървяване, или да ме светне с юмрук по гърба. Можех, разбира се, да се оплача на нашите, но това, кой знае защо, ми се виждаше противно.

Веднъж, няколко месеца по-късно, когато играех с децата по рю де-з-Екол, някакъв махленски дангалак бе намерил повод да ме натупа здравата. Баща ми тъкмо в това време погледнал през прозореца. Не бях забелязал това, понеже нямаше начин да го забележа в един момент, когато с лице, захлупено върху тротоара, изпитвах върху гърба си ритниците на дангалака. Видях баща си едва в момента, когато, изскочил от нашия дом, връхлетя върху хлапака, запрати го с един плесник встрани и ме вдигна от асфалта. Сетне, като отплата за изтърпените мъки, ме поведе към Жарден де Плант и дори по пътя ми купи сладолед. Но аз, макар да не отхвърлих сладоледа, през цялото време вървах навъсен. Беше ме яд на баща ми, задето се бе намесил. Чувствувах се унижен от това и сто пъти бих предпочел да изям още един бой, само и само никой да не ме спасява.

Така че и тук в лиця дори не ми идваше наум да се оплаквам на нашите. Обаче дангалаците, изглежда, бяха почнали да прекаляват, защото една неделя по време на обичайното посещение мама забележа по лицето и врата ми дълбоки драскотини.

— Какво е това?

— Нищо — смънках.

— Как нищо? Я чакай...

И макар че се дърпах, тя разкопча яката ми, а сетне, за мой голям срам, запретна и ризата, като разкри синините и отоците по гърдите и гърба ми.

Наложи се да дам някакво обяснение, а сетне да го повторя пред директора и изобщо още на следния ден зарад реномето на фирмата двамата близнаци бяха изключени. Това, разбира се, не бе особена беда за тях. Те бяха богаташки хлапета — в лиця „Монтен“ всички освен мене бяха богаташки хлапета, — така че щеше да им се намери място в друг лицей.

Най-сетне настъпи лятото, но заедно с него настъпи и голямата немотия. По неизвестни причини стипендията на баща ми временно бе прекъсната, а спестяванията, доколкото ги имаше, бяха отишли за тоя проклет лицей и за тъмносинята униформа със „златни“ копчета. Баща ми и майка ми всяка заран проучваха вестникарските обявления, а сетне тръгваха да търсят работа по разни адреси и това бяха все адреси из предградията и затъntenите квартали, и ние капвахме от ходене, не само аз, а и те двамата, отгоре на всичко се оказваше, че или

родителите ми са неподходящи за въпросните места, или тия места са вече заети.

На края майка ми все пак бе приета в едно обуцарско ателие, където се работеха модните по онова време модели — тия, изплетените от тънки кожени ивички. Привечер отивахме с баща ми да я вземем от ателието и ако се случеше да надникнем в помещението няколко минути по-рано, шефът любезно ни поканваше да влезем да я почакаме вътре. Помещението бе широко като хамбар, но усойно и мрачно, с две или повече дузини ниски масички и над всяка масичка се бе навела по една жена, погълната от механичната работа. За мене, естествено, всички тия жени бяха само фон, аз виждах единствено майка си, там — на третия или четвъртия ред, — пребледняла от дългия уморителен ден, но усмихваща се леко, защото и тя ни бе видяла, баща ми и мене, застанали малко неловко до вратата. Колкото до шефа, той също седеше зад масичка, само че поставена пред редиците върху нето като подиум, за да наблюдава по-добре кой как работи. По мое мнение този подиум едва ли му бе нужен, понеже шефът бе висок като върлина и с извънредно дълъг врат, ала собственикът не можеше предварително да знае, че ще му се падне такъв върлинест надзирател, и затуй бе инсталирал подиума, макар сигурно вече да съжаляваше за излишните разноски.

Работата в това ателие бе наистина изтощителна и траеше по десет часа с едно малко прекъсване за обеду, а обедът това бе един сандвич, изяден на скамейката в кварталната градинка, и, естествено, сандвичите, за по-евтино, ние с баща ми ги носехме от къщи. Така че баща ми настоя мама да напусне работилницата, щом сам той успя да намери работа, а неговата работа бе пак в областта на обувките, но от по-висок ранг. Беше измислил да украсява лачените обувки с пъстри орнаменти, рисувани с лакови бои. А в ония години, „лудите години“, както щяха да ги нарекат по-късно, една мода имаше толкова поголеми шансове за успех, колкото бе по-екстравагантна, тъй че се намери един търговец на луксозни тоалети, който даваше на баща ми обувки, за да ги рисува, и понеже обувките сами по себе си бяха доста скъпи, търговецът снижаваше цената им, като плащаше на баща ми възможно по-малко. Но баща ми не бе от хората, които жаят труда си. Това, че се плащаше малко, означаваше за него само, че трябва да работи повече. Така че той работеше възможно повече и седеше по

цели дни в къщи и аз бях много доволен, че все по-рядко ме тътреха по изложби и музеи.

Но всяко хубаво нещо си има и сенчестата страна. Успехът с обувките даде възможност на нашите още същата есен отново да ме пратят в пансион. Това вече не беше лицейт „Монтен“ — прекалено разкошен за нашите възможности, а пансионът „Сен Никола“ край Бюзанвал, едно село в околностите на Париж.

И до днес помня оня влажен есенен следобед, когато подир дълго пътешествие с метрото и с влака стигнахме до новото ми жилище. Не само времето бе мрачно, а и всичко останало — високата каменна ограда като на затвор, потъмнялата от годините фасада на някогашния замък, ограденият от втора ограда и покрит с калдъръм двор, дето ни строиха, когато родителите си отидоха.

Сега лицейт „Монтен“ със светлите си помещения, с обилните обеда и най-вече с тия униформи със златни копчета ми изглеждаше като изгубения рай. Тук спалните бяха дълги и ниски казармени помещения с две безкрайни редици походни легла. Дигаха те в пет часа, за да се измиеш с леденостудена вода и да отидеш под строй на утринната литургия, една безкрайна литургия на празен стомах, защото чак подир нея ти се даваше право на закуска.

Закуската, тая втора литургия, се извършваше в друго казармено помещение около дълги маси. Над тия редици от маси се издигаше подиум — също като в ателието на майка ми, само че значително по-широк, защото върху подиума се хранеха всички класни наставници. Хранеха се с изрядни гозби — не като нашите, а в добрия стил на френската кухня и ние имахме пълна възможност да се любуваме на тия гозби, додето ги носеха под носа ни натагък, към тържествения подиум. Това обаче ставаше чак на обед, а заранта прислужниците оставяха пред всекиго по една кифла и една дълбока чиния, пълна с мляко с какао.

„Кифла и мляко с какао... добра закуска“ — помислих си първата заран, като гледах прислужниците да разнасят тия лакомства. И тъкмо си помислих това, когато поставиха пред мене чиния с някаква мазна течност, воняща нетърпимо на прегорял лук. Тя не можеше и да воня на друго, тъй като представляваше вряла вода с прегорял лук и разкиснати залци хляб. На „моята“ маса бяхме дванайсет души, също като дванайсетте апостоли, и всички топеха

кифлите си в ухаещото на шоколад мляко, само пред мене димеше тая отвратителна воняща супа. Но подир дългата литургия вече ми призляваше от глад и аз, преглъщайки огорчението си, посегнах към лъжицата. Погълнах как да е първите няколко глътки, но после усетих, че ми се повдига, и оставих.

Когато следващата неделя майка ми запитала защо съм бил така онеправдан, оказа се, че просто за млякото и кифлата трябвало да се доплаща. За редица други добавки също трябвало да се доплаща и по този начин евтиният пансион се оказваше вече съвсем не тъй евтин, но нямаше как, и майка ми доплащаше, за да не се чувства детето й като парий сред останалите деца.

Едно от нещата, за които се доплащаше, бяха и кокилите. Не знам дали в наши дни тия пособия се използват все още някъде от някого, но в лицеза „Сен Никола“ това бе единственото развлечение. Кокилите бяха номерирани с блажна боя и окачени върху оградата на двора и всеки ученик след съответното доплащане ставаше временен стопанин на един чифт с определен номер. И тъй, два пъти дневно — в големите междучасия заран и следобед — всеки се покачваше на своите кокили и обикаляше като идиот по този двор, който беше страшно неудобен с неравния си калдъръм и твърде тесен, тъй че непрестанно се блъскахме един друг. И ние обикаляхме насам-натам, стотина или двеста малолетни идиоти, покачени на тия кокили, и в това се състоеше цялото ни удоволствие. По-възрастните бяха разнообразили номера, като пристягаха кокилите с коланите си около кръста, освобождаваха по този начин ръцете си и се боричкаха, докато един от противниците плюснеше на калдъръма, което неизбежно бе свързано с окървавяване или натъртване.

В лицеза имаше и парк, огромен парк, с високи стари дървета, скамейки и алеи, посипани с жълт пясък, но входът в парка ни бе строго запретен, освен в неделя, когато родителите идваха на свиждане. Не че някой се боеше да не изтъпчем тревата — ние и в почивките бяхме неизменно под очите на надзирателите, — а просто смяташе се, че трябва да живеем при строг режим, също като отшелници. По тая причина се движехме винаги в строй, обути бяхме с тежки сабо — дървени обувки, — с които оглушително тракахме по каменните коридори, облечени бяхме в черни дрехи от груб плат, а вместо палта носехме също като монасите вълнени пелерини с

качулки. Пак по тая причина заниманията траеха през целия ден, прекъсвани само от междучасията, храненето и двете литургии — заранната и вечерната.

Всеки от нас имаше дълга черна или бяла броеница с три вида мъниста — дребни, по-едри и най-едри. Коленичили в редици сред студената каменна църква, навели подстриганите си глави и стиснали в ръце броениците, ние трябваше да потъваме до пълно оглупяване в тая досадна работа — богослужението. С всяко мънисто на броеницата отбелязвахме произнесената поредна молитва и започвахме от средата, дето висеше кокаленото кръстче, за да стигнем в края на състезанието отново до това кръстче. Защото туй бе истинско състезание и всеки от нас бърбеше полугласно и възможно по-бързо текста на молитвите — молитва на дева Мария, за всяко малко мънисто, Отче Наш, за по-големите, и някаква трета, твърде дълга молитва, за най-големите, които за щастие бяха само няколко на брой. Тая, дългата молитва вече напълно се е изличила от паметта ми, затова пък най-късата още звучи в ушите ми с началния си стих:

Жьо ву салю, Мари, плен дьо грас...

Ние повтаряхме машинално и възможно по-бързо тази молитва и следващите, като, разбира се, не мислехме нито за дева Мария, нито за Христос, нито за бог отец, а следяхме съседите си да не хитруват, като прескачат, за по-голяма бързина, някой стих и крадешком поглеждахме броениците им, за да видим кой докъде е стигнал в състезанието.

Не знам дали от спартанския режим, или от някаква епидемия, но в началото на зимата всички бяхме нападнати от странно заболяване. Ръцете ни по ставите на пръстите и кокалчетата се зачервяваха, посиняваха, а сетне цъфваха в гнойни рани, които постепенно ставаха все по-големи. У някои деца тия рани се пренасяха по лактите и по раменете, където се превръщаха в истински дупки. Всеки ден по два пъти ни водеха в амбулаторията, където ни заставяха да си промиваме раните с някаква воняща на карбол жълта течност и цялото училище бе вмирисано на карбол и на гной, но надзирателите твърдяха, че всичко е само от студената вода и от това, че сме кекави и изобщо, че напролет епидемията ще мине. Така и стана.

В „Сен Никола“ имах щастието да съжителствувам с едно друго българче Петърчо. Ала това щастие не трая дълго.

— Ще избягам от тоя затвор — заканваше се полугласно Петърчо през междучасията.

— Не можеш да намериш пътя до Париж — разубеждавах го.

— Ще го намеря — упорствуваше Петърчо.

— Ами тая висока ограда? Ами кучетата?

— Всичко съм намислил, не бой се. Ако искаш, може заедно да избягаме.

— Не искам.

Всъщност исках. Ужасно много исках да се изтръгна от това мрачно глухо място, заобиколено с далечните сиви очертания на високите дървета, удавени в мъгла, от тягостните занимания в тъмните студени стаи, от налудничавия забързан шепот „жьо ву салю, Мари, плен дьо грас“, от безсмисленото лутане с кокилите върху хлъзгавия калдъръм на тесния двор, от миризмата на карбол и гной. Страшно ми се искаше, но достатъчно бе да си представя разстроеното лице на мама и укора в очите ѝ, за да отпратя парещото желание в графата на неосъществимите мечти.

Петърчо обаче един ден наистина избяга въпреки кучетата и високата ограда и аз отново останах без приятел. Тук поне не ме биеха и изобщо не се занимаваха с мене, всеки зает с личните си несгоди. Унилоста и потиснатостта, царяща в тоя каменен затвор, не предразполагаше дори към побои. Само старшият на класа използваше срещу мене едно невинно мъчение, може би от желание не толкова да ме инквизира, колкото да ме вразуми.

По време на обяда и вечерята на всяка маса се поставяше шише с вино и шише с вода. Питието според правилника се разливаше от старшия ученик и всички деца пиеха вино, разрежено с повече или по-малко вода. Още първия път обаче аз поисках само вода. Но старшият, без да ме слуша, добави към водата и вино.

— Не искам вино, искам само вода — настоях.

— Ще пиеш каквото ти дават! — озъби се онзи. — Каквото правят другите, това ще правиш и ти.

Трябваше или да се подчиня, или да остана жаден. Предпочетох второто. Можех, разбира се, да се оплача на надзирателя, ала това

значеше да си спечеля името на доносник, а вероятно и да получа няколко ритника вечерта в спалнята.

Оттогава всеки обед, без дори да попита, старшият ми наливаше винаги вино и вода и дори повече вино, отколкото вода и по време на обета неизменно следеше дали инатът ми няма най-сетне да се пречупи и жаждата да надделее. Това се превърна в нещо като състезание по издръжливост и то забавляваше всичките дванайсет апостоли на масата с изключение на мене, който вечно бях измъчван от жажда. След излизане от трапезарията също нямаше как да си разквася устата, понеже се движехме неизменно под строй. Идваше ред на едночасовата почивка в спалните и едва когато се вдигахме и отивахме да се измием, най-сетне успях да утоля жаждата си.

Виното ми бе неприятно на вкус, но причината на моята стачка не бе в това, нито дори в ината, който никога не ми е липсвал. Причината бе в нещо друго, случило се няколко месеца по-рано.

По финансови причини бяхме напуснали квартирата на рю де-з-Екол и бяхме наели една значително по-неуютна, обаче по-евтина квартира, нейде отвъд Ла Мот Пике Гьонел. Помня, че съвсем близо до нас минаваше подземната железница, която в тая си част бе надземна и влакът трещеше тъй страшно по високия мост, че цялата къща трепереше. Една вечер баща ми трябваше да излезе, понеже бе поканен нейде си от някой си, а майка ми бе принудена да остане с мене, понеже вече бях готов да се разплача. Още от най-малък изживявах болезнено всяка раздяла с нея и когато се наложеше да излиза, дори през деня, принудена бе да прибегва до най-различни хитрости, за да се измъкне незабелязано. Така че тя остана с мене и аз спокойно заспах, ала през нощта се събудих и видях, че не си е легнала и че плаче, и я запитах защо плаче, а тя само ме прегърна и ме притисна до себе си, но аз настоявах с въпросите си, а тя продължаваше да плаче, додето на края се овладя и прошепна:

— Кажи ми, че никога няма да пиеш... нали никога няма да пиеш?...

Побързах да я уверя, че, разбира се, никога, никога няма да пия, и бях напълно искрен и дори не подозирах колко много нещо ми предстои да изпия след години и колко много пъти ще нарушавам чистосърдечното си детско обещание.

Нощта напредваше и тревогата на майка ми все повече нарастваше, защото кварталът, в който сега живеехме, се славеше като бандитски квартал и защото тя знаеше, че баща ми, седне ли да пие, се забравя, и защото, когато те е страх за един човек, какви ли не работи ти минават през ума.

Той се прибра чак на заранта и не бе способен на нищо друго, освен да се изтегне на кушетката, така че разправията бе отложена за по-късно, макар че нямаше и разправия, понеже в подобни случаи между двамата настъпваше само мълчание, едно тежко мълчание, което за щастие траеше ден до пладне.

Но аз я запомних тая нощ с тревогата и плача на майка си и ако по-късно наруших обещанието, то не бе от къса памет, а от безволие. Обаче това стана много по-късно, а в оная детска възраст и в оня мрачен затвор на лица още не бях дотам умен, че да плюя на думата си, и затуй дори не ми минаваше през ум да протегна ръка към чашата с вино и да утоля жаждата си с цената на едно клетвопрестъпление.

Те се точеха бавно и монотонно, тия влажни есенни и зимни дни, с мъглата и дребния дъждец, с тъжния звън на камбаната за утринната литургия, с приспивния шепот на молитвите и безкрайната тягост на самотата. В момента тоя студен затвор ми се струваше като незаслужено наказание, но по-късно си мислех, че е бил просто изпитание, едно може би дори полезно изпитание, защото по-рано не бях способен да се отделя даже за миг от майка си, а скоро ми предстоеше да я загубя завинаги и защото по-рано самотата бе равностепенна на страдание, а трябваше да свикна и с нея, понеже тепърва ми предстоеше много самота.

Най-сетне настъпи и ваканцията, този дълъг празник, помрачаван само от мисълта, че връщането в пансиона е неизбежно. Но то не беше неизбежно. Два месеца по-късно щяхме да потеглим обратно за Пловдив.

* * *

И ето че сега, подир повече от двајсет години, отново идвах в тоя град. Но аз вече знаех, че Лувърът не е от кристал, нито Айфеловата кула — от злато, и изобщо бе трудно да се разочаровам от нещо, тъй като и не очаквах нещо особено. И може би затуй между другото обикнах Париж, защото не бях очаквал нещо особено.

Не бих казал, че това е разкошен, великолепен, очарователен, интересен и не знам още какъв град — всички тия епитети са дотам банализирани, та просто ти прилява, като ги чуеш. Не бих казал и че е Единственият, Неповторимият — всеки град е по своему единствен и неповторим, без това да го прави непременно привлекателен. Изобщо изпитвам нещо като погнуса пред възможността да се присъединя към хора на псалмопевците, който и без туй е достатъчно многоброен и гласовит. На всеки двама писатели, минали през този град, поне един го е увековечил в книга. На всеки трима поети поне двама са го удостоили с поема или стих. Колкото до авторите на песни, тук продуктивността надвишава всички рекорди. Отдавна и нееднократно са възпети покривите на Париж, мансардите на Париж, мостовете на Париж, влюбените на Париж, жените на Париж, малчуганите на Париж — а може би и старците, в това не съм сигурен, — Големите булеварди, малките кафенета. Левият бряг, а също и Десният, нощите на Париж, както, разбира се, и дните, без да говорим за всички останали исторически и квартални забележителности, от Нотрдам до Сакре-къори от Монмартр до Менилмонтан.

Така че темата е напълно шаблонизирана, многократно предъвкана, олигавена и изобщо изчерпана. И най-добре е направо да се откажем от нея поне като художествена тема и да я погледнем от по-прозаичен ъгъл или ако щете, от по-субективен — от ъгъла на една мания.

А колкото до общата оценка, тя е толкова по-трудна, колкото по-разнолик ви се представя тоя град. В продължение на седем години имах възможност да го разучавам от всички гледни точки, включително и тая, прозаичната, както и оная, маниакалната, и все още

не съм готов с оценката. Може би при някой следващ живот и това да стане.

Вероятно туй е и един от чаровете на Париж, че крие най-различни неща, способни да привлекат най-различни субекти. Латинският квартал, сборището на младежта, и Монпарнас, сборището на чужденците, Шанзелизе и Операта с дефилето на луксозните витрини, Риволи и Себастопол с дефилето на преоценените стоки, Монмартр, средището на проститутките, и Сен Жермен де Пре, средището на интелектуалците — по силата на един парадокс тук понякога кварталът на проститутките става квартал на интелектуалците и — обратното — старинните богаташки домове на 16-ия арондисман и бедняшкото стълпотворение из пазарищата на Сент Уан, паузите от зеленина и покой на Боа дьо Булон и Боа Венсен и пределният разгул на децибелите в кръстопътищата на Ришельо-Друо и Барбес-Рошешуар, най-сетне. Париж на музеите и Париж на Автомобилната изложба, Париж на изкуствата и Париж на Ар менажер — ако сред тоя град, конгломерат от двацет различни града, и сред тая бъркотия на моди и вкусове, на минало и настояще някой все пак не успее да си намери развлечението и занимавката, то това означава, че тоя някой е наистина прекалено възискателен.

Беше краят на март 1953. У нас в София още бе зима, но тук в Париж тротоарите бяха сухи и огрени от уилото слънце, а край масите пред кафенетата бе пълно с народ. Уличните плакати оповестяваха модните новости на Кристиан Диор и Жак Фат, по кейовете младежите пишеха с блажна боя „Мир на Виетнам“ и „Американци — въл!“ В естрадната музика на мода бе певицата Лин Рено с песента „Ти, моя малка лудост“, по Шанзелизе даваха филмите на Мартин Карол, в живописата се говореше за Лоржу и Вийон и градът славеше своите знаменитости за един сезон, които на следващата или по-следващата година щяха да бъдат изхвърлени върху буницето на забравата.

Жена ми и детето останаха в хотела, понеже бяха изморени от пътуването. Аз също бях изморен, обаче възможно ли е да се затвориш в една стая, когато около теб се простира Париж. Тръгнах уж да се разтъпча. Отпърво мислех да се отправя към Латинския квартал, към ония места, свързани с детските ми спомени. Бях сигурен, че пристигна ли тук, непременно най-първо ще обиколя тия места. Но

сега, когато вече бях пристигнал, усетих, че ме привлича не миналото, а сегашното. И за да добия някаква представа за него, минах през моста Алма и се отправих към Шанзелизе.

Обходих авенюто от Триумфалната арка до Ронпоан, сетне свих по Матиньон, после по Фобур Сент-Оноре, излязох на Мадлената, минах край Операта, а подир туй поех по Големите булеварди. Булевардите ме изведоха на Севастопол, а Севастопол — на Риволи, додето стигнах Конкорд, прекосих отново Сена и тръгнах по Ке д'Орсе обратно към хотела с подгъващи се от умора нозе.

Отдавна бе се мръкнало и аз не знаех къде точно се намирам и само приблизително си давах сметка за посоката, която трябва да следвам. В главата ми бе пълна бъркотия от впечатленията на тоя изтощителен петнайсеткилометров маршрут и единственото, което съзнавах, бе, че тия впечатления са твърде различни от детските ми спомени.

Но аз не бях дошъл тук нито за впечатления, нито за спомени и още следната заран почнах работа. А наоколо се простираше Париж, все тъй непознат и неизследван, и трудолюбието на дебютанта непрестанно се бореше у мене с любопитството на пришелеца. Така че за да сложа край на тая междуособица, налагаше се да разграфя делника по съответния начин. Отивах в посолството възможно побрано, за да приключа текущата работа до обед, а следобед обикалях музеите или правех първите си познанства по кафенета и редакции. Но колкото и позорно да звучи това за един дипломат, най-любимото ми занимание бе да смятам по улиците, да скитам по три или четири часа, чак до вечерта, а понякога и още толкова вечер, да откривам затънтените кътчета на града, да оглеждам крадешком минавачите и, разбира се, да зяпам по витрините.

Туй, което най-дълго задържаше погледа ми по тия витрини, бяха книгите и не толкова романите и скъпите албуми с репродукции, а книгите, които откривах за пръв път — редките луксозни издания, т.нар. „едисион дьо люкс“. Това бяха издания само в няколкокостотин, а понякога само в няколко десетки номерирани екземпляра, набрани с великолепни шрифтове и отпечаташ върху скъпа хартия, чиито названия тепърва щях да чуя — Верже Лафума, Пюр шифон дьо Лана, Велен дьо Рив, Велен д'Арш, Жапон емпериал, Алфа Лафума и още колко други. Но туй, което най-много ми взимаше очите, бяха

илюстрациите — оригинална гравюри, офорти, суха игла, дърворезби, литографии или рисунки, оцветени на ръка. Колкото до авторите на текста, туй бяха все знаменитости на класиката или съвременността, обаче те отстъпваха на второ място и в това всъщност се проявяваше един от типичните белези на колекционерството: човек обикновено не купува една луксозна книга, за да я чете, а за да я разглежда. Защото, ако е за текста — можеш да го получиш на сто пъти по-ниска цена в някое джобно издание.

Най-скъпите издания обикновено бяха неподвързани и даже неброширани, а на коли, поставени в специални кутии-калъфи. Големият колекционер предпочита да държи книгата в този вид или да има свободата сам да избере подвързия според вкуса си. Но имаше и много книги с подвързии, дошли от частните колекции обратно в книжарниците, и тия подвързии бяха тъй красиви, че додето ги съзерцавах, усещах почти нещо като болка под сърцето. Това бяха подвързии от шагрен или от още по-скъпия марокен, в строги черни, вишневочервени и тъмносини цветове иди в пищни интензивни багри — изумруденозелени, лимоненожълти, розови, лилави.

Бях расъл и израсъл сред книги, обаче никога не бях виждал подобни разкошни неща. Баща ми обичаше луксозните издания, но средствата не му позволяваха да си изписва нищо повече от книги за работа. А и никъде в София не ми се бе случвало да открия някоя библиофилска рядкост, защото българската буржоазия изписваше от Запада главно леки коли и козметични препарати.

Върху луксозните книги по витрините, както върху всички луксозни неща в Париж, не бяха поставени цени, понеже цената би могла само да изплаши купувача и понеже се предполага, че истинският любител на такива вещи не държи особено на цената. И трябваше да минат няколко дни, додето се осмеля да прекрача прага на един от тия специални магазини, където се продаваха само редки номерирани издания.

Магазинът се намирал на рю дьо Сен. Беше равен следобед и собственикът навярно току-що бе отворил. Седнал зад малкото бюро, той се занимаваше с пощата си. Помещението бе празно.

— Мога ли да прегледам книгите? — запитах.

Търговецът вдигна глава и ме погледна озадачено.

По-късно разбрах, че така не се пита. Казва се само „Мога ли да хвърля едно око?“, защото хората не обичат да им ровиш стоката. Скъпите книги не са стока за ровене.

Повторих въпроса и човекът подир известно колебание направи лек жест към рафтовете-витрини:

— Гледайте.

И трите стени на широкото светло помещение бяха покрити с такива застъклени рафтове. Приблжих откъм единия край, отместих стъклото и плахо поех първата книга в тежка малинова подвързия от полиран марокен, украсен със златни плетеници.

Отпърво стопанинът ме наблюдаваше с крайчеца на окото, но като се увери, че внимателно и дори страхопочитателно се отнасям с томовете, престана да ми обръща внимание и потъна в кореспонденцията си. Баща ми бе ме научил да се отнасям тъй с книгите — да ги разтварям не повече от деветдесет градуса и да придържам леко листата за ръба, без да слагам отгоре пръстите си.

Прекарах в магазина, ако се не лъжа, близо два часа и през тия два часа избродих всички школи на френската илюстрация от сецесиона на Лотрек до абстракционизма на Жак Вийон, от аскетичния геометризм на Луи Жу до откровената еротика на Бертоме Сент-Андре и от натурализма на Лобел-Риш до сюрреалистичните кошмари на Салвадор Дали.

— Цените са отбелязани на последната страница — бе пояснил търговецът.

Цените наистина бяха акуратно отбелязани на последната страница с молив — една уместна предвидливост, за да не би изборът ми да падне на някой том, равняващ се по стойност на един мерцедес. Много от книгите по тия рафтове бяха наистина фантастично скъпи и аз с известна меланхолия отбелязвах наум редица издания, илюстрирани от Бонар или Пикасо, и които никога нямаше да притежавам, защото наистина бе по-лесно да се сдобиеш с лека кола, отколкото с подобен екземпляр.

Заедно с туй обаче още тук установих една друга подробност, която бе изцяло в моя полза: цените на изданията не винаги съответствуваха на художествените качества. Това бе пазар, а пазарът винаги се ръководи от модите и от вкусовете на клиентелата. И аз бях поразен, че един албум с тривиално похотливи голи тела на Шимо се

ценеше точно толкова, колкото и една книга, илюстрирана с великолепните офорти на Жорж Руо, и че виртуозните, но празни гравюри на Марсел Вертес бяха по-скъпи от томчето с графики на Жюл Паскен.

Най-сетне, след като методично бях разгледал всички съкровища, избрах едно хубаво издание с оригинални дърворезби на Мазерел, понеже обичах Мазерел и понеже цената съответствуваше приблизително на възможностите ми.

— Чудесен художник — забеляза търговецът, додето увиваше грижливо томчето.

— Но, изглежда, никой не го търси...

— О, нека не пресилваме — възрази човекът зад бюрото. — Търсят го, само че не тъй, както между двете войни. Какво искате, в тоя град има прекалено много художници, за да могат все едни и същи няколко души да заемат центъра на витрината.

Това беше софизъм, ала нямаше никакъв смисъл да спорим и ние се сбогувахме и аз казах „Довиждане“, а търговецът отвърна „Доскоро виждане“ и всъщност той се оказа по-точен, защото не мина и седмица, когато отново прекрачих прага на магазина му.

В продължение само на два-три месеца станах ако не свой човек, то поне добър познат на почти всички търговци на луксозни издания, пръснати из различните части на Париж. Стопаните ме оставяха да се ровя с часове из рафтовете и единствената персона, която прояви известно неразбиране към тая ми страст, бе една дама от Фобур Сент-Оноре. Всъщност тя бе съпруга на собственика, ала всеки следобед се налагаше да го замества, защото той обикаляше за стока по търговете и богатите домове. Магазинът се състоеше от две обширни, съединени с портал помещения, малко мрачни, но натъпкани до тавана с истински съкровища на библиофилията.

— Мога ли да хвърля едно око? — запитах, когато за пръв път се озовах в това светилище.

— Какво по-специално търсите? — запита на свой ред стопанката.

Ние стояхме един срещу друг, аз — на прага на магазина, а тя — на прага на критичната възраст, и бегло се изучавахме.

— Нищо специално — отвърнах.

— Да, но все пак?...

— Ами... илюстровани книги...

— Но, боже мой, всичко това са все илюстровани книги! — Тя посочи с две ръце към рафтовете.

— Толкова по-добре, значи, има шанс да намеря нещо.

Тя ме огледа още веднъж и навярно откри все пак някакъв нюанс на обещание в декларацията или в приличния ми костюм, защото избъбра неохотно:

— Добре, добре, гледайте...

Почнах от съседната зала и още в първия шкаф открих два тома на Едгар По с илюстрации от Гюс Бофа и „Дом Телие“ на Мопасан с дърворезби на Карлегл. Цените бяха значително по-ниски от очакваното, обаче аз върнах отново книгите на мястото им. Половината ми удоволствие бе не в купуването, а в разглеждането и в този магазин имаше доста много неща за разглеждане.

Подир един час, когато навярно стопанката вече напълно се бе отчаяла от мене като клиент, най-сетне заставах пред нея с вече споменатите три книги и бях награден с някакво бледо подобие на усмивка:

— Значи, все пак намерихте...

Оттогава винаги, когато ми се случеше да се отбия в магазина, дамата промърморваше:

— А! Господинът, който не знае какво търси...

— Но който винаги намира.

— Добре, добре, гледайте...

Тия обиколки из магазините бяха колкото увлекателни, толкова и разорителни. А страстта у мене все повече се разпалваше и аз напразно се заричах, че чак до края на месеца няма да стъпя в книжарница, и щом само намерех свободен час, скачах в първия автобус и се отправях към Латинския квартал или към Пале Роял в търсене на нова придобивка, а нощем сънувах, че се движа из улици, чието съществуване до тоя момент не съм подозирал, и че попадам в някакви огромни и мрачни книжарници, наблъскани с цели планини от дебели подвързани томове, я се ровя из тия грамади, и вадя оттам странни албуми, изпълнени с фантастични илюстрации, чиито автори не мога да отгатна и дори не мога да разбере дали това са шедьоври, или демодирани безвкусици, и затуй продължавам да ровя нататък, и все по-нататък и се катеря по тия планини от книги, а те се свличат под

нозете ми и аз се ловя за тях с две ръце, но томовете, за които съм се уловил, също се свличат, а зад гърба ми някой крещи: „Но, господи, кой ви е позволил да тъпчете с крака книгите ми!“

Честите и многочасови обиколки ме отвеждаха все по-навътре и по-навътре в лабиринтите на града, така че подир авенютата и булевардите постепенно навлязох в малките улички и в отдалечените квартали, за да открия, че луксозни издания могат да се намерят и в съвсем забутани магазинчета. Това откритие увеличи находките ми, но не намали разходите и аз нерядко изкарвах втората половина от месеца в пълен аскетизъм, но даже и в тия периоди на оскъдица не можех да потисна напълно страстта си и се развличах, като обикалях букинистите край Сена и кварталните дюкянчета, за да купувам пак книги, само че не от ония, луксозните, а от обикновените евтини издания, служещи за тая прозаична работа — четенето.

Когато се движех по рю Лафайет, неведнъж ми се случваше да мина край една книжарница за луксозни издания, в която никога не се отбивах, защото малката витрина с няколко потънали в прах книги и тъмното, сякаш пусто помещение не вдъхваха надежда за особени находки. Но след като всички други магазини бяха обиколени, веднъж реших да надникна и тук.

Посрещна ме много възрастен и много нисък човек, който любезно запита за целта на визитата ми, сякаш не му беше ясно с каква цел човек влиза в една книжарница.

— Всичко е прибрано — рече той, като чу обяснението ми.

И посочи към няколко шкафа в дъното на полутъмното помещение.

— Но тогава как продавате?

— Да продавам? На кого да продавам? Свършено е с продажбите, господине. Хората днес мислят само за перални машини, телевизори и най-вече за коли, преди всичко за коли. Колата се превръща във висша и, боя се, в единствена потребност.

— Но след като колата веднъж вече е купена...

— Лъжете се — прекъсна ме той. — След като колата е купена, идва грижата да бъде поддържана, а подир една година — и да бъде подменена. Един човек, който уважава себе си и който държи да бъде уважаван от другите, не може да се вози в кола от миналогодишния модел...

Старецът явно бе отегчен от тишината и самотията на тоя мрачен магазин, където едва ли някой стъпваше, защото се залепи за мене като за пратен от провидението събеседник, а не като за евентуален купувач.

— Още моят дядо, господине, е бил издател и книжар. И баща ми беше книжар. И аз близо половин век съм бил книжар. Ето, вижте само какви неща сме публикували някога...

Той отвори един шкаф и извади два разкошно подвързани тома с „Приказки“ на Лафонтен.

— Гледайте каква хартия, какъв печат, какви гравюри! Но сега с всичко това е свършено.

— За тая криза едва ли са виновни само колите — възразих, като се отпуснах на един стол, понеже разговорът заплашваше да бъде продължителен.

— Естествено, не са само колите — призна старецът, като се облегна на старинното бюро. — Обаче те са главната причина. А другото... другото идва от алчността и от безвкусицата. Както винаги впрочем.

Той отново направи жест към плътно затворените шкафове:

— Всичко там са все наши издания. И все от началото на века, от времето, когато имаше и добри създатели, и добри ценители и когато един луксозен номериран том струваше едно малко състояние.

Стопанинът ме погледна над очилата си в тънки златни рамки и вероятно прочел по лицето ми някаква сянка на съмнение, забеляза:

— Не мислете, че харесвам старото, просто защото и аз съм стар. Признавам, че след първата война също излязоха хубави неща. Но хора без вкус и морал бързо решиха, че щом луксозното издание е толкова доходно, те също следва да получат своя дял от него. И за няколко години пазарът бе наводнен с долнопробни книги, които претендираха да са луксозни само защото бяха номерирани и отпечатани на дебела хартия. Казват, че Франция е страна на много гении. Аз съм французин и такива думи ми правят удоволствие. Но ние имаме и доста гении на шарлатанството. И това, което истинските гении го създават, гениите на шарлатанството бързат да го разрушат. Великото и смешното при нас винаги вървят ръка за ръка.

Той замълча отново и ме погледна над очилата, сякаш за да прецени ефекта на тирадата си. Аз обаче се въздържах да взема

отношение, понеже вече знаех от опит, че французинът често е готов да ругае всичко френско, но никак не обича чужденецът да прави същото.

Малко по-късно се запознах с един книговец, който и по ръст, и по години, и по начин на мислене досущ приличаше на книжаря от рю Лафайет и чиято самобитност — поне що се отнася до външността — се изчерпваше с малката бяла брадичка.

Магазинчето се намираше в една уличка до театър „Одеон“ и аз се отбих, привлечен от няколкото разкошно подвързани тома, изложени на малката витрина.

— Вие сте сърбин — забеляза още при първите ми думи старецът, като ме стрелна самоуверено с показалец.

— Не, българин съм.

— Все едно, значи, славянин сте. Аз — също.

Оказа се, че е руснак, похвали се, че бил приятел с Еренбург, който му идвал на гости, и за доказателство ми показа книга с автограф от него. Изобщо трябваше да изтече четвърт час в бърбрене на различни теми, преди домакинът да попита за целта на визитата ми.

— Тия книги продавате ли ги, или ги подвързвате по поръчка — запитах, като посочих лавиците, дето бяха наредени няколко десетки образци на книговецкото изкуство.

— Подвързвам по поръчка. Когато има поръчки, разбира се. А всичко, което виждате тук, съм го правил за свое удоволствие. Може би ще помислите, че е твърде амбициозно да претендирам за титлата художник, но истината е, че поне притежавам страстта на художник.

Той се пресегна и пое един обемист том, поставен в калъф от виненочервен марокен. Смъкна калъфа и извади книгата в също такава тъмновинена подвързия. Смъкна и тая подвързия, която всъщност бе нещо като кожена папка, и отдолу изгря в цялото си сияние истинската подвързии, представляваща цяла мозайка от разноцветни кожички и от златни орнаменти.

— Вземете я в ръце, не бойте се... — промърмори старчето, като забеляза страхопочитанието ми.

Разтворих книгата. Това бе първият екземпляр от „Кралица Педок“ на Анатоли Франс, отпечатан върху седефена японска хартия и придружен с оригиналните акварели на Огюст Льору. Един

великолепен том, в който най-великолепна бе все пак работата на книговезеца.

— И колко време работите над едно такова нещо?

— Никога не съм пресмятал времето — три месеца, шест месеца.

— А защо клиентелата е изчезнала?

— Не е изчезнала, намаляла е. Това преклонение пред вещите на техниката и пред безумията на авангардизма извърши своето. Няма начин да се кланяш на абстракционизма и в същото време да обичаш луксозната, артистично подвързана книга, която е конкретна вещ, която съдържа конкретен текст с конкретен смисъл и която не може вместо илюстрации на този смисъл да съдържа графични безсмислици.

— А какво ви поръчват днешните клиенти?

— Ами, ето това! — Той посочва презрително два броширани тома, поставени на бюрото — Спомените на Казанова! С порнография от Брунелески! Забележете: не съм пуритан. Обаче дайте ми еротиката на Майол, ако щете, тая на Льогран или Ропс, а не тези невежи и сакати спекулации с тънката тема. Казвам му на този господин: „Една обикновена подвързия от марокен ще ви струва петнайсет хиляди, но ако питате мене за такова издание, това са хвърлени през прозореца пари.“ А той: „Добре — вика, — не се грижете за парите ми. Дайте да изберем кожата.“ Какво искате: глупци. Купуват една опаковка от марокен, за да поставят вътре няколко клозетни рисунки...

Месеците минаваха, кризисните моменти и финансовите провали следваха един подир друг, но колекцията растеше. И когато се случеше да се прибера с поредната нова находка, изпитвах някакво леко опиянение, което не ме напускаше цяла вечер. Поставях книгата върху камината, за да преценя как изглежда сред общия интериор, или я хвърлях върху светлото одеяло на леглото, за да се нарадвам на бляскавата подвързия, а сетне я разтварях и почвах да ѝ се любувам страница по страница, додето най-сетне я оставях на мира върху етажерката.

Мечтата ми отначало бе да направя един рафт, само един рафт от луксозни илюстрирани издания на световната класика. Но когато запълних първия рафт, неусетно минах към втория. Ненаситността е по начало доста разпространена черта, а при колекционера тя е правило.

Но както всякъде другаде, така и тук за ненаситността съществува едно противоядие. И то е преситата. Лично мене тъкмо това противоядие винаги ме е спасявало, може би защото, както казва братовчедка ми, съм близък, а близнаците, поне в семейството на зодиака, са капризни същества. Лошото е, че преситата от едно нещо обикновено освобождава място за жаждата към друго нещо, така че в последна сметка резултатът е нулев.

Прочее едва се бях убедил, че трябва да приключа с модерните книги, когато избухна влечението ми към романтиците. На книжарски език терминът „ле романтик“ не означава непременно писателите и художниците, свързани с романтичната школа, а представлява общо название на цяла поредица от книги, публикувани между 30-те и 80-те години на миналия век и следващи в графичното си оформление повече или по-малко първите образци на романтичната книжна графика.

Между тия издания съществуваха шедьоври на илюстрацията и типографската техника, но и немалко посредствени публикации. И за едните, и за другите обаче се намираха любители, защото, както казваше един познат книжар, и за най-калпавата книга съществува клиент. Впрочем тия издания, дори и по-незначителните, носеха у себе си обаянието, което носи една стара газова лампа или един стар часовник, оная особена атмосфера, която излъчват дори най-простите стари вещи, служили честно и дълго на човека.

Тия книги бяха илюстрирани с офорти, гравюри върху стомана и най-вече с дърворезби, тъй като някога дърворезбата бе играла същата тая скромна, но полезна роля, която играе днес баналното цинково клише. И сред всички тия графични колекционерите най-високо ценяха произведенията на Доре, отдавна признат за големия представител на романтичната илюстрация. Естествено, че ако трябва да бъдем точни, би следвало да си припомним великолепните литографии на Дьолакруза за „Хамлет“ и „Макбет“, а също и малките дърворезби по рисунки на Домие. Но тия автори са работили само епизодично в областта на илюстрацията, докато Доре — не само и може би не толкова с дарованието си на рисуващ, колкото с продуктивността на въображението и с неизчерпаемостта си трудолюбие се откроява като истински титан на този жанр.

Струва ти се почти невероятно, че тоя художник, починал едва на петдесетгодишна възраст, е успял да създаде няколко десетки хиляди илюстрации, без да се броят литографиите, акварелите, картините с маслени бои и скулпторите му. Известна е фразата на Доре: „Аз ще илюстрирам всичко!“ Той не успява да илюстрира всичко, но създава едно дело, което дори само по обем надхвърля всичко познато: Библията, „Божествена комедия“ на Данте, „Дон Кихот“ на Сервантес, „Гаргантюа и Пантагрюел“ на Рабле, Басните на Лафонтен, Приказките на Перо, „Приключенията на барон Мюнхаузен“, „Изгубеният рай“ на Милтън, „Конт дролатик“ на Балзак, съчиненията на Байрон, на Тенисън, на Колридж и над сто други книги са илюстрирани от Доре. Дори на смъртния одър той продължава да се тревожи единствено за работата си и последните му думи към лекаря са: „Излекувайте ме, моля ви, за да завърша моя Шекспир.“

При издирването на „романтиците“ аз, естествено, търсех най-вече оригиналните издания с творбите на Доре. И в тая насока, също както и в някои други, случаят се оказа на моя страна. Тези творби, стигнали в периода между двете войни до фантастични цени, сега бяха твърде поевтинели поради лесно обяснимото пренебрежение на снобите към класиката.

Така че с „романтиците“, общо взето, ми провървя, което не може да се каже за тъй наречените „ансиен“, сиреч изданията от XVI до XVIII век. И трябваше да измина много километри в продължение на доста месеци и на години и да преобърна стоката на сума книжарници, докато подредя три рафта с томчета в старинни подвързии — произведения на латински, гръцки и френски класици.

Това, разбира се, също не бяха книги за четене. Да седна да чета латински означаваше да се върна към мъките на гимназиалния курс. Някои от тия издания не бяха дори илюстрирани. Но туй не намаляваше удоволствието ми, когато вземах в ръце „Гражданската война“ на Лукан и разглеждах подвързията с домашния герб на някакъв маркиз Гомец Де ла Кортина и разтварях томчето на титулната страница, за да се уверя, че е отпечатано през 1543 г. в Париж, и си казвах, че то датира още от царуването на Франсоа Първи и от времето на френския хуманизъм и че когато е излязло от печат, Рабле още не е бил публикувал последните части на своя шедьовър и колкото това да бе наивно и глупаво, струваше ми се странно, че мога да държа в ръце

една книга, която други хора са прелиствали преди повече от четиристотин години. Или разгръщах „Сатирикон“ на Петроний, издаден в Амстердам през 1669, и разглеждах заглавната гравюра, изобразяваща оргиите на старите римляни, така както са си ги представяли в Амстердам, сиреч като холандски гуляй, и се сецах, че тъкмо в 1669 г., когато тази книга е излязла, умира великият Рембранд.

А после дойдоха автографите.

Любителите на автографи бяха значително по-малко от библиофилите. Автографът по начало не е обект на естетическа наслада, не е нещо, което може да се постави върху стената на кабинета или гостната, за да украси интериора. Това е само един подпис. Или това е един документ и веднъж прочетен или преписан, той престава да бъде интересен за изследвача. Но не и за колекционера, който се гордее с редкостта на своите находки и е способен с часове да се наслаждава на хартията и на почерка на едно писмо.

Съответно на броя на колекционерите броят на търговците на автографи също бе малък. Навъртах се в техните дюкянчета не толкова за да купувам, колкото да зяпам. Гледах на изложените ръкописи като на истински реликви и бях твърде изненадан, когато разбрах, че някои любители не винаги се отнасят с подобно уважение към имуществото си.

Една вечер по обичая си бях закъснял в магазина на Льоконт — за когото ще стане дума по-нататък. Льоконт вече бе спуснал ролетките и също по обичая си великодушно ме бе оставил да ровя из папките му, докато той самият разпределяше новата стока, донесена от Отел Друо, и разговаряше с един свой познат, когото виждах за пръв път.

— А! Вие сте почнали да купувате и автографи — забеляза познатият, като видя, че Льоконт разглежда някакво писмо.

— Съвсем не. Но ако имате автографи като тоя тук, готов съм веднага да ги купя всичките. Това е писмо, голямо писмо от Домие, давате ли си сметка?

— Какво значение? — сви рамене гостът.

— Ами че едно писмо от Домие струва колкото сто писма от вашия Юго! — възкликна търговецът. — Защото Юго — свалям шапка пред него — е бил графоман...

— Гениален!...

— Съгласен съм: гениален, но графоман. Докато Домие през целия си живот е написал няколко малки писма и може би само едно като това тук.

— Домие не ме интересува — сви отново рамене посетителят. — Ако имате обаче нещо от Юго...

— Още ли не сте се уморили? И какво ще ги правите тия купища писма на Юго?

— Нямам представа... Знаете ли, че почнах да ги горя...

— Какво? — опули се Льоконт.

— Миналия месец изгорих над двайсет писма. Бях ги купил предния ден, а на следващата вечер ги изгорих.

— Но вие сте луд!

— Той е бил луд, не аз. Това бяха любовни писма до Жюлиет Друе... и всички бяха пълни с такава пошлост... с такава лигава еротика... А за мене, вие знаете, Юго е кумир... И като си помислих само, че някой ден тия неща могат да бъдат публикувани... И си казах: не, старецът не заслужава такъв позор... И ги хвърлих в камината...

— Но вие сте луд! — повтори Льоконт. — Кой ви е дал право да бъдете цензор на един гений?

— Не на гения, а на падението му — уточни гостът.

Той отпрати поглед в пространството, сякаш замислен за нещо си, и ненадейно добави:

— Знаете нали, че старият по време на заточението известно време се е занимавал със спиритически сеанси. И си помислих, че ако бих могъл да го извикам на един такъв сеанс, той навярно би ми благодарил за жеста. Ами че аз изгорих не само неговите писма, а и собствените си пари: двеста и двайсет хиляди в брой!

— Не, вие сте наистина луд — промърмори за трети път Льоконт.

— Чухте ли го тоя тип снощи? — запита ме на другия ден търговецът. — Да гори писмата на Юго! Той е наистина за връзване.

— Влюбен е в Юго! — промърморих. А между любовта и лудостта понякога има само една крачка.

— Да, но ако почнем така, докъде ще стигнем? Утре неговата сбирка може да попадне у някой реакционер, който също е влюбен в Юго, само че не може да търпи демократичните му възгледи, и който, за да очисти кумира си пред бъдещите поколения, ще изгори част от политическата му кореспонденция. А други ден колекцията може да

стане собственост на някой като вас, който пък ще я очисти от роялистките писма... И тръгна тя...

— Що се отнася до мене, напразно се боите. Аз нямам толкова пари.

— Вярно. Вие ги нямате. А той ги има. Обаче това съвсем не е причина да се разпорежда с неща, които не му принадлежат...

— „които не му принадлежат“?

— Точно така — кимна Лъоконт.

И тогава тоя търговец, който смятах, че оценява духовните блага просто като търговска стока, ненадейно добави:

— Ние само стопанисваме тия неща, но те не ни принадлежат. Те принадлежат на вечността. И ние ще си отидем, а те ще останат.

Лъоконт се занимаваше с луксозни и редки издания, само че неговата главна специалност бяха гравюрите и аз се запознах с тоя човек и с неколцината му колеги едва през втората година на престоя си, когато ме обхвана най-силната и най-разорителна страст — страстта към графиката.

Страстта към графиката ме караше да се въртя най-вече из Латинския квартал, защото това бе не само кварталът на шумните студентски компании, а и на хубавите графични отпечатъци. Вече почти бях забравил, че това е и кварталът на детските ми спомени. По рю де-з-Екол нямаше нищо интересно от гледна точка на новата ми мания. Рядко минавах оттам и винаги — транзит.

За пръв път отидох нарочно да се разходя из тия места, когато баща ми умря. Бях се върнал в Париж след погребението в София с онова особено чувство, че животът ти изведнъж е станал някак празен и глух, понеже човекът, който е запълвал половината ти живот, си е отишъл. До този миг дори не си давах сметка, че е запълвал половината ми живот. Живеехме отделени един от друг и когато бяхме заедно, обикновено се надпреварвахме да мълчим, а писмата, които си пишехме, бяха съвсем обикновени и не съдържаха нищо годно да послужи като завет за идващите поколения. Но и когато мълчахме един до друг, и когато бяхме далеч един от друг, знаех, че той е тук, в тоя живот, и че мисли за мене, както и аз мислех за него, за това, какво би казал по тоя повод или как би оценил оная книга, или как би махнал с ръка пред една клевета и една битова неприятност.

А сега вече го нямаше. И двамата вече ги нямаше и затуй, без дори да си давам сметка, машинално се запътих към ония места, дето някога бяхме вървели заедно, баща ми, крачещ мълчаливо и съвсем вдървен, а майка ми, жива и приказлива, и аз между тях двамата, като се държах по-близо до майка си и като си мислех дали няма да ме замъкнат пак на някоя изложба.

Рю де-з-Екол си беше, кажи-речи, същата. В тоя град някои места десетилетия наред си остават, кажи-речи, същите. И домът, дето бяхме живели, все още бе на мястото си, за разлика от страшната изгоряла къща, която, разбира се, отдавна бе съборена. И книжарницата за теософска литература малко по-нататък, дето баща ми често се отбиваше, също бе още на мястото си, макар и останала само с една тясна витрина, защото хората, изглежда, вече не се вълнуваха твърде от въпросите за безсмъртието на душата. И дори оная мършава бронзова баба все още беше тук — „Това не е баба, това е Данте.“ И само тях двамата ги нямаше.

Беше слънчева неделна заран. Разхождах се по кея към Нотрдам и надзъртах пътем в сандъчетата на букинистите, защото в тоя ден магазините с хубави книги бяха затворени. И додето се шляех тъй, без посока, забелязах на отсрещния тротоар един отворен дюкян, пред който се тълпяха обичайните за тия места групи туристи. Пресякох платното и надзърнах в помещението. Пред стойки с дебели папки седяха клиенти, заети да прелистват репродукции, но над главите им върху един рафт забелязах натрупани луксозни томове, които ме помахиха да вляза.

— Ако търсите гравюри, те са вече извадени — предупреди ме с лека усмивка стопанинът, възрастен мъж с побелели мустаци, като забеляза, че ровя книгите.

— Жалко рекох и понечих да си тръгна.

— Но ако се интересувате от гравюри, те не липсват при нас — добави търговецът и направи широк жест към дъното на магазина, дето върху ниски рафтове бяха наредени десетки дебели папки.

— А от какви автори?

— От всички, по реда на азбуката — усмихна се отново човекът с белите мустаци.

— Съвременни или по-стари?

— Всякакви. От Дюрер до Пикасо.

Той сякаш добродушно се забавляваше с невежеството ми, а аз гледах някак си да се измъкна, защото знаех, че не разполагам с капитал нито за Дюрер, нито за Пикасо. И ако бях се измъкнал, това може би щеше да ме спаси или най-малкото да ме предварди за още известно време от надвисналата опасност. Но вместо да си тръгна, запитах напосоки:

— Имате ли литографии от Домие?

— Разбира се, заповядайте!

Стопанинът ми предложи стол между мършава скандинавка и възрастен англичанин с бомбе и панталон на райета, разтвори една от сгъваемите стойки, постави върху нея дебела папка и развърза връзките ѝ, вероятно без да подозира, че с тоя банален жест всъщност завързва въжето около бедния ми врат.

— Ето!

Още помня първата литография, която се представи пред изненадания ми поглед: „Този може да бъде освободен, той вече не е опасен...“ А после следваха и много други, все оригинали, истински оригинали, каквито смятах, че се намират само в музеите или в сбирките на любители милионери. Литографиите бяха всички грижливо рамкирани в бяло паспарту, в чийто десен ъгъл акуратно бяха написани цените. Тия цени не бяха особено ниски за моите възможности, но за оригинали на Домие ми се видяха просто нищожни.

Трябва да поясня, че бе времето на студената война в нейния най-остър вариант и хората живееха под психозата, че тя всеки ден може да се превърне в гореща, и на борсата на книгите и гравюрите цареше стагнация, твърде неизгодна за търговците, но доста изгодна за бедни клиенти като мене.

Избрах една литография, същата тая, която стоеше най-отгоре в папката, и я подадох на стопанина.

— Имаме още работи от Домие — поясни той.

— Много добре — кимнах. — Тия дни пак ще намина.

И побързах да се измъкна с покупката си, понеже с нея бях изчерпал цялата си парична наличност.

Тръгнах по слънчевия кей изпълнен с трепет на уважение към творчеството на Домие, а отчасти и към себе си, тъй като носех в ръце един от шедьоврите на това творчество. Но когато се качих в автобуса

и поизтрезнях от опиянението, изведнъж се сетих, че бях обещал на жена си и на детето да ги изведа същия следобед, за да идем на кино и на ресторант, и че определените за целта пари вече не бяха в джоба ми. Реших да се отбия в легацията и да оправя работата с малък заем от един колега, но вече не изпитвах опиянение, а срам, задето просто бях забравил близките си. Тия неделни излизания бяха едничките празници за детето и ние обикаляхме по улиците, за да изберем подходящ ресторант, а аз казвах: „Да влезем тук, да вземем по нещо“, но жена ми отвърщаше: „Остави, тук е много скъпо“, а детето, едва набрало кураж, произнасяше съвсем тихо: „Мамо, аз бих взела нещо...“

Отбих се при колегата и в края на краищата работата се уреди и следобедната разходка с ресторанта и всичко останало мина, както трябва, и по време на леко блудкавия филм аз бях щастлив почти колкото детето, не от филма, разбира се, а от мисълта, че в къщи ме очаква един шедьовър, който би могъл да заеме място в сбирката и на най-придирчивия колекционер.

А на следния ден още заранта се отбих при моя приятел касиера, за да му направя своето вече традиционно предложение:

— Георги, какво би казал, ако уредим една малка сделка?

— Да, да, знам: от тебе разписката, от мене парите — измърмори Георги без особен ентузиазъм, тъй като шефът не разрешаваше аванси.

Подир което въздъхна и както винаги, отвори касата.

Едва приключил работата и без да си давам труд да обядвам, отново се отправих към магазинчето за гравюри на кея. Кеят се казваше Сен Мишел, а търговецът — мосю Мишел, и двамата му възрастни синове, които помагаша в работата, с основание твърдяха, че тяхната фирма е най-лесната за запомняне: мосю Мишел на ке Сен Мишел.

Бащата и двамата синове бяха любезни хора, не с тая, обичайната външна любезност, а с едно естествено добродушие, което използваха още същия следобед, тъй като продължих да разглеждам гравюрите в папките дори след като магазинът отдавна бе затворен. Всеки от тримата поред се качваше горе да вечеря, а сетне отново се връщаше, тъй като се бе натрупала доста работа по подготвяне на новата стока за продажба.

— Вече няма да ви бъде интересно при нас забеляза старият Мишел, когато най-сетне станах. — Вие днес разгледахте всичко.

— Да, но за жалост не съм купил всичко.

Наистина бях избрал само три неща — три литографии пак от Домие, затуй пък бях запааметил десетки други, които заслужаваше да се вземат, при наличността на съответни възможности. И додето се движех по вечерната улица към спирката на автобуса, усещах мъчително това двойствено чувство, което изпитва всеки колекционер дори когато не е роден под знака на близнаците — радостта от придобитото и мъката по непостижимото.

Имах вече четири оригинала от огромното графично творчество на Домие, наброяващо към четири хиляди литографии. Не смеех с дързостта на един Доре да кажа „Ще имам всичко!“ — но плахо се надявах, че ще успея да събера поне още няколко от най-добрите му работи.

От тия дни, чак до заминаването ми от Париж шест години по-късно, пък, искрено казано, дори и до днес, моят голям кумир си остана скромният Домие. Обикалях по всички места, дето майсторът бе живял и работил — селцето Барбизон, къщата на острова Сен Луи, дето е било дълги години ателието му, Валмондуа, дето умира. Веднъж отидох да видя гроба му в Пер Лашез.

Бе дъжделив ден в края на ноември. По небето се движеха ниски мокри облаци и макар да бе към обяд, пустите алеи се губеха в здрачевина, сякаш вече се мръкваше. Открих по плана секция 24, дето се намираще гробът, и се запътих натам през тоя странен град на мъртвите с огромни мрачни параклиси, оглозгани от времето алегорични каменни изваяния, мраморни плочи и кипариси, които вятърът полюшваше като дълги черно-зелени пламъци.

Намерих секцията и съгледах паметника на Коро и бюста на Добини. Последната воля на Домие била да го погребат наблизко до двамата му стари приятели, но колкото да обикалях и по-наблизко, и по-далече, не можех да открия гроба му. „Тук трябва да има някаква грешка“ — помислих си и точно в тоя момент забелязах една каменна плоча, сгушена в изсъхналия треволяк и потънала в земята. Приблжих се и с известен труд разчетох имената на художника и на съпругата му, почти изтрети от времето.

На тоя човек никога не бе му вървяло. Той е трябвало да живее и да работи в мизерия. Редактори и публика са гледали с пренебрежение на безсмъртните му шедьоври и са предпочитал и пред тях посредствените карикатури на един Шан или на един Гревен. В периода на най-зрялото си майсторство и на протекание на цяло десетилетие е отхвърлян от всички редакции. Акварелите и платната, които създава, се трупат в бедняшкото ателие, понеже никой не желае да ги купува. Принуден да се оттегли в една селска къщичка до Валмондуа, но бързо задлъжнял на хазяина, той е заплашен от изхвърляне на улицата и само благодарение на добрия Коро запазва покрива над главата си. От 1873 г. почва да губи зрението си. Най-близките му приятели умират. Той остава сам, за да прекара последните си години в почти пълна мизерия. Когато почива в 1879 и трябва да бъде погребан на държавни разноски, в „Франсе“ заедно с цялата дясна преса надига вой, че се прахосват обществени средства: „Това е според нас невиджан скандал.“ Разноските по сиромашкото погребение на Домие възлизат общо на 12 франка.

И ето че сега, подир толкова десетилетия, които би трябвало да изличат пристрастията и да възстановят правдата, гробът на Домие се губеше забравен и почти изличен сред огромните тържествени параклиси на анонимни гешефтери и парвенюта. „Трябваше попе да взема цветя“ — помислих си. До тоя момент такава глупост изобщо не бе ми хрумвала, защото си представях един тържествен паметник, който би могъл да мине и без моите цветя.

Почваше да ръми и до входа на Пер Лашез, дето продаваха цветя, имаше повече от километър, но аз се върнах назад, като се успокоявах с мисълта, че който няма акъл, има крака. Взех няколко малки бели рози и отново се върнах към секция 24. Поставих розите върху камъка сред пожълтялата трева и постоях известно време гологлав под дъжда, за да преглътна туй, което ме давеше, и, да си кажа, че всичко това наистина е глупост, и надгробните плочи, и моят сантиментален жест, и цялата тая гробарска истории, защото мястото на безсмъртните не е на гробищата.

В алеите наоколо се издигаха цели гробници-параклиси, жилища за мъртъвци, струващи вероятно повече от един шестетажен дом в града. Но какво от това? В тия скъпи бели и зеленикави мрамори, сиви и розови гранити, зеления сали бронзове и пъстри стъклописи бе отразен

страхът пред смъртта, по-точно, страхът пред пълната забора на хора, които не бяха направили в живота си нищо, за да бъдат запомнени. Те наистина имаха нужда от бронзове и мрамори, от много бронз и от много мрамор. Именно те, а не Домие.

— Какво искате — бе забелязал веднъж Лъоконт. — Някои хора и до днес все още не могат да му простят, че е казал толкова много истини.

Всъщност почнах да ходя в магазина на Лъоконт тъкмо зарад литографиите на Домие. При Лъоконт цените бяха далеч по-високи от другаде, обаче тук единствено имаше богат избор от творби на Домие. Търговецът бе любезен в разговора, но твърд в сделките.

— У вашите колеги — казах му веднъж — работите на Домие са два пъти по-евтини.

— Вярно — кимна Лъоконт. — Те все още не са се научили достатъчно да го ценят и моят съвет е да се възползвате от това положение. Аз самият често им обирам папките.

Той имаше не твърде приветлива физиономия и бе получил някаква парализа на нерва, от което устните му бяха увиснали на една страна, сякаш завинаги застинали в крива мрачна усмивка.

— При мене няма да откриете неща на безценица, но ще намерите отпечатъци, каквито няма никъде — продължаваше да говори търговецът, додето аз се ровех в една от папките, респектиран от таланта на художника и от цените на търговеца.

— Подозирам, че най-добрите вие все пак ги пазите за себе си — отвърнах.

— Имате право. Но ако съм станал продавач на гравюри, а не на нещо друго, то е само защото се поболях от една страст — страстта към хубавата гравюра. Тази страст беше началото...

— Тя ще бъде и краят ти! — обади се жена му, седнала в ъгъла на магазина пред купчина фактури.

И като се обърна към мене, добави:

— Давате ли си сметка: той хвърля луди пари тъкмо за неща, които никой не търси. Натрупал е горе у нас над десет хиляди литографии на Домие. Давате ли си сметка?

— Не знам дали са чак толкова — промърмори търговецът, недоволен от бърбивостта на жена си. — Но истината е, че Домие е

действително голямата ми любов. И повярвайте ми, не след много време цените му изведнъж ще скочат.

— Тия думи ги слушам от петнайсет години — забеляза скептично съпругата.

— А с Лотрек не беше ли същото? — запита сприхаво Льоконт. — Допреди две години папките ми бяха пълни с негови работи, чудесни работи, и евтини, а никой не ги търсеше. И ето че изведнъж цените нараснаха десет пъти, а след това и сто пъти и една литография, която струваше петдесет хиляди, сега струва пет милиона и всичко това стана тъй бързо, че сам не го усетих, и оставих да ме оскубят по най-безобразен начин.

— Не е за пръв път — подхвърли жена му.

— Един ден по-миналата година пристига някакъв американец и пита какво имам от Лотрек. „Много работи — казвам като последен глупак. — Ето тия три папки са все Лотрек.“ И представете си, той ги разтвори една по една и една по една ги обра, като ми остави само няколко дреболии. Завих му ги и даже му помогнах да ги качи в колата и бях, разбира се, много доволен от сделката, додето една мисъл почна да ме човърка. Вземам телефона и се обаждам на Пруте. Оказва се, че американецът минал и там заранта и обрал всичко от Лотрек. Обаждам се на Мишел — същата история. А седмица по-късно на един търг в Ню Йорк цените фантастично скочиха. И излезе, че съм продал на безценица литографиите си именно тогава, когато бяха почнали да струват нещо.

— Надявам се, че сте имали и запаси...

— Мерси на бога... Разбира се, че имам... Но ако съм натрупал тия запаси и ако съм успял да изплувам, то е само поради глупостта на хората. На времето почнах като продавач на стари книги по кейовете.

И додето търсех книги, нерядко намирах чудесни графики, които никой не ценеше. Хората са глупави. Включително и тия, дето купуват гравюри. Предлагаш им Домие, един гений, а те капризничат. „Много политика“, казват... „Много мрачно“, казват... „Не е нарисувал нито една красива жена“, казват.

Той отново замълча, сетне подхвърли към жена си:

— Не беше ли същото с Гойа?

Тя обаче не благоволи да отговори, заета с фактурите си.

— Същото беше. На времето никой не искаше да купува „Капричос“, понеже били пълни с изроди и чудовища. А за „Бедствията на войната“ да не говорим — те с години беряха прах из папките. Но сега същите тия глупци, които не искаха да чуят за Гойа, си оспорват на търговете всеки негов офорт.

Мишел и синовете му също имаха страст към хубавата графика и също притежаваха богата колекция, но при тях по-рядко се водеха дълги разговори, тъй като магазинчето често бе пълно с туристи от кейовете и стопанинът нерядко просто ме пускаше във вътрешната стая и ме оставяше да се оправям сам с папките. Тук, в това изолирано помещение, бе по-спокойно, обаче в първата част на магазина бе по-забавно и човек можеше да колекционира не само гравюри, а и най-различни куриози на снобизма и невежеството.

Помня как веднъж една не твърде млада, но свръхелегантна дама влезе с бързи делови стъпки и също така бързо и делово съобщи на Мишел:

— Имам два Миро. Мъжът ми ги сложи в столовата преди три месеца, но повече не мога да ги гледам. Бихте ли ги купили?

— Вероятно, да — отвърна търговецът.

— На каква цена?

— А, това не мога да ви кажа, преди да видя работите.

— Две големи литографии... Цветни...

— Съгласен, обаче ще трябва да ги видя.

— А какво ще ме посъветвате да сложа вместо тях? Защото не мога все пак да оставя стените голи.

— Въпрос на вкус, мадам...

— Но вие например какво бихте сложили?

— Може би две гравюри на Пикасо, ако става дума за нещо по-модерно.

— Аз също най-напред помислих за Пикасо, само че сестра ми вече има Пикасо и ще реши, че съм се повлияла от нея.

— Тогава вземете два Шагал — предложи търпеливо старият.

— Мислите, че ще стои добре?

— Нямам идея. Във всеки случай Шагал много се търси.

— Тогава дайте да видя, моля.

Мишел извади голяма папка, разтвори я на стойката и се приготви да се върне към тезгяха, дето подреждаше някакви гравюри.

Ала дамата само набързо прелисти две-три литографии и забеляза:

— Не е чак толкова безумно като Миро, но все пак... Какво е това магаре с цигулка и тая Айфелова кула, обърната наопаки?...

— За тези неща би трябвало да запитате Шагал, не мене — отвърна с лека усмивка старият. — Ако модерните не ви харесват, защо трябва да купувате тях?

— Боже мой, ами защото столовата ми е модерна. Съгласете се, че не мога да закача там някакъв Микеланджело...

Тя не можеше да закачи Микеланджело между другото и за туй, че той никога не бе правил гравюри, но Мишел нямаше време да я просвещава. Той я инсталира на един стол и ѝ показа една след друга няколко папки, дето „модерните“ бяха наредени по азбучен ред. Дамата прехвърляше скорострелно графиките с тънката си нервна ръка в кървавочервен маникюр. Додето изведнъж възкликна:

— А! Мисля, че това ще свърши работа!

Тя извади неловко една абстрактна литография от Поляков, като едва не я смачка, и триумфално я вдигна във въздуха:

— Това златистожълто!... Също като тапицерията на мебелите ми.

— Чудесно — мърмореше Мишел.

— Само че трябва да ми намерите още една.

— Пак така, в жълто?

— Естествено.

— И пак от Поляков?

— Естествено. Нали трябва да ги сложа от двете страни на камината!

— Боя се, че нямам втора в тая гама — поклати глава Мишел. — Нали ги знаете художниците какви са: веднъж работи в жълто, друг път в зелено...

— Тогава предложете ни нещо от друг автор.

Без да губи присъствие на духа, търговецът донесе нова папка и извади една от великолепните цветни литографии на Вюйар — „Градината Тюйлери“.

Дамата присви леко очи с израз на познавач и отседя:

— Не е лошо... Макар че това жълто е друго... Смятате ли, че ще вървят добре с Полякови.

— Боя се, че не — призна Мишел.

— Но все пак по тон си подхождат приблизително, нали?

— По тон — да.

— А каква е цената на това нещо?

— Триста хиляди.

— Триста хиляди? — Гримираната уста образува едно червено и възмутено „о“. Но вие прекалявате!...

— Това е Вюйар, мадам.

— И какво от туй? Не мога да се разорявам за някаква си литография.

— Но аз не ви я натрапвам.

— Да, разбира се — призна неохотно дамата.

Сетне, за да си подготви отстъплението, направи едно замислено изражение и добави:

— Ясно е, че ще трябва да дойда с мъжа си.

— Заповядайте... — отвърна все тъй любезно Мишел.

В ония години имах навика да си вода бележки за видено и чуто, включително и за подобни глупави разговори, така че нищо от това, което предавам, не е украсено, а само съкратено, и капризите на дамата всъщност продължиха повече от половин час, улеснени може би от факта, че в момента аз бях единственият клиент, и то на самообслужване.

— Вие сте истински стоик — забелязах, когато жената най-сетне се оттегли.

— Въпрос на навик. Аз, знаете, съм почнал кариерата си ей там, отсреща!

И Мишел посочи през витрината букинистите на кея. Сетне добави:

— Естествено, не е много приятно да обслужваш човек, който не знае какво иска. Но това е клиент.

— Клиент ли? Обзалагам се, че тя повече няма да стъпи в магазина ви.

А една седмица по-късно, когато отново се отбих при мосю Мишел на ке Сен Мишел, старият рече:

— Помните ли оная дама, дето казваше, че не можела да се разорява с някакъв Вюйар? Е, добре. Тя вчера дойде с мъжа си и купи два Вюйар за шестстотин хиляди и си излезе много доволна. „Това

казва — е по-скъпо и по-благородно на вид от двата Пикасо на сестра ми.“

— Жалко за хубавите литографии — обади се по-възрастният син. — Боли ме сърцето, като гледам какви хубави неща отиват у хора, които нямат никакъв усет за хубавото.

Това беше наистина един от най-големите абсурди в тази необичайна търговия: най-скъпите неща често се купуваха от хора, които нямаха никаква нужда от тях, дори и нуждата да спекулират.

Някога, когато Коро прави жеста с къщичката във Валмондуа, Домие, който няма с какво друго да се отплати, изпраща на приятеля си една от своите малки композиции — едно от тия странни, почти призрачни изображения на адвокати, открояващи се сред студената светлина на съдебната зала. Старият и вече болен Коро закачва платното срещу леглото си, за да може винаги да го гледа. И малко преди смъртта си доверява на Жофроа-Дешом: „От тая картина ми става добре!“

„От тая картина ми става добре“ ето единствения валиден мотив за едно притежание. Останалото е собственически инстинкт или снобизъм, или събирачество.

С куриозите на невежеството човек се сблъскваше най-често у Русо на рю дьо Шатодюн. Русо имаше малко неща от XIX век и никак от XX. Неговата специалност бяха Вато, Буше, Фрагонар и всички майстори на XVIII в. Това бе твърде търсена и твърде високо заплащана стока, тъй като повечето заможни парижани по правило обзавеждат домовете си със старинни мебели, към които по необходимост следва да се прибавят и няколко стари гравюри. Затуй и клиентите обикновено формулираха желанията си по следния начин:

„Трябват ми четири гравюри за гостна в стил режанс.“

„Искам гравюри с цветя, Рьодуте или нещо от тоя род.“

„Имам английски мебели... Мисля, че няколко литографии с коне ще стоят добре.“

И пр., и пр.

Изборът обикновено го правеше Русо или помощничката му. Клиентите се ограничаваха само с това да одобрят, да отхвърлят или да изразят някакво съмнение:

„Не са ли много големи?“

„Не са ли много малки?“

„Искам да са на височина, а не на ширина... Такова е мястото.“

И т.н., сякаш че се купуваха празни рамки или огледала, а не гравюри. Имаше обаче и редки случаи, когато клиентът обръщаше внимание и на темата. Спомням си една млада елегантна двойка съпрузи, които проявиха по-голяма възискателност в това отношение. Мъжът още с влизането се насочи към английските, оцветени на ръка литографии с ловни сцени.

— Това ще бъде чудесно — отсъди той.

И като се обърна към Русо, запита:

— Обичате ли лова?

— Обичам дивеча — отвърна уклончиво търговецът. — Но тия гравюри наистина са много стилни.

— Наистина — потвърди и съпругата. — Смятам, че ще стоят добре в трапезарията. Ние имаме чудесна трапезария Луи Кенз.

— Ако е Луи Кенз, боя се, че няма да бъдат много подходящи — позволи си да забележи Русо.

— Така ли? — вдигна вежди жената. — Тогава предложете ни нещо подходящо за такава трапезария.

Търговецът прелисти една папка и извади две великолепни гравюри по творби на Шарден. Мъжът почти не ги погледна. За него, изглежда, само ловната тематика представляваше интерес. Жената им отдели по-голямо внимание:

— Но какъв е тоя кръчмарски чирак?... И тая слугиня...

— Това са два великолепни Шарден — промърмори Русо.

— Не споря, вие по-добре знаете. Но според мене е просташко. И във всеки случай мястото на слугинята не е в трапезарията, а в кухнята — забеляза не без известна логика дамата.

Мъжът се опита да обърне настъпилата безизходица в своя полза, като извади от ъгъла две други английски гравюри с конни надбягвания, но търговецът бе принуден да му обясни, че и те не са твърде подходящи за една стая Луи Кенз. На края подир дълго ровене из папките съпругата се спря на две сладникави галантни сцени от Буше, макар че ако искаме да бъдем верни на логиката, мястото на галантните сцени също не е в трапезарията, а в будоара.

Справедливо е да се отбележи, че невежество или глупост проявяваха не само хората, които купуваха веднъж в живота си няколко гравюри за украса на жилището, а и дългогодишни упорити

колекционери. Наред с малкото познавачи, събиращи произведенията на определен автор, школа, епоха, съществуваха и сума любители, които правеха чисто тематични колекции, сякаш се касаеше за пощенски марки, а не за гравюри, и които в много случаи нямаха никакво отношение към художествените достойнства на творбата. На едно място в бележника от онова време съм записал темите на подобни колекции, попаднали ми подръка в магазините или в Отел Друо. Ето за сведение някои от тия теми: цветя, риби, птици, коне, ловни сцени, каляски, автомобили, сцени на ядене, сцени на пиене, плодове, мелници, лъвове, фойерверки, провинции, държави, географски карти, светии, пожари, голи тела, изтезания, бележити личности, Наполеон, музика, танц, балет, изгледи от Париж, моди, военни униформи, кораби, морски пейзажи, вулкани, борса, съдилища, битови карикатури, менюта, покани за балове, афиши (също по жанрове: театър, балет, изложби, реклами за храни, питиета, автомобили, петрол и пр.), тютюн и пушачи, лекарски сцени, зъболекарски сцени, вещици, окултизъм, женски портрети, галантни сцени, порнография, народни щампи, исторически събития, митология, корсети, сражения, рицари, балони и дирижабли, занаяти, празненства, папи, деца, орнаменти, библейски и евангелски сцени, панаири, фронтисписи, проституция и пр., и пр.

А междуременно и моята колекция се обогатяваше, макар и не с коне или ловни сцени. Отначало програмата ми се ограничаваше с творчеството на неколцина майстори, между които Домие бе на първо място. Сетне постепенно тя обхваща XIX век, но понеже — както бе казал и великият Домие — „трябва да живееш с времето си“, скоро сбирката се разпростря и върху XX век. А когато понякога откривах някои хубави и не скъпи работи от по-раншните епохи, нима можех да се въздържа и да не ги взема, след като и най-неопитният любител знае, че гравюрата, която веднъж си изтървал, вече никога няма да ти падне втори път.

Най-голямата съблазън се криеше в магазина на Льо Гарек, ала там бяха и най-големите трудности. Всъщност трудността беше една и се наричаше мадмоазел Валантен — възрастната служителка на младия търговец.

Винаги, когато намеквах, че не е зле да се види какво има и в склада, Льо Гарек охотно обещавахе:

— Някой ден ще влезем и в склада... Щом само намеря време.

Той обаче никога нямаше време и никога не се свърташе в магазина за повече от половин час и непрестанно обикаляше по търговете или по ателиетата на художниците и аз не без основание смятах, че този „някой ден“ изобщо няма да настъпи, между другото и затуй, че Льо Гарек не изпитваше никакво влечение към по-старите неща, и едва ли би седнал да се рови в тях и едничката му страст, голямата му страст беше модерната гравюра.

В отсъствието на младия стопанин мадмоазел Валантен бе некоронованият господар на тия владения и тя с такава ревност ги бранеше от всяко външно посегателство, като че беше собственица, а не служителка с твърде скромна заплата. Льо Гарек всъщност я държеше само от съжаление, тъй като бе израсъл в ръцете ѝ, както тя самата не без гордост ми доверяваше. Старицата вече нямаше сили да мъкне тежките папки и охотно оставяше тая работа на мене, но периметърът, в който ми бе разрешено да действавам, се ограничаваше с един-единствен шкаф.

— Не, там не бива да пипате, там гравюрите от десет години не са преоценявани — отвърщаше тя винаги, когато правех опит да разширя обсега на действие.

А за склада, разбира се, не даваше и да се издума.

Понякога обаче зад бюрото, дето би трябвало всъщност да седи Льо Гарек, заварвах една възрастна белокоса дама с приятно лице, погълната от четенето или от ръкоделието, и която, както впоследствие установих, беше майката на търговеца.

Често се отбивах в тоя магазин и ние отдавна вече се знаехме с възрастната дама, макар никога да не бяхме разменили нито дума във от обичайния поздрав. Додето една зимна привечер, по време на поредното ми сдърпване с мадмоазел Валантен, майката на Льо Гарек благоволи да наруши мълчанието си:

— Остави господина да отвори и другия шкаф!

— Но новите цени не са нанесени! — възрази плачливо мадмоазел Валантен.

— Като не са нанесени новите, ще му ги дадеш по старите.

— Но как така?...

— Ами така! Крайно време е синът ми да се загрижи малко за стоката си.

Мадмоазел Валантен ме погледна тъй, сякаш искаше да ме разстреля с поглед, обаче се дръпна и ми освободи пътя към първия от запретените шкафове.

Шкафът се оказа пълен с гравюри главно от края на века, много от които за пръв път виждах. Някои от тия неща бяха истински малки шедьоври на офорта и литографията и — окуражен от скромните цени аз отделих настрана такъв обемист куп, че мадмоазел Валантен отново се разсърди:

— Не, това не може да се пресметне за една вечер... След половин час затваряме...

— Донеси ги тук! — прекъсна я дамата с белите коси.

Прислужничката неохотно занесе гравюрите на бюрото и майката на Льо Гарек за няколко минути направя сметката, като на всичко отгоре закръгли сумата в моя полза.

От тоя ден станахме приятели и аз прерових един по един всички запретени шкафове в присъствието на вече примирената мадмоазел Валантен. Понякога се случваше младият Льо Гарек да пристигне, преди още да съм приключил работата си, но цялата тая стока бе съвсем безинтересна за него.

— Вие сте също като брат ми — казваше той. Брат ми умира да се рови в стари боклуци.

— Не мисли, че всяко нещо, което не харесваш, непременно е боклук само защото ти не го харесваш — възразяваше майката.

Братът на Льо Гарек имаше малко магазинче на рю дьо Сен и продаваше главно литографии и афиши „Бел епок“. Работите му кретаха едва-едва и доста години той повече трупаше стока, отколкото продаваше. Додето един ден чудото най-сетне се състоя: сецесионът само за един сезон се превърна в такава мода, че „боклуците“, купувани на безценица, почнаха да се продават на фантастични цени, докато модерната графика на другия брат си остана горе-долу там, където си беше.

Понякога, додето се ровех из папките, разпитвах възрастната дама за дейността на фирмата в миналото или за някои художници от началото на века. Мадам Льо Гарек познаваше редица големи майстори, отдавна вече покойници, и охотно разказваше за Дьога и за Рьонуар, за Форен и особено за Стайнлен, когото много уважаваше. Тя

беше председателка на дружеството на приятелите на Стайнлен и когато ѝ казах, че готвя изследване за художника, забеляза:

— Мисля, че в склада имаме още доста неща от него...

И без да обръща внимание на изпълнените с укор погледи на мадмоазел Валантен, добави:

— Някой ден, ако имате време и ако не се боите много от праха, бихте могли да надникнете оттатък.

— За такова нещо винаги имам време, дори и сега — побързах да отговоря, тъй като от тоя израз „някой ден“ вече почваше да ми прилошава.

— Покажи на господина къде са папките обърна се дамата към мадмоазел Валантен.

Старата прислужница ме отведе оттатък в едно дълго като коридор и съвсем тъмно помещение, щракна електрическия ключ и ми посочи няколко вградени в стената шкафа.

— Ето, ровете! Надявам се, че ще ви стигнат за една седмица!

А сетне добави малко по-добродушно:

— От години не ми се е случвало да видя тип като вас... Едно време ги имаше много такива търсачи... Но мислех, че породата вече съвсем е измряла... Тихата лудост!... Господи!...

И тя се оттегли, като ме остави лице срещу лице с така примамливото неизвестно.

В Париж имаше само десетина специализирани магазини за гравюри и още толкова антикварни дюкяна, където между другата стока се намираще и по някоя папка с графика. И аз, разбира се, не можех да огранича издирванията си само по тия места, а обхождах града от край до край и надничах във всяка квартална вехтошарница, и навлизах дори в предградията, защото човек никога не знае от кой храст ще изскочи заекът.

Един мой колега в посолството бе си поставил амбициозната задача да обходи всичките улици на това чудовищно селище, разположено върху десет хиляди хектара, и да разгледа всичките му исторически забележителности. Той можеше въз основа на бележките си да ви каже, че в Париж съществуват 5185 улици, авенюта и булеварди с обща дължина от 1200 километра плюс 1400 „воа приве“, сиреч частни улици, че най-стръмната улица в града е Ша-ки-Пеш,

най-старата — рю Сен-Дени, някогашен римски път, а най-дългата — рю дьо Вожирар, простираща се на повече от пет километра.

Аз бях значително по-бос, що се касае до подобен род сведения, и всекидневно минавах край сума забележителности, без дори да подозирам съществуването им, защото погледът ми бе отправен не към фасадите и паметните плочи, а към витрините и вътрешността на вехтошарниците, с надежда да зърна в някой ъгъл една или две от ония дебели папки, в които антикварите складираха гравюри.

Не обходих никога всички улици на Париж, но почти всеки ден изминавах по десет и по петнайсет километра пеша, така че за седем години съм изминал не 1200, а вероятно значително повече от 20 000 километра, сиреч, кажи-речи, направил съм едно пешеходно околосветско пътешествие, само че не като съм обикалял планетата, а като съм се въртял все из тоя същия лабиринт на града и все с една и съща цел: голямата находка.

Такъв древен, културен и чудовищен град като Париж има, разбира се, и чудовищна вехтошарница. Но това съвсем не значи, че находките ще те очакват на всяка крачка. Защото всякъде, където минаваш, преди тебе са минали и други и защото парижкият антиктвар, дори от най-забутаното дюкянче, обикновено знае каква е стойността на това, което му е попаднало в ръцете.

И все пак в течение на едно околосветско пътуване човек трябва да е голям нещастник, за да не попадне на никаква находка. Аз лично нямам основание да се оплаквам. Нерядко ми се случваше да придобивам хубави неща на съвсем ниски цени, не поради невежеството на търговците, а поради невежеството на хората, които дирижираха художествените моди. Случваше се обаче да печеля и от неосведомеността на самите антиквари. И най-голямата ми печалба бе свързана с графиката на Домие, като че духът на великия художник бе решил да ми помогне, в пристъп на съчувствие към моята „тиха лудост“, както казваше мадмоазел Валантен.

Помня, че бе пролетен ден и вятърът по кейовете тоя следобед бе вече съвсем топъл и аз бях тръгнал само да се разходя и си казвах, че само ще се разходя и нищо повече, но стъпките ми неволно ме влачеха към ке Волтер, дето почваше редицата сандъчета на букинистите, и, разбира се, в края на краищата се озовах тъкмо там, дето предварително знаех, че ще се озова. И още при първия букинист

съзрях едно снопче литографии от Домие, окачено на щипка над сандъчето. В първия момент помислих, че това са обикновени репродукции, от тия, дето туристите ги купуваха съвсем евтино, за да имат някакъв спомен от Париж. Върху снопчето бе поставен етикет с цената и тя не бе много по-висока от обичайната цена на репродукциите. Приблжих и погледнах отблизо първия отпечатък, а сетне сних снопчето и прелистих останалите. Това не бяха репродукции. Това бяха оригинали, и то от най-високо качество, и търговецът дори бе поставил отзад, за по-голяма устойчивост, кориците на албума, от който ги бе откъснал. Тези корици бяха достатъчно доказателство за оригиналност, защото литографиите на Домие са били издавани някога тъкмо в такива албумчета, но вехтошарят очевидно нямаше понятие от тия неща.

— Излишно е да ги ровите — забеляза той недружелюбно. — Всички са първо качество, не като тия, дето се печатат сега. И ако цената ви се вижда висока, излишно е да ги ровите.

— Броя ги — промърморих. — Не мога да ги платя, без да съм ги преброил.

— А, щом ги взимате всичките... — рече търговецът по-меко. — Пребройте си ги, точно двацет са. Току-що ги окачих.

Наброих сумата, а букинистът в ненадеен пристъп на щедрост ми даде един стар вестник, за да завия находката.

Продължих надолу по кея, като все още не можех да смея събитието. Всички тия литографии бяха измежду най-търсените на борсата и цените им бяха далеч по-високи от тия, които бях платил, и отпечатъците бяха от такова качество, че никой търговец не би ги изложил в магазина, а би ги прибрал без колебание в личната си сбирка.

Подир половин час влязох при мосю Мишел на ке Сен Мишел. Заварих там само по-възрастния син.

— Искате ли да видите няколко хубави Домие? — рекох небрежно, като оставих увитите с вестник литографии върху скрина.

— На човек винаги му е приятно да види хубави неща — отвърна Мишел и разгъна пакета.

Той бавно прехвърли една по една графиките, после втори път ги прехвърли, като се спираше по-продължително на някои от тях, и мълчанието му бе по-красноречиво от всякакви думи.

— Но те са великолепни... Ние дори в колекцията си нямаме много такива екземпляри... Сега ли ги купихте?

— Преди малко.

— И на каква цена?

Осведомих го.

— Това не е възможно — възкликна той.

А сетне, като помисли, добави:

— Впрочем, възможно е... Тук все още има толкова невежи, че всичко е възможно... И в края на краищата, ако трябваше да платите за това по истинската цена, не знам дали бихте намерили необходимата сума.

* * *

Едно от най-големите ми увлечения през тези години бе японската дърворезба. Цветните гравюри на Харунобу, Кийонага, Утамаро, Хокусай, Хирошиге бяха изпълнени с такава грация на линията и с такива благородни хармонии, че когато гледах на витрината някой подобен шедьовър — особено в началото, — изпитвах усещане, близко до болка.

Но в Париж японски гравюри имаше твърде малко и цените им обикновено бяха много високи. У Мишел понякога се появяваха подобни неща, обаче все от второ качество — късни отпечатъци с неприятно ярки и остри цветове. Но малко по-нататък от дюкяна на мосою Мишел имаше специално магазинче за произведения на японското изкуство. На витринката на магазинчето между две вази бе изложена и една чудесна гравюра на Шуншо. Само че завеските на прозорчето бяха неизменно спуснати и вратата — винаги заключена.

Не знам колко пъти бях минавал край това място, додето най-сетне веднъж хлътнах в съседния вход и подирих портиера.

— Магазинът е на един японец — обясни онзи с отзивчивост, съвсем неподходяща за парижки портиер. — Само че той никога не отваря.

— А къде живее?

— Къде искате да живее? Тук, разбира се. На горния етаж.

Изкачих се на горния етаж и натиснах звънеца.

Никакъв отзвук.

Натиснах отново и по-продължително. Отвътре се раздаде лек шум, вратата се откряна предпазливо и се показа едра руса жена, вече не съвсем млада, ала още приятна на вид и съвършено чужда на японската раса.

Обясних с възможно най-предразполагащ тон какво търся. Тя се поколеба, сетне рече неохотно:

— Знаете, готвя се да излизам, но ако е само за няколко минути...

— Именно за няколко минути...

Озовах се в много светла и много просто наредена стая. Домакинята ме покани да седна, постави пред мене неизбежната стойка и донесе отнякъде дебела папка. А сетне се извини, че трябва да се готви за излизане, като косвено ми напомни за поетото обещание, и изчезна в съседната стая.

Още при разтварянето на папката усетих леко зашеметяване, но не като удар в носа, а като нещо много приятно. Първата работа бе един разкошен Хокусай на цена, далеч по-ниска от цените по ке Волтер. Извадих гравюрата и продължих нататък.

Когато подир четвърт час домакинята отново се появи, вече бях отделил точно толкова дърворезби, колкото можех да платя с наличните си средства.

— А, вие все пак сте намерили нещо... — рече тя снизходително.

Очаквах с трепет да направи сметката, защото все се боях, че тук може да има някаква грешка. Обаче грешка нямаше. Цените бяха точно тия, които фигурираха върху паспартуто.

— Надявам се, че това не е единствената ви папка — подхвърлих, когато си тръгнах.

— Фирмата не е чак толкова бедна — засмя се жената. — Наминете пак.

Което и сторих. И то не веднъж, а многократно.

В действителност русокосата дама винаги ми сервираше все същата тая папка, но и винаги откривах, че е прибавила по няколко нови гравюри. И постепенно тя така свикна с мене, че понякога ме оставяше сам и излизаше да пазарува из околните магазини. И тъкмо по време на едно такова отлъчване се запознах с японеца.

Той бе влязъл в хола тъй безшумно, че дори не бях го чул. Само почувствувах, не знам как, че в стаята има и друг човек и че той друг човек ме гледа. Обърнах глава и го видях изправен зад стола ми.

— Какво сте вие всъщност, търговец или колекционер? — запита японецът, след като разменихме по един бегъл поздрав.

При количеството гравюри, които вече бях закупил, въпросът бе съвсем уместен.

Отговорих, че съм колекционер.

— А кои художници харесвате най-вече?

Изброих му няколко имена.

— Изборът не е лош — кимна той. — А какво ви харесва, да речем, у Утамаро?

Опитах се да обясня, доколкото можех.

И разпитът продължи.

Това бе нисичък човек, с крехко на вид телосложение, вече побелял, но сякаш без възраст, както изглеждат обикновено японците на европееца. Той говореше тихо, на безупречен френски, с едва доловим акцент.

— Вие знаете доста неща за японската дърворезба — установи на края домакинът. — Обаче нямам понятие как я усещате. Изобщо нямам представа доколко европеецът може да усети тия неща...

— Но как... Ами че още Ван Гог се е влиял от японската гравюра, а също и Тулуз-Лотрек... пък и целият, сецесион...

— Знам, знам. Само че човек може да се влияе от нещо и без да го разбира... Искам да кажа, то може да ви харесва, обаче да го разбирате по своему.

— Да. Възможно е.

— Искам да кажа, вие виждате само цветове и линии, само външна хубост там, където за нас има цяла философия.

— Възможно е — повторих разсеяно, тъй като в момента философията не ме занимаваше особено.

— И тъкмо от гледна точка на философията аз например смятам, че всичко това — той замахна небрежно към папката — е много по-бедно от нашата класическа живопис. А вас, европейците, тия неща ви привличат повече, отколкото нашата живопис.

— Вашата живопис е може би далеч от разбиранията ми, но тя е още по-далеч от моите възможности — промърморих.

Той се разсмя. Вероятно не толкова на плоското остроумие, колкото на унилия ми вид.

— Аз бих могъл да ви покажа някои работи. Не за да ви ги предлагам, разбира се, а за да ги видите.

Японецът ми направи знак да го последвам, въведе ме в някакво антре, а след туй пое надолу по тясна стълба, додето стигнахме до обширно помещение, което вероятно бе същият този магазин със спуснати пердета и заключена врата, край който бях минавал толкова пъти. Но именно защото пердетата бяха спуснати и стаята бе изолирана от външния свят, човек трудно би могъл да си представи, че

това помещение се намира на един оживен парижки кей и на две крачки от Нотр Дам. Екзотична мебел от тъмно дърво, масички, украсени с приказни изображения на птици и цветя, копринени какемоно с потъмнели от времето странни пейзажи, разкошни вази от метал и порцелан, витрини със скулптурки от слонова кост и от скъпоценен камък.

— Вие ме въвеждате в една приказка...

— Да, обаче приказката има не само хубост, а и смисъл и тия две неща, хубостта и смисълът, са всъщност едно-единствено нещо, което вие, европейците, виждате наполовина.

Развеждането из приказката трая доста дълго и, по-точно, додето русата дама, която бе близо два пъти по-висока от съпруга си и вероятно три пъти по-тежка от него, отново се появи, за да донесе кафето.

— Аз имам и гравюри — поясни японецът, като палеше цигара. — Не от рода на тия горе, а от най-старите отпечатъци... уникални неща... само че тях ще ги оставим за друг път.

— А защо не отворите магазина? — осмелих се да запитам.

— А защо да го отворям? — запита той на свой ред. — За да се блъска тук тълпа от туристи?

— И туристите понякога купуват...

— Имам достатъчно купувачи, за да разчитам на туристи. Десетина търговци от различни страни, които купуват на едро. Това ми е достатъчно. Вече съм уморен. Дори бях се оттеглил за дълги години в провинцията. Едва от миналата пролет наново съм тук.

Туй бяха подробности, без значение, разбира се, но те обясняваха достатъчно ясно загадката на ниските цени. По-късно, когато разучих по-добре съдържанието на магазина, разбрах, че за японца дърворезбите в папката наистина са дреболии. Той се интересуваше само от уникали, от редки неща, които струваха милиони. И аз бях проникнал в тоя дом само поради играта на случая или поради лекомислието на русокосата добродушна съпруга и стопанинът ме приемаше просто защото се отегчаваше и изпитваше понякога нужда да побъбре с някого.

Случваше се да напускам Париж, обаче събираческата страст никога не ме напускаше. Където и да се озовях, първите ми свободни часове отиваха за изследване на местния антиквариат. Понякога тия

обиколки из непознати градове и улици ми носеха само впечатления. Но понякога имаше и придобивки.

Връщах се от Алжир и реших да остана за малко в Марсилия, за да се срещна с един журналист от местния вестник, който публикуваше доста работи за България. Обядвах с познатия, поговорихме, а когато той се отправи към редакцията, реших да се поразходя на Ла Канебиер, тъй като влакът ми тръгваше едва вечерта.

По календара бе зима, но небето над Марсилия бе пролетно синьо и слънцето бе тъй топло, че хората се движеха по сака, и аз бавно слязох чак до кея на Старото пристанище, без да изпитвам оная тръпка на новото, която усещаш, когато се озовеш в един непознат град, защото вече бях идвал тук и предварително знаех какво ще видя.

Край кея на Старото пристанище кръчмите се редяха бар до бар, отличаващи се една от друга главно по названията — „Дакар“, „Менелик“, „Хубавата морячка“, „Най-малкият бар“, наистина невероятното малък, но оказал се все пак достатъчен, за да приюти една дузина проститутки. Това бяха все живописни и порядъчни заведения, където наред с местните марсилски специалитети човек можеше да опита и една бутилка по главата, хвърлена от някой моряк, загубил от душевно вълнение чувството за ориентация.

На пристанището зяпачите, както винаги, се трупаха край артистите, предпочитайщи откритото небе пред театралния свод — факири, атлети, фокусници и акробати. Един мъж с катраненочерни мустаци разиграваше две големи маймуни, а до него друг, по липса на маймуни, разиграваше двете си момиченца. Моряци от всички търговски флоти на света се тълпяха да зяпат атракциите, макар че някои вече отчасти бяха загубили способността не само да гледат, но и да стоят твърдо на краката си. Най-забавни от всички бяха тия с дългите червени пискюли на баретите, напомнящи с тия пискюли деца, с тази разлика, че децата рядко могат да бъдат тъй мъртво пияни. Наблюдавах известно време две от тия възрастни деца, застанали нерешително на ъгъла. Те, изглежда, стояха и се чудех какво да правят по-нататък, защото вече нищо не можеха да правят. После единият моряк се пресегна с неуверен жест, откъсна пискюла на другия и с мила усмивка му го подаде.

Морето, което цяла нощ ни бе люшкало до припадък, сега изглеждаше поне от брега дълбоко синьо и спокойно, а горе, на хълма,

издигащ се над гъмжилото на града, високо в небето се открояваше църквата на Нотр Дам дьо Гард, увенчана с бляскавата позлатена статуя на Мадоната с детето.

Тръгнах обратно и сега вече Ла Канебиер ми се представяше като един възходящ нагоре и доста уморителен диагонал и аз смътно подозирах, че ще се наложи да се отбия в първата срещната книжарница, за да си поема дъх.

Тя ми се представи отвън като обширно помещение, изпълнено с нови издания, и аз бих я отминал, ако няхах извика да изследвам нещата докрай. Влязох прочее и открих в дъното на магазина второ, по-малко помещение, заето от антикварния отдел. Почвах по обичая си от първия рафт, додето стигнах до последния, и едва когато свърших проучванията, забелязах в една ниша под прозореца няколко огромни дебели тома. За мое разочарование те всички съдържаха стари географски карти. Всички освен последния, който се оказа първото издание на графичното творчество на Хогарт, в оригинални отпечатъци от бакърените плочи.

Тази подробност очевидно бе добре известна и на книжаря, защото, когато обърнах последната страница, открих една надраскана с молив цифра, която значително охлади ентусиазма ми. И все пак това бе находка, защото гравюрите на Хогарт много трудно се намираха и един такъв том в Париж би струвал пет пъти по-скъпо. Извадих портфейла, проверих дискретно съдържанието му и с известна изненада установих, че имам достатъчно пари за покупката и за сметката в хотела.

Когато излязох от книжарницата и отново поех по осветената от слънце улица, първата ми мисъл беше, че този Хогарт е дяволски тежък. Томът бе не само огромен, а и подвързан в извънредно дебелите кожени корици, снабдени със старинни металически закопчалки. Подвързията бе съвсем изгнила от времето — реших да се освободя от нея още в хотела или във влака. И това ме доведе до втора мисъл — мисълта за влака и, по-специално, за една малка подробност: покупката бе ме лишила от възможността да си купя билет за връщане и което бе най-глупавото, в своята възбуда от находката дори не бях се сетил за това. Да, казах си, мадмоазел Валантен е напълно права: тихата лудост...

Подир половин час все пак успях от хотела да се свържа по телефона с легацията:

— Слушай, Георги, приготвил съм ти една малка изненада...

„Пак ли — чух го да въздъхва в ухото ми. — Колко?“

„Колкото обикновено“ — отвърнах, тъй като с течение на времето между мене и касиера се бе установила строго определена терминология: „малко“, „колкото обикновено“ и „колкото може повече“.

„Дай един адрес...“

Докато получа парите, наложи се, разбира се, да преспя в хотела, а понеже заранта ги получих доста късно, стана нужда и да прекарам още цял един ден в шляене из улиците на Марсилия. Това ми заседяване в града, както и телефонното обаждане вероятно бяха направили известно впечатление на съответните служби и те бяха изтълкували нещата по своему, защото през този втори ден още от заранта, та чак до качването ми в нощния влак зад мене непрестанно се мъкнеше опашка. Наистина непознатият зад гърба ми понякога изчезваше, но то бе само за да бъде заместен от някой свой колега. Следенето се извършваше на съответна дистанция и не ме притесняваше особено, тъй като бях свикнал в подобни случаи да гледам на нещата откъм най-добрата им страна и да си казвам примерно, че сега вече не съм чак тъй самотен.

Тия прояви на внимание не бяха редки и в Париж. Предполагам, че непрестанните ми скитания по книжари и антиквари понякога озадачаваха господата от съответните служби. Може би тия господа си въобразяваха, че осъществявам секретна връзка в определен магазин, но така или иначе, през месец-два ми бе съдено да прекарвам по няколко дни под надзор, което вероятно бе по-мъчително за тия, дето ме следяха, отколкото за мене. Спомням си например един брояч, който върви подире ми в продължение на цели пет часа из вехтошарския Панаир на железарията и който тъй капна от ходене, че бе просто за оплакване, и аз бях почти готов да го посъветвам да дойде следващия път с велосипед.

По време на заниманията ми в магазините броячите, разбира се, не бяха дотам нахални, че да влизат с мене и да висят над главата ми. Но имаше и изключения. Веднъж, след като се бях ровил два часа в магазина на Пруте и не бях намерил нищо подходящо, рекох да се

преместя оттатък — в склада. Броячът, който караулеше на отсрещния тротоар и даваше вид, че зяпа през витрините, вероятно бе изтървал мига на моето преместване в съседното помещение и бе помислил, че съм се изплъзнал, тъй като магазинът имаше три входа на две различни улици. И ето че едва се бях настанил на един стол в склада, когато чух през отворената врата някой да пита Пруте:

— Къде отиде господинът?

Гласът бе доста груб. Затова и тонът на Пруте не прозвуча много любезно:

— Кой господин имате пред вид?

— Ами този, дето преди малко седеше ей тук...

— Оттатък е... — отвърна все тъй сухо търговецът.

Миг след това броячът нахълта в склада, подозиращ може би, че са му скроили номер, и едва не връхлетя на мене. Все пак той успя да избегне сблъскването със статива, направи една бавна обиколка край рафтовете, като с престорен интерес оглеждаше етикетите на папките, а сетне отново изчезна по обратния път.

— Тези типове наистина понякога са досадно глупави — чух след малко да казва най-младият Пруте, без да си прави труд да снижава глас.

— Да не смяташ, че ги вербуват измежду членовете на Френската академия... — отвърна Пруте старият.

От всички места, из които ме водеше през ония години увлечението ми, най-интересното място си оставаше т.нар. Отел де Вант, или Отел Друо.

Това учреждение, известно на колекционерите и на търговците от целия свят, напомняше по външния си вид не толкова съкровищница, колкото занемарена провинциална гара. Двуетажната сграда бе опушена и неприветлива. Заран тя изглеждаше съвсем пуста и мъртва с прозорците, затулени от металически капаци, и със залостената си врата. Оживление имаше само край задния вход, дето се суетяха носачи и спираха огромни камиони.

Към два без петнайсет почваха да се трупат хора и пред входа откъм рю Друо. Това бяха главно дребни търговци, дошли по-отрано, за да могат навреме да заемат удобни места в залите. Капаците на вратата се отваряха точно в два часа и нарасналата вече навалица на

посетителите се втурваше по коридора на партера или поемаше по изтритите каменни стъпала към горния етаж.

Всеки от двата етажа имаше по 12 зали, в половината от които се провеждаха търгове, докато в другата половина бе изложено онова, което щеше да излезе из търг следния ден. В партера се продаваха неща с по-малка стойност и обикновено доста чужди на изящното изкуство — хладилници, телевизори, стара, но не старинна мебел, дрехи, бельо, стандартни килими, книги без особени качества от гледна точка на библиофила, шевни машини, съдове и какво ли не. Понякога обаче тук попадаха и картини, скулптури или предмети на декоративното изкуство, сметнати от съответния оценител като недостатъчно значителни, за да идат на горния етаж.

В залите на горния етаж се продаваха именно неща, представляващи художествен интерес, и това бяха в повечето случаи цели сбирки на колекционери, починали, фалирали или просто освободили се от тиранията на събираческата страст. Картини от стари и модерни майстори, оръжия и ризници, редки книги, бижута, гравюри, ориенталски килими, пощенски марки, монети, ръкописи, антична и съвременна скулптура, негърска пластика, часовници, китайски или делфтски порцелан, японски лакове, изваяния от слонова кост и скъпоценен камък, старогръцки керамики и теракоти, мебели от най-различни стилове, ордени и медали, венециански кристали, музикални инструменти, примитивни тъкани и накити, сечива от каменния век, бронзови и сребърни свещници, огледала, кутии за емфие, руски и гръцки икони, съдове от кован бакър или калай и изобщо всичко, пряко или косвено свързано с изящните и приложни изкуства, пристигаше тук в грижливо подредени и каталогирани сбирки, за да се пръсне още на следния ден по четирите краища на света.

Публиката бе почти толкова разнообразна, колкото и самите колекции: дребни вехтошари и собственици на прочути фирми, любители и милионери, търсещи сигурен влог за парите си, експерти и дилетанти, представители на музеите и представители на собствените си персони, богати сноби и бедни наивници, привлечени от легендата, че в Отел Друо шедьоврите се купуват на безценица, най-сетне — обикновени зяпачи, решили да се отбият тук, за да убият времето в едно забавно, поучително и съвсем безплатно зрелище.

Към два часа и пет минути дванайсетте търга започваха почти едновременно, като в партера атмосферата тутакси се сгорещяваше, докато на горния етаж отначало всичко вървеше мудро, защото опитните комисер-призьори оставяха най-интересните предмети за по-късните часове, когато публиката ставаше най-голяма.

Комисер-призьорът, сиреч оценителят, който води наддаването, е най-важната фигура на всеки търг. Съществуват оценители, завоювали си известност на кинозвезди. Пресата често се занимава с достиженията на тия своеобразни шампиони, посвещават им се цели очерци, възлагат им се най-големите търгове, превръщащи се в сензация на сезона. Оценителят не е длъжен да бъде специалист във всяка област на колекционерството, но следва да има поне основни познания за нея, да е проучил добре предварително сбирката, която му предстои да разпръсне, да бъде находчив и бърз в рефлексите, да знае да изтъква с една фраза главното достойнство на всеки предмет, да умее да води енергично наддаването, като преодолява кризисните моменти на колебанието и апатията. Когато наблюдаваш действията на опитния оценител, изпитваш почти същото удоволствие, както когато гледаш едно талантливо изпълнение на сцената. Той уверено и изразително жестикулира, пуска на място късите си остроумни бележки, без да засяга никого от присъстващите и без да изпада в позъорство, непрестанно и светкавично прострелва публиката с очи, като улавя всеки знак във всеки ъгъл на залата и върти чукчето от слонова кост с такава виртуозност, че то се превръща в средоточие на всички погледи.

Когато пръв път влязох в Отел Друо, за да присъствавам на един голям търг за гравюри, аз като всеки наивник носех у себе си надеждата поне за една-две скромни и евтини придобивки. Търгът, както обикновено, започваше с по-незначителни произведения, продавани често на партиди, и номер едно бе серия от пет офорта на Жан-Франсоа Рафаели. Рафаели е от малките майстори на импресионизма и гравюрите му, по онова време още съвсем евтини, се продаваха у търговците между пет и десет хиляди франка.

— Пет цветни офорта от Рафаели... — оповести човекът с чукчето, застанал на катедрата. — Да започнем от три хиляди франка.

Да започнем от три хиляди, това значеше да започнем от нищо. Но колкото и да бях неопитен, аз все пак знаех, че това е търг и че

следователно няма какво да се намесвам, защото важно е не откъде започваме, а докъде стигаме. В залата вече имаше доста посетители. По-предвидливите бяха успели навреме да се настанят на малобройните столове в първия ред, докато останалите стояха прави по-назад, също като мене. Никой обаче сред цялата тази публика не прояви ни сянка от интерес към графичното дело на бедния Рафаели.

— Три хиляди за пет офорта на Рафаели...

— Три хиляди!... Един път... Два пъти... Три хиляди за пет офорта на Рафаели...

Комисарят вдигна чукчето и се приготви да шибне с него катедрата, което означаваше, че партидата се изтегля от търга. И точно в този момент аз едва забележимо и почти несъзнателно кимнах с глава.

Следва да поясня, че ако дейността на оценителя си има редица тънкости, то и наддаващият трябва да владее известни умения. Между другото при различни случаи и по различни съображения наддаващият ту оповестява на висок глас цената си, ту само прави мълчалив знак с ръка или с глава, като по този начин декларира готовността си да заплати по-висока сума и оставя на самия комисар грижата да фиксира тая сума.

— Господинът отдясно... три хиляди и сто... — извика човекът на катедрата, мигом уловил кимането ми.

Няколко души наоколо ме погледнаха снизходително, обаче аудиторията си остана все тъй безучастна към делото на Рафаели.

— Три хиляди и сто... Един път... Два пъти... Друг никой ли не желае?...

Ръката отново с нервен жест вдигна чукчето нагоре и аз вече очаквах рязкото сухо изтракване, което щеше да ме направи владетел на петте офорта, когато от другия край на салона се разнесе спокоен и ясен мъжки глас:

— Пет хиляди...

— Пет хиляди... Господинът отляво... Пет хиляди — извика комисарят и ме стрелна с очи.

Кимнах отново и човекът с чукчето оповести, че господинът отдясно дава пет и петстотин. И отново се повтори сценката с вдигането на чукчето и отново от другия край се разнесе ясният глас:

— Седем хиляди!...

Не погледнах нататък, понеже гордостта на състезател не ми позволяваше подобно любопитства и само наново кимнах, когато комисарят отправи очи към моя ъгъл.

— Седем хиляди и пестотин... Господинът отдясно дава седем хиляди и пестотин... Моля, да побързаме, търгът едва започва... Кой друг желае?...

И състезанието продължи. И аз за пръв път усетих това обичайно за всеки търг и за всеки дебютант разгорещаване и това глухо раздражение към непознатия съперник, и това чувство за накърнено достойнство пред една съвсем чужда аудитория, на която всъщност не си заслужава да обръщаш никакво внимание.

Състезанието продължи, додето сумата от три хиляди нарасна на седемдесет хиляди и додето аз, макар и съвсем смътно, съзнах, че всъщност съм на път да купя гравюрите на Рафаели значително по-скъпо, отколкото у мосю Мишел на ке Сен Мишел.

— Седемдесет и пет хиляди... Господинът отляво... Един път... Два пъти... Никой ли не желае?...

Комисарят отново ми хвърли бърз поглед и аз отново поклатих глава, но този път отрицателно. Чукчето рязко изтропа върху катедрата и зад гърба ми като единствена утеха прозвуча някакъв женски глас:

— Седемдесет и пет хиляди за пет Рафаели... Това е наистина връх на глупостта...

Но въпреки че бях на същото мнение, все пак не успях да потисна у себе си онова гадно усещане, което винаги трови победения. И макар по време на търга да изскачаха и други, значително по-привлекателни произведения, и макар първоначалните цени да бяха съблазнително ниски, и макар най-сетне дори и окончателните оценки понякога да бяха твърде умерени, аз докрай запазих мълчание, защото се боях, че щом само се намесе, играта отново ще се засили.

Основателна боязън. На един следващ търг историята почти буквално се повтори, и то по повод серия политически литографии от Стайнлен, които по онова време още не предизвикваха никакъв интерес на пазара. А една седмица по-късно едва успях да се оттегля навреме от състезанието и да се спася от един офорт на Форен, заплашващ да влезе в сбирката ми на двойно по-висока цена от обичайната. Подир което се заклев, че вече ще участвувам в търговете само в ролята на зяпач.

Няколко месеца по-късно се отбих в едно магазинче за гравюри близо до двореца Люксембург. Магазинчето бе на първия етаж и аз съвсем случайно открих съществуването му по малка табела при входа на сградата. Горещо ме посрещна възрастният собственик — мосю Рокет, — при когото и по-късно се случваше да се отбивам на приказка.

— Боя се, че не мога да ви бъда полезен — забеляза стопанинът, като чу обясненията ми.

На търговски език това означаваше „боя се, че не мога да ви взема парите“. И наистина мосю Рокет продаваше само гравюри с исторически и географски характер — пейзажи от градове и области на Франция, катедрали, дворци, бележити личности и пр. Все пак той ми разреши да се поровя в папките и очевидно остана доволен, когато отделих няколко сатирични литографии от 30-те години на миналия век. Както личеше, предприятието не бе в период на особен разцвет и при всички случаи едва ли щеше да надживее възрастния си собственик.

— Какво искате... Човек все по-трудно намира стока — мърмореше мосю Рокет, докато се ровех в папките. — Какви времена, а? Няма от кого да купиш и няма на кого да продадеш...

— Не ходите ли в Отел Друо?

— В това разбойническо свърталище? При оная шайка бандити?... — извика с негодувание стопанинът. — А вие ходите ли?

— Доста често.

— И често купувате?

— Засега още нищо не съм купил.

— Виждате ли! Мога да ви гарантирам, че няма и да купите. Освен ако сте решили на всяка цена да прахосвате едри суми за дребни работи.

— Е да, но някои купуват.

— А кои са те, знаете ли? Или богати колекционери, дето се чудят какво да правят с парите си, или ония бандити.

— Кои по-точно?

— Тъй наречените ми колеги, да ме прости господ. Не сте ли чували за „Черния търг“?

Поклатих глава отрицателно.

— А за „Ревизията“?

Повторих жеста.

— Значи, сте още новак. А работата е съвсем проста и аз с две думи ще ви я обясня: най-големите търговци от всеки бранш представляват една тайна ложа. Тайна... това е силно казано, защото цял свят ги знае тези тайни, но тия акули са едно неофициално сдружение, което присъствува на всеки търг и скрито го ръководи. Те никога не се състезават помежду си, за да не вдигат цените. Те се хвърлят да наддават само когато някой външен се намеси, и надават дотогава, додето го прогонят или го накарат да плати сто хиляди за едно парче, което струва трийсет хиляди. Поставете се на мястото на такъв човек — един или два горчиви урока, и той се научава да мълчи.

Не беше необходимо тепърва да се поставям на мястото на такъв човек, защото вече бях свършил тази работа.

— Вие по-добре познавате материята — рекох. — Но струва ми се, че един богат колекционер трудно ще бъде дресиран тъй, че да мълчи.

— Богатите колекционери... Не забравяйте, че това обикновено са хора, които не разполагат с време да висят по търгове, така че нерядко самите те упълномощават търговците да им търсят тая или оная гравюра. Казват, че богатите са скъперници, но те скъпят най-много времето си, защото винаги могат да спечелят повече пари, но никога не могат да направят денонощието по-дълго от 24 часа.

— А какво е „Ревизията“?

— Ами същото. След като са обрели каймака на един търг, акулите се събират, за да си разпределят стоката. Не е важно кой какво е купил персонално. Всичко се разпределя наново така, че всеки да получи еднаква печалба. Това е то „Ревизията“.

Този разговор датира от самото начало на моите колекционерски увлечения в областта на гравюрата и по-късните ми наблюдения до голяма степен потвърдиха думите на мосю Рокет, но отчасти ги и опровергах. И първото опровержение се получи пак във връзка с една партида литографии на Стайнлен.

Бях видял тия литографии още предния ден, когато колекцията бе изложена, за да може публиката предварително да се запознае с нея. Това бяха произведения все на политическа тема, не особено интересни за търговците, ала твърде важни за мене, и между тях имаше някои неща, които виждах за пръв път и които ме накараха по време на наддаването отново да си опитам късмета.

Още когато влязох в залата на търга, един бегъл поглед ме увери, че синедрионът на акулите, както ги наричаше мосю Рокет, бе в пълен състав — Пруте, Мишел, Льоконт, Русо, Льо Гарек и една възрастна дама от ке Волтер, която си вадеше хляба от Буше и Фрагонар. Поздравих се бегло с някои от тях и в същото време си казах: „Сбогом, Стайнлен, сбогом, скъпи приятелю!“

Търгът започна, както обикновено, съвсем вяло, с редки обаждания и с ниски цени, които биха могли да заблудят новака, но вече не и мене. Интересуващата ме партида бе нейде към десетия номер.

— Дванайсет литографии от Стайнлен... Чудесни отпечатъци, три от тях саморъчно надписани от художника, първоначална цена дванайсет хиляди... — чух забързания служебен глас на комисаря.

Мълчание. Както винаги. И както винаги — „едно“, „две“, и вдигнатото във въздуха чукче, чието сухо изтропване трябваше да замести безапелационната цифра „три“. Вдигнах ръка без особено вътрешно убеждение.

— Господинът в центъра... Дванайсет хиляди и сто... — отбеляза гласно реакцията ми човекът на катедрата.

Някакъв тип на две крачки от мен на свой ред вдигна ръка, но това не беше търговец. „Почна тя“ — казах си и също вдигнах ръка. Сетне оня повтори жеста. Сетне — пак аз.

Усещах, че съм обзет от някакво вцепенение, и чувах сякаш нейде съвсем отдалеч гласа на комисаря:

— Господинът в центъра... Петнайсет хиляди и петстотин...

А в същото време мислех: „Ще карам до шейсет хиляди и ще спра.“ И тъкмо тогава чух сухото изтракване на чукчето. А след малко служителят се приближи и ми връчи квитанцията. Литографиите бяха мои... за една съвсем скромна сума.

А наоколо седеше целият синедрион от акули. И никоя от тях не проявяваше никакво желание да ми отнеме плячката.

Синедрионът се раздвижи от дваестия номер нататък. Бе дошъл ред на едрите парчета — Дьога, Съора, няколко великолепни цветни литографии от Бонар и тъй нататък, чак до Брак и Пикасо. И както винаги, когато Пруте наддаваше, Мишел мълчеше и когато Мишел вдигнеше ръка, Льоконт бърбеше с Льо Гарек. И те всички бяха наистина твърди в наддаването и аудиторията на обичайните

посетители знаеше много добре, че влезе ли някой от „ложата“ в играта, състезанието ще върви докрай, сиреч до пълно поражение на противника, било чрез позорно бягство, било чрез разорителна покупка.

— Разправят, че вие и колегите ви действувате при търговете донейде като синдикат — подхвърлих веднъж много по-късно на Льоконт.

— Хората винаги преувеличават — отвърна небрежно оня.

Погледнах го недоверчиво и той също ме погледна и отпуснатият надолу ъгъл на устната му слезе още по-надолу в гримасата на мрачна крива усмивка.

— Естествено, трябва да се браним... другояче не може... Но чак пък „синдикат“!... Вие например не сте ли вземали оттам евтини неща, а?

— Случвало се е.

— И не само на вас. И на други се е случвало. Но когато се касае за нещо по-значително... една гравюра, за която аз или Пруте имаме готов клиент, какво искате, да я изпуснем ли?

И така „Черният търг“ бе в непрестанно действие, и то не само по отношение на скъпите неща, а и по отношение на по-дребните. И галантността, която се проявяваше примерно спрямо моите скромни наддавания, бе само знак на любезност към един постоянен клиент.

Тези негласни съдружия съществуваха във всички браншове, свързани с търговете, включително и в бранша на кварталните вехтошари от партера. Но понеже кварталните вехтошари се интересуваха най-вече от мебелите и бельото, тук бе по-лесно да купиш изгодно някое произведение на изкуството, попаднало поради каприза на случая между старите гардероби и домакинските уреди. Тук обаче се явяваха главно картини и бронзове от съвсем незначителни автори.

Имах навика да обхождам всички зали, дето бе изложена стоката за следващия ден, включително и тия на партера. Веднъж забелязах в една от тях няколко демодирани бронза от рода на онези, които средният буржоа поставя върху камината в гостната стая в случай, че желае да мине пред близките си за артистична натура. Две от скулптурите представляваха голи танцувачки от някакъв подражател на Прадие, комуто очевидно не бе провървяло в подражанието. Имаше

и още една гола красавица, изпъчила предизвикателно корем и вдигнала нагоре ръка, в която находчивият собственик бе монтирал фасонка за електрическа крушка. И между тия три грации на безвкусицата се бе свил срамежливо един миньор на Мьоние, попаднал тук кой знае как и явно потиснат от положението си на единствен кавалер сред галите похотливи дами.

Мьоние бе твърде високо ценен в родната си Белгия, но тук, в Париж, той не само едно от многото забравени величия и бях уверен, че без да се разорявам, ще успея да изтръгна порядъчния миньор от компанията на агресивните самки. Но когато на следния ден влязох в залата, ненадейно открих сред наплива на вехтошарите една възрастна жена, продавачка на бронзове в пазарището на порт Клинанкур и моя добра позната. Неудоволствието от тая среща бе напълно взаимно. Дамата ми хвърли един предупредителен поглед, означаващ „не ми пречете, скъпи господине“, на което побързах да отвърна също тъй мълчаливо, в смисъл „не ми пречете, скъпа госпожо“. Сетне тя изведнъж ми се усмихна много мило и дори прояви желание за близост, защото се промъкна през тълпата и застана до мене. Търгът вече бе почнал, но засега наддаванията все още се въртяха около прахосмукачките и машините за изцеждане на плодове.

— Вие се интересувате от двете баядерки? — прошепна ми дамата.

— Те са прекалено луксозни за мене. Дошъл съм само за малкия бронз на Мьоние.

— Какво съвпадение: аз също съм дошла за него.

— Тъй ли? Това ме учудва. Едно красиво женско тяло винаги полесно намира пласмент и в живота, и в търговията.

— Не ме учете кое намира пласмент и кое — не. Имам готов клиент за Мьоние.

— Жалко — промърморих. — Ще се наложи, значи, да се състезаваме, докато вдигнем цената отвъд предела на разумното.

— Нима няма да ми го отстъпите?

— Малко ли е, че ви отстъпвам другите бронзове?

Тя се готвеше да отговори, когато комисарят ненадейно извади от ъгъла повода за нашия раздор и го постави на масата:

— Малка скулптура на миньор... Добър предмет за украса... Първоначална цена десет хиляди...

Вехтошарите наоколо стояха със скучаещи физиономии, като очакваха да дойде ред на мебелите. Вдигнах леко ръка.

— Ето господина в центъра... Десет хиляди и петстотин... — обяви човекът с чукчето.

— Единайсет хиляди!... — отзова се свадливо, с малко дрезгавия си глас дамата до мене.

„Тази вещица наистина ще ми надуе цената“ — помислих и отново вдигнах ръка.

— Единайсет хиляди и петстотин... от господина в средата... — оповести комисарят.

— Все още ли ще продължавате да ме настъпвате по краката?... — прошепна ядосана госпожата, когато сумата се закъргли на дваайсет хиляди.

— Естествено — отвърнах. — И да знаете, че ще направя същото и с другите бронзове, ако не се оттеглите.

— Двайсет хиляди от дамата в центъра... Едно... две... — продължаваше да подвиква комисарят.

— Двайсет и пет хиляди! — извиках, за да покажа на дамата в центъра, че заплахите ми не са празни приказки.

И тя капитулира, подир което ѝ дадох възможност да получи за грошове и трите грации.

— Трябва да ми благодарите, че ви помогнах да вземете този чудесен Мъоние на безценица — забеляза госпожата, когато отидохме да си приберем покупките от съседното помещение.

— Наистина съм ви благодарен, задето ме обременихте само с петнайсет хиляди — отвърнах. — Ако си бяхте мълчали, щях да го получа още веднага за десет.

— Но той струва поне сто хиляди!

Знаех, че струва. Обаче знаех, че и тя си е направила сметката. След като бе разбрала, че ще загуби един Мъоние, решила бе поне да не губи и един клиент. Защото там горе, на пазарището в предградието, ние, общо взето, добре се разбирахме с дамата и аз бях един от малцината ѝ редовни купувачи.

Някои от успехите ми в търговете бяха резултат на чиста случайност, особено в самото начало или към края на сезона, когато и търговци, и колекционери бяха заети било с подготовка за ваканцията, било с грижите след нея. Защото във Франция ваканцията е и за

богатия, и за бедния най-голямото събитие на годината и човек остава с впечатление, че единайсет месеца от живота на гражданина са изцяло заети с проекти, размисли, жертви и спестявания в името на онзи единствен дванайсети месец, представляващ истинската цел на земното съществуване.

Успехите ми, разбира се, бяха твърде скромни и трудно биха могли да се мерят с ударите, реализирани от големите търговци, като например моя познат — гърка.

Той живееше в Ню Йорк и изобщо неговото положение по национална линия беше доста объркано, защото бе грък с американско поданство, женен за българка и търгуващ с френски картини. Запознал се бях с него посредством жена му. Това бе вече възрастен мъж, доста сдържан за южняк и твърде опитен в сделките. Всяка година идваше по два-три пъти в Париж, за да се снабдява със стока, а винаги, когато се видехме, разпитваше за новостите на пазара, понеже знаеше, че обикалям по галериите и магазините.

— Доколкото съм чувал, на търговете в Ню Йорк също се явяват интересни неща — казах веднъж.

— Да, но за цените им чували ли сте? Аз не правя колекция, а трябва да продавам.

— И не успявате ли да намерите нещо на сметка?

— Успявам, но съвсем рядко. Преди две години имах един такъв шанс. Търгът щеше да се състои вечерта. И така се случи, че имах работа в същия квартал, тъй че когато наближи часът, бях съвсем близо до залата. И тъкмо тогава изгасна електричеството в целия град. Повредата трая само десетина минути, но можете да си представите каква суматоха настъпи. Пълно объркване на движението по улиците, задръстване в метрото... И когато търгът започна, в залата се оказахме само няколко души. Бях отишъл за едно голо тяло от Ръонуар, за което имах клиент и което мина с първите номера. Мина у мене, разбира се, и то само за трийсет милиона, просто защото нямаше сериозни конкуренти. Продадох го още на другия ден за осемдесет милиона. Само че тия неща не се случват всяка седмица, нито всяка година.

Гъркът нямаше никакво отношение към изкуството и както би казал Льоконт, търгуваше с картини тъй, както би могъл да търгува и със сутиени. Едничките неща, които го занимаваха, бяха името на автора, темата на творбата и размерите на платното.

— Да сте намирали нещо от Мурило? — питаше той.

— Не, но на Сен Жермен има една мадона от Моралес — отвръщах.

— Моралес не ме интересува.

— Мислех, че търсите нещо испанско.

— Само Мурило. И непременно деца. А какво сте видели напоследък от импресионистите?

— В галерията на Романе има един натюрморт с рози от Рьонуар.

— Рози не ме интересуват.

— Обаче това е Рьонуар.

— Да, но рози не ме интересуват.

— Има и два ескиза на Дьога.

— Ескизи на какво?

— На коне.

— Конете не ме интересуват. Нещо друго, макар и по-старо?

— На Фобур Сент-Оноре видях онзи ден един чудесен пейзаж от Добини.

— Това заслужава внимание. Какви са размерите?

— Доста голямо платно е. Може би осемдесет на метър и двайсет.

— В такъв случай не ме интересува.

Веднъж му казах, че съм открил у един частен колекционер ескиз с блажни бои от Рубенс.

— Човекът е в момента доста притеснен и предлага работата за четиридесет милиона, с експертиза и пълна гаранция.

— Рубенс не ме интересува — отвърна безучастно гъркът.

— Рубенс не ви интересува? Може би също и Вермер, и Франс Хале, и Рембранд? — запитах с досада.

Той се засмя.

— Да, може би дори и те, ако в момента нямам клиент за работите им. Не казвам, че Рубенс е кой да е, но за какъв дявол ще вържа четиридесет милиона в един ескиз, без да знам кога и за колко ще го продам? Че аз в банката да ги държа тия пари, пак ще получа два милиона лихва.

Той бръкна във вътрешния си джоб, извади малък елегантен бележник в кожена подвързия и го разлисти:

— Ето, вижте: тук са записани няколко десетки имена на автори, често даже с темите и размерите на платната. Това са неща, за които имам готови клиенти. И във от туй нищо не ме интересува.

— Мислех, че трупате и известни запаси от хубави работи.

Гъркът поклати глава:

— Не съм дотам богат. Други го правят, но аз не съм дотам богат.

При всяко идване в Европа той купуваше картини за десетки милиони и тия милиони му носеха други милиони и все пак живееше с горчивото съзнание, че не е дотам богат. Лично аз мислех обаче, че това, което му липсва, не са парите, а познанията и вкуса. И той, изглежда, усещаше тая си слабост и тъкмо затуй избягваше да се хвърля в несигурни сделки.

А междувременно за мене бе настъпил бронзовият век.

* * *

Ден първи на тоя век изгря съвсем случайно при едно лутане из булевардите около плас дьо ла Републик. Рядко попадах из тия места, защото тук нямаше нито магазини за гравюри, нито големи книжарници. Движех се бавно, съвсем свободен в момента от всякаква колекционерска страст, когато забелязах витрината. Приблжих се от нямане какво да правя и без особен интерес почнах да разглеждам стоката.

Стоката наистина не заслужаваше внимание: бронзове от второстепенни или съвсем посредствени автори, голи женски тела, подобни на вече споменатите баядерки, изображения на лъвове и на тигри от несръчни подражатели на Бари, сецесионни фигури, държащи часовници, буйни коне, изправени на два крака, за да подпират книгите върху етажерката.

Огледах разсеяно всичко туй, а после погледът ми по навик се насочи към вътрешността на магазина. В сравнение с обляната в слънце витрина вътрешността изглеждаше съвсем тъмна и все пак стори ми се да различавам в един ъгъл някаква бронзова глава, която ми напомняше нещо познато.

Влязох в дюкяна, където единствената жива душа се оказа някакъв слаб и бледен мъж с прошарени коси. Той любезно отвърна на поздрава ми, стана иззад бюрото и с готовност се запъти насреща ми, нещо, което най-много мразя, защото страшно досадно е, когато продавачът непрестанно те следва по петите и ти обяснява качествата на всяка стока и изобщо така усърдно се стареа, че просто те задължава да купиш нещо.

— Исках да видя онази глава — обясних, като посочих бронза в ъгъла.

— А, Марсилезата на Рюд! — кимна домакинът. — Първият му ескиз... великолепна работа...

Работата наистина беше великолепна и аз бях просто изненадан, че такъв шедьовър е могъл да попадне сред тая glutница от арабски коне и разголени женски тела. И главата бе далеч по-живо и по-свободно изваяна, отколкото в окончателния си вид в огромния релеф

върху Триумфалната арка. Художникът бе използвал за модел съпругата си и бе я карал да стои с отворена уста и да крещи, за да добие лицето ѝ по-голямо напрежение. „Викай! Викай по-силно!“ — настоявал Рюд, стремейки се да постигне призивната сила и героичната решителност, присъщи на една фигура, символизираща Републиката, но вероятно доста необичайни за бедната домакиня, заставена да напусне кухнята, за да угоди на капризите на мъжа си.

„Викай! Викай по-силно!“ — И аз виждах пред себе си това изпънато от напрежение лице и тоя повелителен поглед, и тия развени под фригийската шапка коси и ми се струваше да чувам тревожния призив за бой и това вече не беше лицето на една скромна женица, а патетичният образ на Републиката, зовяща синовете си в часа на смъртна опасност.

— Чудесен екземпляр, отлят от Еббар... Гарантиран оригинал... само десет екземпляра... — слушах разсеяно обясненията на продавача.

— А цената? — запитах най-сетне, след като въздействието на творбата най-сетне се разсея под влиянието на това непрестанно каканижене.

Той измъкна едно етикетче изпод творбата и ми го показва.

Очаквах да ми сервират нещо далеч по-внушително, обаче и тая сума за мене поне съвсем не беше малка. В ония години, когато инфлацията още не бе обезценила франка, такава сума съвсем не беше дреболия.

— За жалост, нямам у себе си толкова пари.

— О, може да наминете и утре.

Утре? За мене „утре“ бе твърде далеч. Взех едно такси и полетях към легацията.

— Слушай, Георги. Този път ще ти предложи нещо изключително...

— Колко? — запита унило касиерът.

И след като чу сумата, промърмори:

— Твоя работа. Но това значи, че като прибавим и стария аванс, в следващите два месеца няма да получиш нито франк.

Аз обаче вече попълвах разписката и съвсем не мислех за туй, което щях да получа в следващите два месеца, а за онова, което ми

предстоеше да получи след малко — първия ескиз на Рюд и моя първи бронз.

А после се появиха и други.

Само че те не прииждаха в колекцията ми наредени в гъсти редици, нито дори следващи се в индийска нишка, а идваха поотделно и съвсем рядко, разделени един от друг с дълги паузи. И това не бяха паузи на пасивно очакване. Това бяха седмици и месеци на постоянно и уви напразно дирене.

Скулптурните произведения имат по-ограничена клиентела от живописиста, а и самите те са доста ограничени по брой. Човек може да намери из парижките магазини хиляди картини от различно качество, както и много хиляди гравюри, но рече ли да потърси скулптура, тутакси ще установи, че тя просто липсва. Никъде из целия град не съществува нито един специален магазин за камерна пластика, като се изключи дюкянът, за който стана дума по-горе, и още един-два други, търгуващи изключително с кичове — бронзови мастилници, увенчани с орли, бухали, кацнали върху страниците на разтворена книга, преспапиета с костенурки и други подобни. Из галериите и големите антикварски магазини само тук-там и съвсем рядко сред картините и стилната мебел ще се мерне някой бронз, попаднал случайно между другата стока и винаги или твърде скъп, или много лош.

Съществуваха, разбира се, и места, където човек лесно можеше да се сдобие с някой истински шедьовър. Музеят „Роден“ доставяше по поръчка бронзови отливки от оригиналните гипсови модели, завещани от майстора на парижката община. Съпругата на Майол също изпълняваше подобни поръчки. Дина Виерни, приятелка на Майол и позирала за редица негови творби, държеше малко магазинче до рю Бонапарт, където продаваше някои бронзове, завещани ѝ от скулптора. Най-сетне мадам Бурдел също притежаваше гипсови модели, от които се правеха отливки.

Но цените на всички тия шедьоври далеч надхвърляха скромните ми възможности. Тия цени бяха изравнени с курса на пазара и спадаха към недостъпната за мене графа на седемцифрените числа. Моят почти единствен шанс бяха пренебрегнатите от снобската мода майстори, чиито творби поне в ония години не бяха прекалено скъпи, само че и не се намираха, по простата причина, че собствениците им не желаеха да ги продават на безценица.

Когато бях отишъл в магазина да прибера моя пръв бронз, слабичкият мъж с прошарените коси ми бе казал:

— Ако тази глава не бе от Рюд, а, да речем, от Бурдел или Деспю, цената ѝ щеше да бъде поне пет милиона. А ако питате мене, тя не стои по-долу от един Деспю. Напротив. Само че какво искате, класиката днес не се цени.

Да, класиката не се ценеше, но не се и намираше. И все пак, когато търсиш постоянно и когато обхождаш целия Париж, все може да се случи, да откриеш нещо. И аз търсех навсякъде, от богатите антикварни магазини в центъра до неугледните вехтошарници в предградията, и щом видех през витрината някой блестящ тъмен предмет, бързах да надникна в дюкяна и образите на бронзовите миниатюри тъй упорито бяха обсебили въображението ми, че понякога почвах да халюцинирам, и едва влязъл в магазина установявах, че блестящият тъмен предмет е просто телефонният апарат.

Между пренебрегнатите майстори най-много ме увличаше по онова време Жюл Далу и в известен смисъл това бе едно твърде навременно увлечение, защото само две-три години по-късно работите на Далу почнаха твърде много да се търсят и все по-често да достигат границата на седемцифрените числа.

Роден, който ни е оставил един твърде изразителен бюст на тоя скулптор, казва: „Далу беше голям художник... Той би създавал само шедьоври, ако не бе проявил слабостта да се стреми към официално положение... Ако Далу бе стоял само в ателието, за да продължава спокойно работата си, той без друго би създал такива чудеса, че красотата им изведнъж би засияла пред очите на всички и мнението на света би му присъдило може би това артистично господство, за чието придобиване той използва цялото си умение.“

В тия думи високата и справедлива оценка е съчетана с едно пристрастно порицание, в което има и истина, и неистина. Вярно е, че Далу жертвува твърде много време за създаване на няколко паметника — не паметници на официални лица, а на прогресивни дейци — и че цели двайсет години работи върху големия ансамбъл „Триумфът на Републиката“, издигнат върху Плас дьо ла Републик. Но Далу работи над тия творби не за да получи официално признание, а защото смята — противно на Роден, — че художникът е призван да бъде обществен деец. „В изкуството, както впрочем и във всички неща — пише той в

своя бележник, — трябва да принадлежиш на своето време и на своята родина. Художникът, както литераторът, трябва да бъде от своето време. Само при това условие произведенията му ще останат да живеят.“

Израсъл в работническо семейство и живял дълги години в крайна оскъдица, Далу ще остане докрай верен на демократическите идеи. През драматичната 1871 г. е член на Парижката комуна. Принуден след разгрома на Комуна да емигрира в Англия, той прекарва там цели десет години, тъй като е осъден в родината си на доживотна каторга. В продължение на две десетилетия работата върху ансамбъла на „Триумфа“ му носи само материални затруднения и скулпторът упорито продължава тая работа не за да получи ордена на Почетния легион, а за да изрази републиканското си верую. Всички негови съвременници ни го описват като крайно скромно, дори свит човек. И когато най-сетне на 19 ноември 1899 при една всенародна манифестация паметникът бива открит и идва ред да бъде награден неговият създател, уредниците на тържеството едва успяват да издърпат на трибуната художника, свил се с жена си и дъщеря си сред тълпата. Президентът на републиката протяга ръце, за да му окачи на врата лентата с ордена, но Далу промърморва: „Оставете това, господин президент, оставете това, не ме правете смешен!“

Доживял деня на признанието, ала съсипан от дългогодишна работа и потиснат от смъртта на съпругата си и от неизлечимия недъг на едничката си рожба, Далу, преди да угасне, формулира тъй последната си воля: „Да няма речи, нито венци, нито почетни роти; една катафалка от тия, най-бедните, и само името, написано върху плочата на гробището Монпарнас.“

Роден е прав, като казва, че Далу е пожертвувал много време не за скулптурата, а за други неща и че туй му е попречило да се реализира напълно. Но бедата не е в това, че се е стремил да служи на обществото, а че самото общество, враждебно на голямото изкуство, го е обричало на занаятчийски труд. Принуден да изхранва по някакъв начин семейството си, художникът дълги години е трябвало да скулптира най-банални пластични орнаменти, поръчвани му от архитектите, и да ограбва времето и таланта си за парче хляб.

И все пак това, което ни е оставил майсторът, съвсем не е малко и като се изключат някои паметници, в които е бил принуден да следва

стила на времето, той е създал, особено в областта на малката пластика, забележителни неща.

И така се случи, че някои от тия забележителни неща подир дълго и упорито ровене из антикварните дюкяни дойдоха при мене. Дойдоха не толкова от големите магазини в центъра, колкото от онова огромно пазарище, в което всички колекционери и търговци си дават среща и което обикновено бива наричано „Пазарът при бълхите“.

Това оживено място започваше от авенюто на Порт Клинанкур, но по двете страни на авенюто бяха разположени само сергии с долнокачествени стандартни стоки за битови нужди. Пазарището се откриваше в събота, а приключваше в понеделник и през тези три дни тук бе винаги многолюдно и шумно, а съседните незастроени места обикновено бяха заети от всякакви панаирджийски атракции — въртележки, електрически автомобилчета и палатки с диви зверове или голи жени.

Но това още не беше истинското „Марше о пюс“. То започваше вляво от авенюто и представляваше конгломерат от няколко пазарища, а всяко от тях бе истински лабиринт от всевъзможни дървени и ламаринени бараки и магазинчета, пълни с най-разнообразна стока, неотстъпваща по жанрово богатство, а понякога и по цени на стоката в Отел Друо. Всяко пазарище си имаше име — Бирон. Вирнезон, Пол Берт и пр. — и всички те бяха еднакво пъстри и многолюдни, както и улиците около тях, където победните търговци излагаха стоката си върху широки платници, проснати по тротоарите.

„Пазарът при бълхите“ съществува и днес, но вече до голяма степен е загубил своята живописност, защото някогашните лабиринти са разрушени и на тяхно място са прокарани скучни прави алеи с два реда еднообразни циментови кафези, играещи ролята на магазини.

Хорската мътва и сензационните лъжливи репортажи в булевардния печат бяха създали цели легенди за „Марше о пюси“. Говореше се, че ако имаш късмет, можеш да намериш тук автентична картина на Рембранд, оригинални мебели рококо, бижута, принадлежали на самата Мария-Антоанета, и най-различни други съкровища на неимоверно ниски цени. Тая легенда, както и пъстрото зрелище на тия безбройни дюкянчета, привличаше тук многобройна навалица от парижани и чуждестранни туристи, жадни за евтини находки.

Разбира се, реалността бе далеч по-прозаична от легендата. Барачките, дето се продаваха най-интересните неща, бяха в повечето случаи собственост на същите търговци, които държаха и големите магазини в центъра на града и които, естествено, и тук предлагаха стоката на обичайните си високи цени. Що се отнася до останалите продавачи, много от тях наистина едва ли биха разпознали един автентичен Рембранд от един фалшификат, но те не бяха дотам глупави, че да изложат нещо за продан, преди да са се информирали при експерта за реалната му стойност. И все пак много от тия дребни търговци продаваха значително по-евтино от богатите си колеги, между другото и за туй, че не бяха принудени да плащат високи наеми и големи данъци.

Прииждащите тук туристи и парижани съчетаваха колекционерството с разходката на чист въздух и напливът бе обикновено най-голям в събота следобед и в неделя. А всъщност находките, почти единствените възможни находки, можеха да се направят само в едно съвсем неподходящо за разходка време и, по-точно, около шест часа заранта.

Спомням си тия ранни съботни утрини, особено през есента и през зимата, всъщност не утрини, а нощи, понеже не бе се разсъмнало. Спомням си как се качвах все още сънлив в празния автобус и как шофьорът бясно препускаше по пустите улици, осветени от широките ветрила на флуоресцента. Слизах на Порт дьо Клинанкур и се отбивах в първото бистро на ъгъла, за да изпия едно горещо кафе и да се отърся от вцепенението. Сетне поглеждах часовника си и ако вече приближаваше шест, загръщах се в пардесюто, излизах навън и тръгнах към пазарището, брулен от вятъра и от дребния дъждец, който като по програма винаги валеше в тия съботни зимни утрини, сякаш и той непременно трябваше да присъствува на срещата на вехтошарите.

Шест часът. Това бе времето, когато дребните квартални търговци от всички краища на Париж пристигаха тук с бричките и камионетките си и стоварваха стоката направо на тротоара и когато по-богатите им колеги от центъра пристигаха с надежда за лека плячка. Защото дребните продавачи, наричани не антиквари, а брокантьори, обикновено разполагаха със скромен капитал и бързаха да продадат това, което бяха събрали от квартала през седмицата, за да си освободят пари за нови покупки.

То се знае, и тук чудесата не ставаха всеки ден. Но понеже не можех да знам кога точно ще стане чудото, налагаше се, за да не го пропусна, всяка събота да бъда на уреченото място. И понеже обикновено пишех нощем и си лягах не по-рано от три, бях намразил страшно будилника, който звънеше пронизително заран в пет и ми идеше да го запокитя в ъгъла, за да млъкне завинаги, но в края на краищата все пак ставах, обръсвах се машинално в полусънно състояние и малко по-късно вече подскачах на седалката на празния автобус, препускащ бясно по още тъмните улици.

Важното беше да не изгървеш часа, в който се стоварваха на тротоара вехториите, и да успееш пръв да забележиш заслужаващата внимание вещ. Върху платницата се струпваха всевъзможни предмети — рамки с картини и без картини, свещници, статуетки, ботуши и униформи, нощни лампи, минерали, стари списания, грамофони, мебели, кутии с препарирани пеперуди, пожарникарски шлемове, ракети за тенис, негърска скулптура, китайски порцелан и най-различни други неща. И още преди брокантьорите да бяха разтоварили стоката, търговците от центъра вече почваха да се ровят из вехториите и който изпревареше, той печелеше.

По силата на неписаната етика, когато един клиент се пазареше за нещо, друг клиент не се намесваше. Затуй можеше да се случи някой антиквар с остро око да измъкне под носа ти една негърска статуйка и да я купи на два пъти по-ниска цена от тая, която сам си готов да дадеш. Това бе досадно, но и доста изгодно, когато се случеше ти да си купувачът, а антикварят да гледа отстрани.

Веднъж, додето двама търговци се ровеха в току-що свалените от един камион картини — към картините всички най-напред се хвърляха, — аз измъкнах почти изпод краката им един зеленясал бронз. Разгледах го под светлината на уличната лампа. Беше статуетка на Венера от римско време. Антикварите, забелязали находката ми, спряха да ровят картините.

— Колко? — запитах, леко обезпокоен от туй, че ставам обект на всеобщо внимание.

— Това е нещо антично... — забеляза важно вехтошарят, като взе в ръце статуетката. — Такива работи не падат всеки ден...

Сетне ми подаде бронза и отсече:

— За вас ще бъде двайсет хиляди... Вие сте първият ми клиент.

Четвърт час по-късно, когато вече бях се озовал на края на улицата и се готвех да направя кръгом, за да почна прегледа на отсрещния тротоар, единият от антикварите, дето бяха преглеждали картините, се приближи до мене.

— Мога ли да видя вашето съкровище?

Подадох му статуетката.

— Но тя е наистина добра! — възкликна той, което на търговския жаргон значеше, че е автентична. — Ще ми я отстъпите ли?

И като взе неловкостта ми за колебание, бързо добави:

— Вие дадохте двайсет хиляди, аз ще ви дам сто.

Предложението звучеше щедро, но всъщност бе проява на чисто мошеничество, понеже статуетката струваше много повече. Но аз нямах намерение да споря, защото не мислех да я продавам.

— Съжалявам — промърмори антикварят, като чу отказа ми. — И като си помисля само, че измъкнахте това нещо просто изпод краката ми...

Ранните съботни за рани бяха мъката на колекционерството. Неделите бяха удоволствието. Само че и тук, както в много други области, мъката бе плодородна, а удоволствието — безплодно.

В неделя нямаше какво толкова да бързам, защото знаех, че каквото и да намеря, то ще бъде вече на цена около реалната. Но и в къщи не ме свърташе и към десет часа аз вече влизах в първото и най-обширно пазарище — Вирнезон. В топлите дни тук бе твърде приятно за разходка и понеже времето ми бе неограничено, бавно се движех край лавките, влизах тук-там и разглеждах с интерес неща, които нямах никакво намерение да купувам.

Ако исках да действувам делово, бих могъл да приключа цялата си обиколка за един-два часа, тъй като знаех много добре къде има най-голям шанс да намеря туй, което ме интересува. Това бяха няколко бараки, дето се продаваше негърска скулптура, и още няколко други, дето имаше бронзове. Но човек никога не знае какво ще му сервира случаят и, после, аз бях тръгнал да се разхождам, а не да препускам, затуй се шляех бавно из лабиринта на Вирнезон, додето стигнех до първия по-важен етап — лавката на дамата, с която се бяхме сблъскали в Отел Друо.

В тоя утринен час дамата обикновено седеше пред дюкянчето и четеше изобилната хроника на произшествията в „Журнал дьо

Диманш“. Но колкото и дълбоко да бе затънала в убийствата и обирите от предния ден, тя още отдалече ме забелязваше и кимаше приветливо.

— Какво ново? — питах след обичайния поздрав.

— Гледайте, може да откриете нещо — предлагаше тя.

Обикновено обаче не откривах нищо, защото новото, доколкото го имаше, се състоеше в някоя алегорична фигура от скучния репертоар на академизма или сецесиона. А когато се случеше госпожата да се е добрала до нещо по-интересно, то бе винаги изложено на някой постамент пред дюкяна, така че излишно бе да надничам вътре.

— Какво е това? — запитах веднъж, зърнал една великолепна отливка на „Селянинът“ от Далу.

— Не разбирате ли какво е? — усмихна се хитро дамата.

Това е лошото, когато си редовен клиент: търговецът отлично познава слабите ти места и, естествено, добре ги използва.

— Хубава работа — признах. — Но форматът е доста голям.

— И какво от това?

— Знаете много добре, че малките работи на Далу повече се търсят.

Това беше вярно, макар да бе невероятно глупаво. Колекционерите винаги предпочитаха миниатюрните бронзове, удобни да заемат място в една витрина.

Безсилна да отхвърли аргумента ми, дамата забеляза:

— А видяхте ли марката на леяря? Братя Сюз. Сега трудно ще ви направят такава чудесна отливка. Само десет екземпляра. И този е номер седем.

— Хубава работа — повторих. — Но съгласете се, че тоя сюжет съвсем не е от най-търсените.

Това също бе вярно и също бе невероятно глупаво. Събирачите винаги предпочитаха едно голо женско тяло пред един селянин.

Направих още няколко бележки с цел да обуздая претенциите на дамата, а сетне запитах за цената. Ала сумата, която бе назована, сочеше, че отрезвителната ми акция не е постигнала особен успех.

— Съжалявам — казах, — но мисля, че вие си правите известни илюзии относно качествата на тоя бронз.

— Ами че днес само за отливката ще ви вземат два пъти повече — възрази жената.

И като видя, че се готвя да продължа разходката си, подхвърли:

— Бих могла да ви отстъпя пет хиляди, за да ви направя удоволствие...

— С такава отстъпка няма да ми направите никакво удоволствие. Но ако смъкнете още двайсет хиляди...

— Не, не мога... И съветвам ви да не се пазарите, защото подир един час този бронз може би вече няма да е тук.

Това наистина не бе изключено, но аз продължих пътя си, като все тъй внимателно оглеждах изложената пред лавките стока, само че цялата ми разходка бе вече отровена и мисълта ми непрестанно се връщаше към бронза на Далу, този великолепен бронз, с тази чудесна топла кафява патина.

— Вие още не сте го продали — подхвърлих небрежно, когато привечер отново наминах при познатата дама.

— Най-малко пет пъти през този ден можех да го продам — възрази жената. — Но хората са свикнали да се пазарят, също като вас. Нека постои. Няма какво да бързам. Ще му дойде редът.

И ние продължихме да беседваме още известно време, като всеки се придържаше към обичайната си роля: тя се правеше, че не държи да продава, а аз — че не държа да купувам. Додето на края, изтощени от безплодни приказки, намерихме, както винаги, общ език и с взаимни отстъпки от двете страни сключихме сделката.

Запомнил съм добре тая лятна привечер, тъй като метрото и автобусите бяха в стачка и бе невъзможно да се намери такси и аз бях принуден да мъкна на ръце големия бронз, тежащ не по-малко от трийсет килограма, а до къщи имаше поне шест километра път и макар да спирах понякога да си почивам и да оставях скулптурата на тротоара, усещах, че ръцете ми почват да треперят, и изтръпвах от страх при мисълта, че мога да изтърва съкровището си и да го повредя.

Един друг етап от обиколките ми из Марше о пюс бе при една втора дама, значително по-млада и също търгуваща с бронзове. Разговорите тук бяха по-къси и, бих казал, не тъй плодородни, защото въпросната персона имаше отвратителния навик никога да не отстъпва от цената. Бих казал даже, че от тия разговори печелеше главно тя. Познанията ѝ в областта на скулптурата бяха доста скромни и даматата, втълпила си, че съм голям капацитет в тая материя, винаги ме разпитваше за качествата и стойността на новите си придобивки.

Веднъж, когато се бях приближил с вечния въпрос „Какво ново?“, тя ми подаде една ръка, не нейната собствена, а една голяма ръка от бронз.

— Колко искате? — запитах небрежно, тъй като произведението ми бе добре познато.

— Нищо не искам, освен да ми кажете какво представлява.

— Подписът, струва ми се, е достатъчно четлив — промърморих малко хладно, след като разбрах, че отново ще бъде използван като експерт.

— Да, но дали е оригинал?

— Мисля, че е оригинал, само че отлят нелегално. Иначе би трябвало да носи печата на леяря.

— И аз така смятам — кимна дамата, която имаше и тоя отвратителен навик да приема сведенията ви като нещо, което предварително ѝ е било известно.

— Колко искате? — подхванах отново, като продължавах да разглеждам този великолепен бронз с подписа на Роден.

— А вие колко мислите, че струва?

— Вие какво, като купувач ли ме питате, или като оценител? — рекох недоволно, разбрал, че и тоя път няма да успее да измъкна нищо от хитрата жена.

— О, аз знам, че вие ще ме осведомите съвсем почтено — подхвърли тя вместо отговор.

Така че наложи се и тоя път да я осведомя.

— Имайте пред вид обаче, че така, без марката на леяря, трудно ще вземете повече от половин цена. Ако някой от музея „Роден“ види това нещо, непременно ще го конфискува.

— Половин цена напълно ме задоволява — усмихва се дамата. — Тоя бронз съм го купила за десет хиляди. Хората, знаете, са глупави. Една ръка... те смятат, че това е вероятно парче от някаква статуя...

„На мене никога такъв разкош няма да ми падне за десет хиляди“ — помислих горчиво, като продължих пътя си нататък. Тя беше готова наистина да ми отстъпи бронза на половин цена, но един Роден, дори и на половин цена, бе нещо, надхвърлящо възможностите ми.

„Никога няма да имам нищо от Роден — продължих аз.“

* * *

Леярската професия, също както и самата скулптура, беше вече в упадък. Фирмата Ебрар отдавна бе ликвидирана. Барбедиен фалира по мое време. Последните големи леяри, все още в действие, бяха Рюдие, Братя Сюз и Валсуани. Рюдие бе леярят на Роден и Майол, Валсуани — на Бурдел, а Братя Сюз — на някои съвсем модерни скулптори. Само че това бяха именно леяри, а не търговци. Те изпълняваха поръчки, но не продаваха и дори да имаха по някой екземпляр в частната си колекция, едва ли биха се съгласили да го отстъпят на първия появил се непознат.

Трябваше прочее да се потърсят междинни връзки. Почнах да разпитвам приятелите си от артистичните среди и установих, че един млад скулптор познава доста добре Валсуани и съвсем бегло — Сюз. И тъй като въпросният скулптор съвсем не бе обременен от прекалена работа, той на драго сърце ме взе в колата си един следобед и ние се отправихме към предградията.

Ателието на Сюз бе просторно и неугледно като всяка леярна. Работниците под ръководството на шефа заваряваха отделните части на някакво странно изваяние — огромен конгломерат от метални парчетии без определено предназначение. Стопанинът ни посочи мълчаливо малката кантора в дъното на хамбара и малко по-късно дойде да се осведоми с какво може да ни бъде полезен.

Като претекст за визитата бях помъкнал със себе си един ескиз на легнала гола жена, жената на Далу, тъй като по липса на други модели скулпторът винаги бе използвал за натурщица съпругата си.

— Това е ваша работа — казах. — Но не знам в колко екземпляра е отлята, понеже липсва номерация.

— Сега ще видим — промърмори стопанинът и отвори някакво шкафче.

Той бе вече твърде възрастен, обаче фирмата също бе твърде възрастна и аз до края не разбрах дали се намирам пред някой от братята Сюз, или пред някой техен син.

— Отливката е в един-единствен екземпляр — събщи домакинът, след като прелисти набързо големия си тефтер. — Правила

сме такива отливки в един екземпляр за самия Далу.

— А може би и при вас са останали някои неща, в бронз или в гипс?

— Уви, не — поклати глава леярят. — Гипсовете са почти всички в сбирката на музея „Пти Пале“, а бронзовете отдавна са продадени. Сега имаме само такива неща...

И той с презрение посочи през прозорчето на кантората към чудовищния конгломерат от метални части.

— Можете да си представите, че съвсем не е забавно да се леят и сглобяват подобни безсмислици, но няма какво да се прави... — допълни стопанинът и с някакъв израз на меланхолия поглади леко с бледата ги старческа ръка изваянието на Далу.

Валсуани ни прие в едно помещение до леярната, наподобяващо не толкова кантора, колкото железарска работилница. Той се оказа общителен човек и изглеждаше доста сговорчив поне додето не бяхме засегнали главната тема.

— Брудел? Разбира се. Всичко от Брудел се лее при мене. Елате, ще ви покажа.

Той ни въведе в леярната и посочи гипсовия модел на една полулегнала гола фигура, известна под названието „Облакът“, доколкото скулпторът бе използвал като повод легендата за Юпитер и Йо.

— Сега ще леем това, а после онзи бюст на Бетховен, а след това естествено мадам Бурдел ще ни прати нещо друго.

— А ония неща какво представляват? — запитах, зърнал в дъното на леярната някаква потънала в прах витринка.

— Дреболии, останали от баща ми.

Приблжих до витринката. Вътре се намираха няколко посредствени гипсови модела от неизвестни художници. Но в ъгъла ми се мярна едно изображение от восък, чийто автор съвсем не бе трудно да се отгатне.

— И това ли е дреболия? — запитах.

— А, вие всичко виждате... — промърмори добродушно Валсуани и ни поведе назад към кантората.

Приятелят ми изложи набързо целта на визитата, но домакинът, без дори да го изслуша докрай, възрази:

— Разбирам, само че аз лично нямам нищо от Бурдел, нито от който и да било друг. Не стига, че тук по цял ден се занимавам с бронзове, ами и като се прибера в къщи — отново да гледам бронзове...

— И все пак навярно...

— Не, не — прекъсна го с досада Валсуани. — И дори да притежавах нещо, пак не бих могъл да ви го дам, разбирате ли? Защото нямам право.

— А онзи восък оттатък? — подхвърлих.

— Това е уникат, подарен на баща ми лично от художника.

— Но вие бихте могли да извадите една отливка...

— Само че тогава вече няма да бъде уникат — забеляза доста логично стопанинът.

И с това разговорът приключи.

Приключи за този ден. Защото подир туй неведнъж ми се случваше да се отбивам при Валсуани и винаги намирах повод да заговоря за восъчната скулптурка, додето на края той вдигна ръце и отстъпи:

— Добре... Минете подир десет дни. Ще го имате най-после този ваш бронз...

С Рюдие се свързах чрез един българин, който работеше копия на антични теракоти, продавани на туристите в Лувърския музей. Той всъщност познаваше не живия Жорж Рюдие, а покойния му вуйчо Алекс, но това бе достатъчен повод за една първа визита и за един встъпителен разговор на тема „какъв чудесен човек беше вуйчо ви“.

Всъщност нямам понятие какъв е бил покойният Алекс като човек, но съм готов да потвърдя, че в работата си е бил голям майстор, нещо, което е признавал и самият Роден, чиито най-добри произведения са били отливани в ателието на Рюдие.

Племенникът се оказа с прогресивни възгледи и обстоятелството, че съм българин, не само не го сепна, а донейде го предразположи, само че това с нищо не ни приближи до решението на висящия въпрос.

Рюдие имаше в кантората ни няколко чудесни неща, спомени от леярското умение на вуйчото, но това, което още от началото ми грабна очите, беше великолепният релеф на Домие „Емигранти“, окачен над вратата на стаята. И, естествено, разговорът се завъртя около този релеф и също тъй естествено стопанинът не искаше дори да чуе за

каквато и да било продажба както на този релеф, така и на останалите три-четири малки бронза и макар на края да се разделихме като приятели, но трябваше да напуснем кантората с празни ръце.

Ателието на Рюдие, също както и леярната на Валсуани, бе в едно далечно предградие. Ала в Париж не липсват превозни средства и аз през седмица, през две се отправях към майстора, носех му сливова ракия, която той оценяваше положително, и цигари, които приемаше просто от учтивост, тъй като пушеше само своите миризливи „голоаз“. Изобщо досаждах му дотогава, докато и той на свой ред вдигна ръце. И това вдигане на ръце бе не само жест на капитулация, а и на благородство:

— Давам ви релефа за четиристотин хиляди. На другото бих взел толкова само за отливката.

Няколко години по-късно един екземпляр от същия релеф се продаде на търга в Галиера от 14 юни 1966 за четири милиона и триста хиляди, а следната година друг екземпляр достигна сумата девет милиона. Трябва да добавя, че купих барелефа не за себе си, а за нашата Национална галерия, която до този момент не притежаваше никаква чуждестранна скулптура.

Със същата цел трябваше да водя и дълги преговори с директорката на музея „Роден“, мадам Голдшедер. Нейните обичайни клиенти бяха богатите колекционери и големите галерии, които разполагаха с достатъчно средства, за да прибъгват до пазарлъци. Само че аз не разполагах с подобни средства и се опитах да използвам застъпничеството на един мой познат, заемащ тогава високия пост главен директор на националните музеи.

— Ще и се обадя, разбира се — отзова се познатият. — Само че галерията „Роден“ принадлежи на парижката община и не е под мое ръководство.

Така или иначе, на следния ден бях приет в кабинета на мадам Голдшедер, която се показва колкото любезна в общите приказки, толкова и неотстъпчива по същество.

— Имам една отливка от главата, която ви интересува — съобщи ми тя, когато най-сетне стигнахме до деловата част. — Но защо смятате, че трябва да ви я продам с отстъпка?

— Нашата някогашна власт не се е интересувала от Роден и не е закупила нищо от него, както впрочем и от никой друг френски

скулптор — почнах аз отдалече. — А хората на изкуството у нас ценят Роден и един негов оригинал ще бъде добра пропаганда на делото му...

— Но когато човек цени нещо, той е готов да заплати за него и съответната цена — забеляза с лека усмивка дамата. — Тъкмо защото искрено адмиравам Роден, не съм съгласна оригиналите му да се продават на безценица. Не е ли тъй?

Продължихме още известно време тоя академичен спор, ала не стигнахме до никакъв конкретен резултат. Дамата бе казала още от началото „един милион!“ и до края не пожела да отстъпи от този милион.

Съобщих на познатия си за неуспеха на визитата.

— Тогава аз сам ще ѝ направя визита — обеща той.

— Много ми е неловко да ви отнемам времето...

— Оставете това — прекъсна ме директорът. — Тук не става въпрос само за услуга, а за нещо принципно. Аз не смятам, че трябва да се търгува с делото на големите майстори. И мисля, че самият Роден не би се съгласил с това.

Не знам какво е говорил познатият ми с мадам Голдшедер, но подир два дни тя сама ми се обади:

— Триста хиляди, това отърва ли ви? Толкова е цената на леярската работа.

Този бюст също е собственост на нашата Национална галерия и излишно е да казвам, че само няколко години по-късно неговата цена на пазара нарасна повече от десет пъти, също както и един бронз на Манол — известната „Леда“, — извоюван в резултат на продължително търсене срещу една сума, която дори още тогава бе смешно ниска за един Майол.

* * *

Честите обиколки из „Пазара при бълхите“ постепенно ме увлякоха в една нова област — негърската скулптура. Всъщност тази област не бе чак толкова нова за мене и аз отдавна вече надзъртах из магазинчетата с африкански маски, изучавах експонатите в „Музея на човека“ и дори бях си осигурил достъп до обширното му депо. Но това бе една материя, която изискваше сериозни познания, за да можеш да отличаващ стиловете на различните племена и да правиш разлика между една „добра“ статуетка и едно занаятчийско произведение, издялано едва преди година-две нейде по Брега на слоновата кост. Затуй най-първо изразходвах доста време в четене на съответна литература, в зяпане и в разговори с търговците, преди да мина към рискованата, но далеч по-увлекателна дейност на колекционера.

И най-старите произведения на африканската дървена скулптура, именно защото са дървени и тъкмо защото са африкански, не датират от много отдавна. Създавани изключително в тропическата зона, подложени на унищожение от влагата и термитите, без да говорим за масовото им изгаряне от „цивилизованите“ мисионери, тия произведения в най-добрия случай датират едва от края на миналия век. Те попадат съвсем случайно в Европа, донасяш от търговците не като произведения на изкуството, а като битови куриози без особена стойност.

В началото на нашия век африканската скулптура предизвиква интерес само у отделни художници, представители на авангардистките школи, и тя се превръща в обект на масово колекциониране едва след края на Първата световна война, подир няколко големи изложби на търговци като Девамбез, Пол Гийом и др.

Периодът между двете войни е в по-голямата си част период на ограбване произведенията, запазени в селищата на племена като Бауле, Бамбара, Догон, Бобо, Дан, Ашанти, Бамилеке, Балуба и мн.др., изобщо тъй наречените „племена на скулпторите“, понеже не всяко африканско племе създава пластични изображения. А когато наличните запаси почват да се изчерпват, изобретателните търговци пристъпват към масови поръчки на нова стока. Но това са вече

екземпляри, произвеждани механично, занаятчийски подражания на стари образци или невежо съчетание на местните традиции с европейски влияния. И тук именно свършва изкуството, за да отстъпи място на тия несклопосни изображения от червено дърво, от абанос или слонова кост, предлагани от антикварите на невзискателните любители на екзотиката.

Но въпросът за материала бе само един от многото въпроси, свързани с автентичността на африканската пластика. Съществуваха редица други тънкости, които постепенно научавах не толкова от книгите, колкото от търговците, способни и да кажат, и да покажат. Такива търговци имаше неколцина в „Пазара при бълхите“. Най-младият от тях заемаше нещо като навес в един задънен ъгъл на Вирнезон. Върху двете стени на помещението — единствените, тъй като другите две изобщо липсваха — бяха окачени за връвчици маски и фигурки все от племето Сенуфо. Самият стопанин на навеса обикновено седеше в ъгъла, наведен над някаква книга.

— Вие търгувате само със Сенуфо? — запитах, когато за пръв път се отбих в това усойно и доста ветровито място.

— Откровено казано, аз търгувам със собствената си колекция — отвърна спокойно младежът, като вдигна очи от книгата. — А тя е съставена само от Сенуфо.

— В такъв случай предполагам, че повечето работи са добри...

— Всички са добри. Някои са по-стари, други — малко по-нови, но всички са добри.

Той стана от стола и почна да ми показва произведенията едно по едно, като изтъкваше бавно и изчерпателно достойнствата им.

Подир продължителен оглед избрах една ритуална маска.

— А защо сте решили да продавате колекцията си? — запитах, след като уредих сметката.

— Ами защото се разделих с баща си — отвърна без стеснение младежът. — А аз следвам и все някак трябва да се издържам.

— Е, това е все пак един изход...

— Не знам... Не съм сигурен... Работата е там, че стоката бързо се топи, а няма е какво да я заменя. Не мога да се състезавам с другите търговци, нито при купуването, нито при продаването.

Сетне още няколко пъти се отбивах при него, когато правех обиколките си из пазарищата, и при всяко посещение установявах, че

стените на навеса все повече се оголват. Последния път, когато го споходих, бе вече късна есен. Дъждът бе завалял още от заранта и продължаваше да се точи в дълги тънки струи, равен и упорит, сякаш не мислеше да спира поне до края на зимата. Младежът, загърнат в шлифера, седеше на вечното място в ъгъла и се опитваше да чете, което, предполагам, не бе лесно, тъй като ранният следобед бе тъмен като при здрачаване.

— Нима ще можете да изкарате тук и през зимата? — запитах, след като се здрависахме.

— Какво да правя тук през зимата? — сви рамене младежът и хвърли красноречив поглед към стените, дето бяха останали да висят само три съвършено оглозгани от червеите фигурки и две маски в същото плачевно състояние. — Седя, защото съм платил наема до края на месеца. А после ще видя... На едно място са ми обещали половин ден работа... Кухненска работа, но по липса на по-добро...

Пожелах му успех, загърнах се в шлифера и си тръгнах. Повече не го видях и никога не разбрах от какво семейство е и защо всъщност е влязъл в конфликт с баща си. Изглеждаше спокоен и тих момък, а не човек на конфликтите, но външното спокойствие още нищо не означава и изобщо... И изобщо това бе една от десетките драми, край които човек всекидневно минава в тоя град, без да ги забелязва и без да се замисля над тях.

Най-сериозният ми съветник по африканска скулптура бе и най-солидният търговец на пазарището. Тук цените бяха доста по-високи, обаче и експонатите бяха от съвсем друга категория. Не обичах да влизам в магазинчето, когато имаше наплив, понеже то и без туй бе твърде тясно, и предпочитах часовете привечер, когато по-голямата част от клиентите и зяпачите се бе вече изтеглила към града. В такива моменти стопанинът охотно отговаряше на въпросите ми и обясняваше редица неща тук, пред самите произведения, и аз постепенно се научавах да отличавам различните стилове и да оценявам различните качества. Много от съветите, които търговецът ми даваше, имаха значение за всяко колекционерство и това бяха тъкмо такива съвети, които повечето колекционери пренебрегват.

— Не купувайте никога какво и да е, просто за това, че е евтино — каза ми той веднъж, когато се бях спрял на една малка статуетка Бауле.

— Но това ми харесва...

— Харесва ви сега, понеже сте дебютант, а подир пет или шест месеца ще разберете, че напразно сте си хвърлили парите. Вместо да купите две, три, пет какви да са неща, купете едно, ала такова, дето никога няма да ви омръзне да го гледате.

— С едно или две неща колекция не се прави — опитах се да възразя.

— Всички искат да правят колекции, и все големи. За една голяма колекция е нужна днес твърде солидна сума. И струва ли си да се жертвуват толкова средства за безформен сбор от слаби неща? Каква е моята лична сбирка, как мислите?

— Не вярвам да е малка.

— Точно трийсет и две парчета.

— Ако аз имах тридесет и две парчета...

— Да, но те са резултат на трийсет години работа в тая област. А понякога ми се случва да отида при някой клиент, който само преди две-три години е почнал да събира и който вече се е отегчил и ме вика, за да се отърве от колекцията си, защото е задръстила целия му дом. И това е винаги една такава сбирщина от посредствени работи, сред които само тук-там ще срещнеш нещо хубаво, попаднало по погрешка, че когато му дам оценката си, той остава със зяпнали уста. Такива хора смятат, че гледаш да ги ограбиш. А всъщност те сами са се ограбили или са оставили да бъдат ограбени, което е все същото...

Търговецът от Вирнезон бе само един представител на средната категория. А тепърва ми предстоеше да се запозная с хората и от върха. И това започна съвсем случайно в един летен следобед, додето се разхождах без особени намерения в сянката на дърветата по булевард Распай. Бе сезонът, когато Париж относително опустява и повечето магазини са затворени, и човек трудно може да намери място, където да влезе и да позяпа. Затуй спрях пред витрината на Камер, край която неведнъж бях минавал, но никога не бях се отбивал, защото цените тук бяха направо фантастични. На витрината обаче бе поставена само една маска, колкото да маркира характера на предприятието, а вратата бе отворена и вътрешността изглеждаше примамливо прохладна и аз реших, че в края на краищата следва да надзърна и тук, защото някой ден, когато завинаги си замина от този град, може да се сетя, че не съм надзърнал ни веднъж в магазина на Камер, и ще ме бъде много яд.

Помещението бе съвсем празно. В дъното се виждаше малка кантора и зад бюрото седеше нисък пълен мъж по риза, който не ми обърна никакво внимание. Това ме окуражи и аз започнах да разглеждам съсредоточено и безкористно изложените по стената скулптури, тъй както се разглеждат музейни експонати, а не стока.

Вероятно бях обикалял доста време край стените и витрините, когато забелязах, че мъжът от кантората е влязъл в помещението и застанал зад мене, ме наблюдава.

— Нещо специално ли търсите?

Почна тя, казах си, тъй като всяко внимание в подобни места е задължаващо, а аз нямах никаква възможност да плащам за вниманието по курса на тукашните цени.

— Интересувам се най-вече от Бауле — отвърнах.

Това бе вярно, а в същото време и удобно като претекст за изплъзване, тъй като в целия магазин нямаше нищо от Бауле.

Не знам дали търговецът усети малката ми хитрост и реши да ме постави натясно, или просто все още разчиташе, че вижда в мое лице клиент, но той се отправи към един старинен шкаф, разтвори двете му крила и ми даде знак да се приближа.

— Ето тук няколко Бауле. А долу ще ви покажа и други.

Поех с истинско страхопочитание първата фигурка. Тя бе от такова качество, каквото рядко се намира дори и в Британския музей и в Музея на човека.

— От каква народност сте? — запита небрежно Камер, защото това бе самият Камер.

— Българин съм — отвърнах разсеяно, като продължавах да разглеждам статуйката.

Сетне му я подадох и за да му спестя по-нататъшните напразни старания, промърморих:

— Изключителна е. Само трябва да ви призная, че подобни работи съвсем не са по моите възможности.

— Не е нужно да го признавате — отвърна търговецът. — Можете да ми вярвате, че още при влизането на посетителя вече знам съвсем точно клиент ли е той, или не е и ако е клиент, какъв е приблизително рангът му.

После извади втора скулптурка и отново ми я подаде:

— А какво ще кажете за това?

Преди да кажа каквото и да било, трябваше да помълча малко, за да се разсее онова нещо, което усещам почти като болка тук, в гърдите, когато видя някакво съкровище, в което ми остават очите.

— А защо харесвате най-много Бауле? — запита търговецът, след като не получи отговор на първия си въпрос.

— Всъщност не харесвам най-много Бауле — признах аз. — Бауле наистина са най-големите естети на това изкуство и стигат до изключителни шедьоври, като този тук... Но ако е за дълбочина и сила на израза...

Замълчах, понеже не намирах нужната дума.

— Е, какво? — подкани Камер, сякаш ме изпитваше.

— Не знам... За мене лично най-голямата скулптура е тая на Габон. Тя е в повечето случаи външно спокойна, а в същото време някак мрачна и трагична... с едно неизразимо състояние... състоянието на мъртвите... които още живеят... но живеят един друг живот...

Търговецът ме погледна бегло и произнесе само едно „хъм“, което можех да изтълкувам, както желая. Сетне рече прозаично:

— Уви, в Габон още от половин век са спрели да правят скулптура...

— Но тя вероятно понякога излиза от частните сбирки на пазара...

— Къде? Тук? Тук в Париж трудно можеш да намериш неща от високото качество.

— Но все пак вие сте намерили, и не малко.

— А! Вие смятате, че тия неща са купени от колеги или от Отел Друо?

Той се засмя с къс, полугласен смях, сетне добави.

— И това тук, и онова, което ще видите долу, е дошло направо от Африка. Ако разчитах на стоката от търговете, можете да бъдете сигурен, че фирмата ми никога нямаше да стигне сегашното си реноме.

— Но Африка, доколкото знам, отдавна е обрана.

— Кой ви го е казал? Обрани са крайбрежията. Обрани са околностите на градовете. Но гъсталакът, истинският гъсталак, слава на бога, все още не е обран.

Само че за да се иде дотам, е нужно да имаш и добра организация, и достатъчно пари. Разбира се, аз съм вече стар за такива

експедиции. Това е задача на сина ми, неговият дял от работата в предприятието.

Той млъкна, извади от джоба кърпа и обърса челото си, защото като всеки пълен човек страдаше от жегата дори на сянка и явно не само възрастта му пречеше да кръстосва Африка.

— Два пъти в годината синът ми взима самолета и отива до един или друг град, купува джипове, наема местни хора за водачи, снабдява се с провизии и потегля към гъсталака. И бъдете уверен, че селищата, до които достига, не са още ограбени от търговците. Лошото е там, че в такива именно селища скулптурата не е пазарна стока, а култова вещ, светиня, и туземците не са склонни да продават изображенията на предните си. Затуй синът ми разполага наблизко хората си на лагер и влиза във връзка с крадците на селището, защото и там, както у нас, няма селище без крадци. А сетне всичко приключва за една нощ: фигурите и маските се донасят в лагера и се заменят с обещаните за награда вещи, след което керванът потегля нататък.

— Това все пак напомня грабеж... — позволих си да забележа.

— О, грабеж!... Синът ми плаща, и то доста скъпо, за всяка плячка. А ковачите на племето, защото вие знаете, че това е работа на ковачите, ще направят нови изображения и духовете на мъртвите наново ще се успокоят.

Той тръгна към другия край на магазина.

— Елате да видите. Последната партида още дори не е изцяло разпакована.

Търговецът натисна ключа на флуоресцента и ние слязохме по удобното стълбище в подземния етаж, нареден строго и с вкус, като музейна зала. В единия ъгъл наистина бе струпана огромна купчина от маски и скулптури, някои още изцапани с глина или със засъхнала кръв от животните, заколвани в чест на мъртвите прадеди.

— Спокойно ги разглеждайте — окуражи ме Камер. — Такова нещо няма да ви се случи да видите никъде в Париж.

И додето поемах един след друг редките предмети, добави:

— Само че всяка такава експедиция струва милиони, много милиони. И как искате при това положение цените ми да бъдат ниски...

Не възразих и продължих да разглеждам стоката, сред която се намираха действително изключителни неща, и в същото време се

питах защо ли този голям търговец е седнал да си губи времето с един дребен клиент, който в последна сметка не бе дори и клиент.

Предполагам, че бях прекарал не по-малко от два часа в магазина, когато най-сетне реших да си тръгна. Камер ме изпрати чак до вратата и ми подаде ръка.

— Съжалявам, че ви отнех напразно времето... — извиних се.

— Защо напразно? — вдигна вежди търговецът. — Много ми беше приятно. Вие сте българин, а аз съм арменец. И доколкото знам от майка си, някога българите са проявили съчувствие към нас, арменците. Така че много ми беше приятно.

* * *

В обиколките си из града и в срещите си с най-различни хора опознах не само търговците, а и колекционерите.

В този град можеше да откриеш колекционери и там, където най-малко си ги очаквал. Зъболекарят, при който ходех, имаше твърде скъпа сбирка от рисунки. Когато за пръв път влязох в елегантно наредената чакалня, помислих, че двете скици на Дьолакруа, закачени в тънки фини рамки на стената, са репродукции. Погледнах ги поотблизо и установих, че съм сгрешил.

— Но вие имате оригинали на Дьолакруа — промърморих с едва скрита завист, когато зъболекарят се появи в чакалнята.

— О, аз имам рисунки и от много други майстори — заяви самодоволно домакинът. — Тия неща интересуват ли ви?

И като разбра, че сам правя колекция, тръгва да ме развежда из стаите на апартамента и тъй се увлече в коментарии, та просто забрави за какво съм дошъл. Коментариите му обаче засягаха почти единствено материалната страна — за колко е купена тая рисунка на времето, колко струва сега и колко ще струва вероятно подир няколко години. Аз лично се интересувах от съвсем други неща и бях принуден да установя, че сбирката е съставена тъкмо както не трябва и че наред с няколко истински малки шедьоври фигурираха и съвсем посредствени скици, купени явно само зарад прочутото име на автора.

— Какво мислите за всичко това? — запита на края зъболекарят, у когото, като у всеки дилетант, гордостта на собственика се

съпътствуваше от известно чувство за несигурност.

— Не сте си хвърлили парите напразно. Но в повечето случаи вие сте купували произведения, вече достигнали или наближили максималните си цени. Един Дьолакруза, един Лотрек, това едва ли тепърва ще поскъпне особено, защото нищо не може да поскъпва до безкрайност. Какво искате, таванът е достигнат... Следователно би трябвало да се насочвате към майстори, чиито цени засега са все още скромни, но на които принадлежи бъдещето.

— Да, обаче това е толкова сложно... Човек трябва добре да познава всички тия майстори... И игрите на борсата... И още толкова други работи...

Би трябвало да му кажа, че всяко нещо е сложно и най-вече когато не го разбираш, но аз бях дошъл тук не за да давам уроци по колекционерство, а за да си пломбирам зъба. Затова съчувствено кимнах с глава и се отправих към стола на мъченията в съседния кабинет.

Един известен писател, когото няма да назова по име, също бе украсил огромното си студио с разнообразни експонати, но това бяха предимно африкански маски и декоративни предмети. Писателят вероятно смяташе, че този род украса чудесно хармонира с екзотичния дух на собственото му творчество. Тази колекция му бе създала сред кръга на познатите реномето на познавач на т.нар. „примитивни изкуства“ и той до такава степен бе повярвал сам на легендата, че един ден седна и написа цяла монография за тия изкуства, върху които всъщност имаше само най-повърхностни сведения, почерпени оттук-оттам. Що се отнася до колекцията му, тя бе комплектувана от случайно намерени и възможно по-евтини предмети без особена художествена стойност. Това обаче не й пречеше да изпълнява отлично функцията си на великолепен фон за екзотичната натура на писателя, който величаеше примитива, за да отрича цивилизацията, перифразирайки всъщност няколко елементарни идеи, формулирани още преди два века от Жан-Жак Русо.

У историка на киното Жорж Садул открих също цяла сбирка от африкански скулптури. Те бяха наредени една до друга като шишета върху скрина, така че дори отблизо бе съвсем невъзможно да ги разгледаш. Когато запитах Садул защо не им отдели повече място, той небрежно махна с ръка:

— Нямам отношение към тия работи. Наследство ми са от един приятел.

Изобщо той държеше тия неща по силата на същата инертност, която е причина да затрупваме жилището си с най-различни и съвсем излишни предмети. Когато веднъж посетих Жан-Пол Сартр у дома му, открих с недоумение, че кабинетът е задръстен не само с книги, но и с цели купища кутии от пури, тия големи дървени кутии, които холандските фабриканти украсяват с разнообразни пъстроцветни етикети. Не ми беше удобно да го питам дали ги колекционира, или просто му е жал да ги хвърли, понеже са облепени с толкова много шарени картинки.

Филмовият режисьор Клод Отан Лара бе разрешил колекционерския проблем по най-радикален и непретенциозен начин. Кабинетът му бе пълен с шишета и стъкленици, най-разнообразни по форма и цвят, поставени навсякъде, където биха могли да се поставят.

— Събирам ги, защото ми е приятно да ги гледам — обясни той. — Нищо не е така интензивно като едно цветно стъкло, пронизано от слънчевия лъч — истински празник за окото, нали?

Вярно. Макар че празникът става доста отегчителен, когато трае непрекъснато. Бих изпитал навярно не наслада, а умора от тия постоянни разноцветни блясъци наоколо. Но всичко е въпрос на вкус.

С голям разгул на цветовете се отличаваше и квартирата на семейство Босх. Госпожа Босх бе едра румена холандка, отиваща навярно към петдесетте, с простодушни сини очи и с една наивна склонност към пресилени умиления, възхищения и разочарования. Тя говореше тихо и необикновено дълго, толкова дълго, та имах впечатлението, че ако не я прекъсна, ще продължи да говори, все тъй кротко и доверчиво наведена към мене, чак додето безпощадната смърт най-сетне се яви, за да ѝ каже: „Хайде, стига приказки!“ мосю Босх, напротив, бе съвсем дребен, тъй че мадам спокойно би могла да си го носи на ръце, обаче той притежаваше достатъчно съзнание за собственото си достойнство, за да ѝ позволи подобно нещо. Съпругът според любимата съпруга бе най-големият живописец на Холандия, нещо, което не смея да оспорвам, но и не мога да потвърдя, тъй като успях да видя само няколко негови офорта, лишени уви от белега на изключителност.

Когато за пръв път отидох в техния дом, занесох някаква саксия с цветя.

— Чувал съм, че вие, холандците, обичате цветята... — промърморих вместо обяснение, като връчвах саксията на дамата.

— Смятам, че това достатъчно добре личи — отвърна художникът и направи широк жест към студиото.

Едва тогава погледнах към вътрешността и изпитах нещо като замайване от десетките и десетки букети, саксии, вази с червени, розови, жълти, сини, виолетови и оранжеви цветя. Разкошни цветя с пламтящи цветове, дори твърде разкошни, за да бъдат истински. И действително те всички бяха направени от някакви обагрени с анилинови бои пера.

Поканен бях да вляза, сиреч да сляза, защото студиото бе значително по-ниско от входа и в него се слизаше като в трап. Но главното неудобство тук не бе слизането, а движението из самото помещение, буквално задръстено от всички тия вази, от най-различни столове и столчета, табуретки и масички, отрупани с всякакви дреболии. Успях все пак да се промъкна някак си и се настаних на един люлеещ се стол, като се пазех да не се люлея, за да не счупя нещо.

Двамата от много години вече живееха в Париж, убедени, че в Холандия няма живот за тях. Изглежда обаче, че не ги очакваше особен живот и тук. Зад цялата натруфеност на обстановката надничаше оскъдицата — избелели пердета, изтъркано килимче, грижливо закръпени покривчици. Мадам Босх се движеше с едно яркосиньо манто, което бе винаги същото, и с една шапка пак с такова синьо перо, която бе неизменно същата.

Съпругата току-що се бе върнала от късо пътуване в родината си и разказваше с горчивина:

— Това вече не е Холандия. Това е една микроскопична Америка. Хората не мислят за нищо друго освен за пари. Никой не се грижи за изкуството и никой не чувствава нужда от изкуство...

И тя заговори за посещението си в дома на министър-председателя, който се падал роднина на семейството:

— В целия му дом — нито една картина, скулптура, дори керамика. Питам го: „Как може да нямаш никакво художествено произведение?“ А той: „Нямам ли? Ами кукувицата?“ — И ми посочва

стенния часовник, от тия, занаятчийските, знаете ги, само че от най-лошия вид. „Но дори и кукувицата ти не струва“ — казвам. А той: „С нея — вика — съм станал министър-председател, с нея мога да карам и за в бъдеще.“ „Защо не купиш поне една графика от племенника си?“ — питам. А той: „Защо ще давам пари за неща, които не са ми нужни?“

Тя продължи разказа си без никакви изгледи да спре, макар че и съпругът се опитваше да вземе думата, което също не бе бог знае колко обнадеждаващо, защото и той, почнеш ли веднъж да говори, трудно се сещаше да млъкне.

— Няма ли да ни посвириш нещо? — изхитри се най-сетне да предложи мосю Босх.

Домакинята охотно стана, промъкна със завидна ловкост едрото си туловище през лабиринта на крехката мебел, дръпна покривката от една маса и аз установих, че това не е маса, а роял.

Дамата свиреше бурно, като се стоварваше с цяло тяло върху клавишите. Стаята трепереше заедно с мебелите и безбройните изкуствени цветя, внезапно оживели под звуците на тази явно животворна музика.

Подир изпълнението следваха неизбежните комплименти. Според мосю Босх жена му бе най-добрата пианистка в Холандия. Не виждах защо трябва да възразявам, след като съвсем не бях запознат с музикалния живот на тая микроскопична Америка.

— Дебюси ми каза, че съм постигнала най-доброто изпълнение на неговата работа — обясни явно развълнувана домакинята. — А тогава аз бях още почти момиченце.

Щом Дебюси го е казал, това решаваше въпроса. Господин Босх обаче побърза да се възползва от вълнението на съпругата си, за да вземе думата. Неговата главна тема бе изобразителното изкуство. Но вместо да се насочи към живописата, той почна да говори за лепеното масло, не онова, фабричното, а прекрасното лепенено масло, избелено от самия господин Босх. От съседната стая бяха донесени разни шишета, за да се убедя с очите си в чистотата на тоя продукт, резултат на двайсетгодишни напрегнати издирвания.

Сетне домакинята мина на други теми, като се правеше, че не забелязва умолителните погледи на жена си, която просто умираше от желание наново да вземе думата. Той спомена пътем за някои свои

статии по историята на изкуството, която бе също една от неговите специалности, даде оценката си за отделни съвременни художествени явления, а сетне се прехвърли към политическите проблеми, като с еднаква непринуденост ругаеше и холандското, и френското правителство и непрестанно правеше уговорката, че всъщност с политика не се занимава.

У Босх ми се случи да се запозная с един творец от съвсем друг ранг — скулптора Марсел Жимон, най-големия от живите по онова време представители на френската скулптура и вероятно един от най-премълчаваните от официалната критика. Той получи Голямата премия на изкуствата едва няколко месеца преди смъртта си и тя му бе дадена вероятно просто защото нямаше как да не му се даде и трябваше да се избегне един обществен скандал.

Жимон бе висок и слаб, с бледо болнаво лице, малка сива брадичка и кичур сива коса, падащ над челото. В гънките на фино изрязаните му устни бе стаена някаква горчивина, но понякога те изведнъж се усмихваха весело и тогава цялото това уморено лице светваше и добиваше особена приветливост. Гласът му бе мек и почти тих, дори когато говореше с възмущение и гняв, нещо, което съвсем не бе рядкост.

Заварих го седнал сред ослепителната изкуствена растителност в студиото на Босх. Говореше за току-що излязлата книга на Робер Ре „Против абстрактното изкуство“ и след като се поздравихме, продължи:

— Забавна, но повърхностна... Като лекциите му. Студентите затова не ги посещават. В Лувъра имаше по-голям успех: там изнасяше беседи пред любопитните дамички... духовити реплики, забавни анекдоти, неща около изкуството...

— Но Ре притежава голям усет — възрази мадам Босх, която имаше твърде широки връзки. — Неотдавна ми показва колекцията си. Действително чудесни работи. Украсил е с тях цялата си къща, дори кухнята и банята.

— Е, щом е поставил картини в кухнята и банята, очевидно има голям усет... — промърмори Жимон.

Сетне разговорът мина към самото абстрактно изкуство.

— Някои от тия художници ви казват: „Ние търсим.“ Добре, но какво значи да търсиш? Разбирам ща търсиш форми, похвати, начини

на израз. Но какво може да търси човек, който няма какво да каже, нито има намерение да казва нещо... Един познат ми заговори неотдавна за някогашен мой бездарен студент. „Как е в абстрактната скулптура?“ — запитах. „Откъде научихте, че прави абстрактна скулптура?“ „Ами защото знам, че не е способен за нищо друго.“ Това тъй наречено изкуство е едно удобно и дебело палто за хората, които крият под него мършавата си дарба.

— Аз също съм против абстрактното изкуство — забеляза домакинята, която бе неспособна да остане за дълго в ролята на слушателка. — Но техниката все пак не е без значение...

— Техника на какво? — вдигна вежди Жимон. — Спомням си един ден Рьонуар ми разправяше как при него дошъл Матис и как се изказвал за картината, над която Рьонуар работел: „Туй зелено тук е чудесно, това синьо е много добро...“ „Ако изкуството е само туй зелено и това синьо — вика ми Рьонуар, — работата ще бъде много лесна.“ У Рьонуар ви поразяваше не само упоритият труд, но и тая вечна незадоволеност, присъща на всеки истински художник. Последния път, когато отидох у него, посрещна ме синът му Жан. „Тая нощ татко умря. Снощи изпадна в безсъзнание и едва по-късно усетих, че говори нещо. Приближих се и го чух да си мърмори: «Напреднал съм още мъничко, напреднал съм... мъничко...» Туй бяха последните му думи.“

— Забележително! Трябва да напишете някъде това! — възкликвава мадам Босх.

Обаче Жимон, без да дава ухо на възклицанието, продължава:

— Някои мои студенти мислят, че ги обезсърчавам. А аз искам само да им покажа колко бавно и трудно се постига изкуството. Веднъж една посетителка на ателието, вече не в първа младост, ме пита: „Но за какъв срок според вас може да се овладее скулптурата?“ „Не за срока, предвиден в програмата — отвърщам. — Но ако работите настойчиво и имате способност, след двайсет години може да усетите, че наистина навлизате в скулптурата.“ „Но след двайсет години аз може и да не съм жива.“ „Вижте какво, госпожо: великият Роден е започнал да лепи глина от четиринайсетгодишна възраст, а фигурата си «Бронзовият век» е направил чак на трийсет и седем години. Значи, като ви давам срок от двайсет години, аз ви поставям наред с един гений. Да се надяваме, че мрачното ви предвиждане за смъртта няма да

се сбъдне. Но при всички случаи вие ще имате един осмислен живот и едно задоволство, че всеки ден напредвате, макар и само с милиметър.“ „Напреднал съм още мъничко“ — както си шепнеше Рьонуар.

— Вие трябва да напишете някъде това! — възкликва наново мадам Босх.

— Новото изкуство — продължава Жимон, без да дава ухо за съвета на домакинята, — новото изкуство могат да го създадат само хора, които обичат човека. А при американците човекът е отдавна изгонен от изкуството. Пита се: какво е останало? Те дори и похватите си крадат от нашите абстракционисти и смятат, че са се сдобили с ключа на голямата живопис. Спомням си, след войната ме поканиха да представлявам нашата страна в една дискусия с американски художници. Стана един и почна да говори, че те вече не били зависими от Парижката школа. Друг заяви без много церемонии, че били взели от Европа всичко, което можело да се вземе, включително и музейните шедьоври, и че нямали повече нужда от уроци. Трети предрече, че сега идвало време, когато целият свят щял да се учи от тях. Аз през цялото време си мълчах, седнал в моя ъгъл. Когато най-сетне ме поканиха да взема думата, рекох: „Всъщност имам да кажа много малко. И то е следното: преди няколко години американски агрономи взеха от нас пръчки от лозата «Помар», за да правят американско вино «помар». Пръчките бяха засадени в Калифорния, хванаха се отлично, гроздето дори бе по-едро от нашето. Само че виното нямаше вкуса на «помар»“...

Жимон продължава да говори все тъй тихо и все така с нерви и страст, а когато го прекъснат, търпеливо замълчава, за да продължи покъсно точно там, дето е спрял. Той оставя на другите грижата за нищо неозначаващите светски реплики относно качествата на сладкишите, музикалните дарби на домакинята и изгледите за едно досадно дъжделиво лято.

Когато към полунощ ставаме да си вървим, установявам, че накуцва. Излизаме заедно. Жимон се движи бавно, като се опира на бастуна си. Вземам такси и предлагам да го отведе до дома му.

— Имам ангина пекторис — казва той, когато сядаме в колата. — Лекарите са ми забранили всякаква работа. Но то е все едно, като да ти

забранят да живееш. Продължавам да работя, разбира се. По малко, но всеки ден.

Запитвам го за колекцията му от древна скулптура, спомената от мадам Босх по време на разговора.

— О, това са съвсем малки неща. Ще ви ги покажа с удоволствие, когато дойдете. А можете да идвате винаги, без да се стеснявате: и без туй вече не съм в състояние да работя следобед.

По лицето му минават зелените и жълти отражения на уличните светлини и то изглежда още по-отпаднало и посърнало в тия болнави отблясъци.

Ателието на Жимон на рю Орденер не бе много голямо, но достатъчно за работата му, тъй като от доста години вече той се занимаваше само с бюстове. Няколко незначителни живописни творби, вероятно подаръци от приятели, бяха закачени по стените, но много високо, така че хем да са закачени, хем да не се гледат. А по-ниско върху лавиците бяха натрупани истински съкровища — африкански маски, египетски, старогръцки и средновековни скулптури от камък. В една витрина бяха наредени по-дребни произведения от бронз, теракота, мрамор.

— Тия малки нещица винаги са ми помагали в работата — забелязва Жимон. — Не защото са ми предлагали готови решения, а защото са ме възпитавали на пластичен усет.

Той приближава до едно шкафче и казва, преди да го отвори:

— На времето, когато американците още идваха в ателието ми, постоянно ме питаха за Бранкуси: „Какво мислите за Бранкуси?“ „Ами че какво... работи човекът“ — рекох първия път. „Тук не се занимаваме много с творчеството на Бранкуси“ — отвърнах втория път. А третия път не се сдържах: „Знаете, викам, ако е въпросът за бронзови топки, при нас те са работа на занаятчиите: правят ги на струг...“

Той отваря шкафчето и изважда няколко обли камъка.

— Вижте това. Събрахме ги миналата година в Сен Мало на брега на океана. Каква е разликата между тия неща и каменните яйца на Бранкуси? Ако има разлика, тя е в полза тъкмо на тия неща: в тях има повече живот, тяхната форма е родена от едно многовековно движение на вълните, от ритъма на времето, което ги е ваяло и е оставило отпечатъка си в тяхната нежна заобленост.

— Мога ли да разгледам и вашите работи? — запитвам.

— Разбира се, но както виждате, те съвсем не са много.

Това са наистина само няколко бронза, поставени върху две лавици, и пет-шест гипсови бюста, над които художникът продължава да работи.

— При мене, знаете, процесът е доста бавен... и не само зарад болестта. В основни линии бюстът е завършен за няколко сеанса. Но всъщност оттук почва доизпипването и то трае около година.

— Работите в гипса?

— Именно. Почти както върху камък, с това предимство, че мога не само да отнемам, а и да добавям.

— Но какво има да изпилвате повече върху тази глава? — посочвам един бюст на момиче.

— Как да ви кажа... Това е глава на моята племенница. Смятам, че съм постигнал основното, що се отнася до структурата, формата, състоянието. И все пак има нюанси, които още ми убягват. Трябва да постържа тук, да добавя там... да постигна максимална прилика, не външна, а прилика с моя образ, който е тук, в мене, и който е синтез на едно отношение.

В израза на всички тия лица има някаква спокойна вгълбеност. Те са сякаш изцяло потънали в себе си и заедно с туй изцяло ни се разкриват. Също както в живота, когато някой се е замислил и е забравил всичко наоколо си — в подобни мигове най-лесно надничаш в душата му, улавяш онова, което обикновено е скрито зад заученото и дирижирано от разума изражение.

Казвам нещо от тоя род, а Жимон отвърща:

— Е, да. Защото аз не смятам, че най-интересен е мимолетният израз, колкото и важен да е той за художници като импресионистите. Интересува ме същността, а тя трябва да се изрови под много външни напластявания, да се очисти от много „живописни“ подробности, с които така леко се постига прилика. И после, аз съм свикнал да виждам нещата едро — и като структура, и като обем, и като психическа характерност.

Той ненадейно се засмива с тая весела усмивка, която за миг променя цялото му лице, и добавя:

— Ще ви кажа нещо, понеже оня ден ставаше дума за Робер Ре. Бе дошъл в ателието ми тъкмо когато бях направил отливката на един

бюст. Ре го огледа, похвали го и за да каже нещо компетентно, забеляза: „Каква интелигентност на техниката! Ето тук например тази резка, която изглежда нещо съвсем малко, а дава такава изразителност на главата!“ Погледнах: той сочеше един ръб, останал от калъпа, ръб, който още не бях имал време да остържа...

„Дано и аз да не съм изтърсил някоя глупост — помислих си. — Иначе и мене ще има да ме разнася.“ Но той правеше това не от злоба и не от вкус към сплетните, а от една прямота, с която събеседникът му бързо свикваше. И аз още неведнъж се отбивах в ателието на рю Орденер, за да разглеждам колекцията от скулптури и да слушам забавните бележки на домакина. Що се отнася до домакинята, възрастна кротка жена, тя — за разлика от мадам Босх — бе главно слушателка, внимателна и съсредоточена като студентка, влюбена в професора си.

Човек можеше да открие по някоя и друга антика в повечето ателиета, но това съвсем не означаваше, че домакинът непременно е колекционер.

— Вие имате един великолепен Домие — забелязах, когато за пръв път се озовах в ателието на Громер.

Художникът пое малкия бронз от лавицата и ми го подаде, за да го разгледам отблизо.

— Да, един чудесен Домие за три хиляди франка...

— Не е възможно.

— Става дума за преди войната. Взех го от Льо Гарек и там имаше още много такива бронзове и всички бяха все на тая скромна цена, само че нямаше купувачи. И най-смешното е, че тези, които днес се бият за тях, са същите хора, които някога ги отминаваха, без дори да ги погледнат.

— На ваше място щях да ги купя всичките.

— За какво ми са? Взех този просто по една прищявка, приятно ми беше да го гледам. Но многото неща ме уморяват. Както виждате, аз и собствените си картини държа оттатък. Няма нищо по-успокояващо от една гола стена. Една гола стена — това не те приканва да го гледаш и не те разсейва.

Той нямаше качества на колекционер и до такава степен бе далече от тихата лудост, че просто му завивдах. Един човек, който обичаше изкуството и който сам правеше изкуство, но не изпитваше

никакво желание да се заобикаля с произведения на изкуството. И живееше само с тия, които бе натрупал в достатъчно количество вътре у себе си.

Истинските колекционери, които познавах, бяха доста на брой и не смятам за нужно да ги представям в пълен състав, защото своеобразието на страстите им се свеждаше само до няколко основни разновидности.

С един от тия колекционери се запознахме у Карзу. Като всеки човек, който е на мода и който трябва да се старае да остане на мода, Карзу бе длъжен да води живот, съобразен със светските изисквания, макар това — както сам признаваше — да го отегчаваше до смърт. Съобразно тия именно изисквания почти всеки ден той бе обременен с някаква покана за вечеря, а и сам бе принуден да дава веднъж седмично подобни вечери у дома си.

Именно на една такава сбирка се запознах с въпросния колекционер, представен ми, разбира се, не като колекционер, а като прочут адвокат — човек на средна възраст, плешив, с остри очи и голяма уста, чиито ъгли непрестанно играеха в хитри, скептични или подигравателни полуусмивки.

В луксозно мебелирания апартамент бяха събрани няколко души, които почти или съвсем не се познаваха — директорът на известното списание за женска мода „Ел“, нисък, подвижен и твърде бърлив мъж, съпругата му, презряла и силно гримирана персона с доста зло изражение, което напразно се опитваше да маскира зад някаква усмивка-гримаса, една американка, ученичка на Йорис Ивенс, която се занимаваше с кино, и мъжът ѝ, който не бе ясно с какво се занимава, без да броя двойката на домакините, адвокатата и самия себе си.

По време на аперитива се разменяха само ония откъслечни и незначителни фрази, пускани в ход, когато разговорът не върви, а трябва да тръгне. Щом обаче се настанихме на масата и наляха шампанското — това бе вечеря с шампанско, — всички почти едновременно заговориха, разбира се, на вечните теми — последните моди, последните пиеси, изложби, концерти, филми. Шумът ставаше все по-силен, защото всеки се стремеше да надвика другия, и разговорът се сторецвяваше от постоянното сблъскване на мнения, защото всяко нещо намираще тук както абсолютните си привърженици, така и безусловните си отрицатели. Бях доволен от

ролята си на мълчалив слушател и разсеяно долавях в общата престрелка отделни фрази:

— Ненавиждам Сезан.

— Това е гений.

— Гений на студенината...

— Юго поет ли? За мене великият поет това е Бодлер.

— Убийствен!

— Никога не съм могъл да понасям Фурхтвенслер...

— Това е най-големият диригент.

И тъй нататък, и тъй нататък.

Най-категоричен в отрицанията си беше директорът на „Ел“. Ако ме не лъже паметта, той отрече тая вечер всичко — от древността до наши дни. Започна с това, че обруга френския документален филм, а подир туй и френския филм изобщо. Сетне съвсем без връзка мина на Мария Калас и на оперното изкуство като такова, наричайки го триумф на претенциозния кич. После се зае с Бернар Бюфе, назова го презрително „карикатурист“, сравни го с Домие, след което отрече и двамата. Подир туй се подигра мимоходом със Зола и връщайки се още два века назад, произнесе унищожителна присъда над Молиер:

— Скучен и безвкусен смешник...

А понеже някой си позволи да възрази, той се обърна към мене:

— Вие обичате ли Молиер?

— Естествено.

— „Естествено“? По-скоро странно... — измърмори директорът и лицето му наистина изразяваше недоумение. — Аз лично не мога да го понасям.

— Имам впечатлението, че вие изобщо трудно понасяте изкуството, драги — забеляза адвокатът.

На което онзи, без да се засяга, отвърна:

— За да бъдем точни, аз трудно понасям това, което редица хора са свикнали да смятат за изкуство.

И като се обърна отново към мене, може би защото домакинята вече бе споменала за колекцията ми, добави:

— Елате в къщи и ще видите истинско изкуство. Аз правя сбирка от наивисти, от самоуци. Само те са искрени и непосредствени. Другото е фалш. Уреждам си сам изложби от техни работи, у дома, разбира се. Сега съм направил изложба на тема „птици и пеперуди“.

Разговорът, ако този всеобщ крясък би могъл да се нарече разговор, продължаваше: конкретната музика, новата вълна в киното, последният балет на маркиз дьо Кюевас, поп-артът, романите на Франсоаз Саган и Кристиан Рошфор и естествено — Пикасо. Додето, при една ненадейно настъпила пауза, директорът на „Ел“ снизходително се обърна към адвоката:

— Вие, ако се не лъжа, също имахте някаква колекция?

— Имам две — кимна онзи.

— Даже две? И какви по-точно?

— Картини и снимки.

— Какви картини?

— Най-различни... Дьолакруа, Курбе...

— А от модерните?

— Намира се нещо и от тях. Двайсет Дерен, десет Сегонзак, десет Брак, няколко Вламенк и Ютрило, двадесет Лапрад...

Картините си той ги броеше на десетици и дузини.

— А какво имате от наивните?

— Нямам наивни.

— В такъв случай колекцията ви не ме интригува. Макар да допускам, че струва много пари...

— На мене лично не ми струва почти нищо — призна адвокатът.

И понеже се бе превърнал в център на всеобщо внимание, поясни:

— Всичко почна от Дерен. Беше ме извикал на времето за приятелски съвет във връзка с някои бъркотии в деловите му отношения с търговски фирми и издателства. Обясних му, че е ограбван и че трябва да заведе дела за защита на авторските си права. Той обаче не даваше да се издума. „Искате да бъда ограбен добавъчно и от съда с всичките там разноски?“ „Чувайте, майсторе — казах. — Това е единственият начин да се оправят работите ви. Колкото до разноските, няма какво да се безпокоите. Оставете всичко на мене.“ „А на вас какво ще платя?“ — изръмжа Дерен. „Няма да ви взема пари — успокоих го. — Ще ми дадете две-три картини.“ „Е — вика, — ако е така...“ Някои от тия хора са като децата, знаете... Макар да разбира отлично, че картината струва пари, винаги предпочита да ви даде две произведения, вместо да извади две банкноти...

— Не виждам нищо странно в това — сви рамене директорът. — Картини той може да нарисува колкото ще, а банкноти не може да печата.

— Вие сигурно имате подобни отношения с цялата Парижка школа... — благоволи най-сетне да наруши мълчанието си съпругата, като се усмихна с тънката си зла усмивка.

— Не цялата, но почти — потвърди добродушно адвокатът.

И тутакси започна да разправя за връзките си с тоя или оня художник, за делата, които е водил, и за размера на хонорарите, заплащани му в натура. Той представляваше истински склад от впечатления и спомени за артистичните знаменитости на съвременността.

— Както знаете, Вламенк повечето време живее сам в оная своя вила, която, между нас казано, е просто една колиба. И винаги, когато го посещавам, неизбежно ще стигне до темата Пикасо. Не може да го понася. Миналата година ми каза: „Гледахте ли оня филм... «Мистерията Пикасо»?... Е, вече няма никаква мистерия... Значи, свършено е с Пикасо.“ А преди три месеца запита: „Четохте ли анкетата на «Ар»?... Там има някои такива оценки... Май че вече е свършено с Пикасо...“ А онзи ден отново ми вика: „Казвам ви, най-много още някой месец, и свършено е с Пикасо.“ Само че ако Пикасо умре, сигурен съм, че и Вламенк няма да изкара дълго, защото животът му ще загуби вкус, опразнен от тая страстна ненавист.

— И какво прави през цялото време там, в тая колиба, освен дето мрази Пикасо? — любопитствува американката.

— Рисува, какво друго. Ако го видите, вие вероятно ще решите, че живее като истински дивак, но това е нищо в сравнение с обстановката у Вийон. Тия, дето обикалят по галериите и знаят цените на Вийон, навярно си представят, че старецът е истински милионер. А той е облечен почти като просяк и живее самотен и занемарен в една рушаща се къща, където всичко е изгнило и всичко се кърти и изобщо нищо не е в ред, като почнете от стопанина и свършите с кучето, полусляпо и овързано с парцали. А старият е такъв безпомощен и наивен, че се радва, когато Каре му дава по сто хиляди за картина. „Слушайте, майсторе — казвам му, — ами че тия ваши картини Каре ги продава от милион нагоре.“ „Не знам това — вика Вийон, — не разбирам от търговия. Единственото, което знам, е, че без него съм

загубен.“ Представяте ли си: смята го за благодетел, а онзи направо го граби.

— Сигурно колекцията ви е добре наредена? — подхвърлям по-късно, след като ставаме от масата.

— Ако се интересувате, можете да видите как е наредена — отвърща адвокатът, разбрал подтекста на въпроса ми. — Само не си въобразявайте, че ще се озовете в някакви строго ангажирани зали като в Музея на Модерното изкуство.

Той ми дава визитната си картичка и пояснява:

— Когато имате настроение, дръпнете ми един телефон. Привечер почти винаги съм си в къщи.

Квартирата, в която се озовах няколко дни по-късно, представляваше старинен апартамент с много стаи, по-голямата част от които бяха свързани в някакво общо помещение, призвано навярно да играе ролята на приемни салони, но понастоящем превърнато в един не особено приветлив и не твърде добре проветрен склад.

— Предлагам ви да почнем с кафето, а после да минем към картините — промърмори стопанинът, като ме въвеждаше в малка стая със старинна мебелировка и с едно старо жълто куче, свито на дивана. — На картините нищо няма да им стане, ако почакат, а кафето може да изстине.

Така че почнахме с кафето-филтър, приготвено от самия домакин.

— Аз, знаете, съм закоравял ерген и сам си слугувам. Имам, разбира се, една възрастна прислужница, която идва заран да слага в ред домакинството, но тя е наистина вече възрастна и само прави един рейс из стаите, като разхожда из тях метличката за прах, както аз разхождам кучето си.

Кучето, усетило вероятно, че става дума за него, отвори очи, погледна първо стопанина си, сетне мене, дигна глава, прозя се, а после отново заспа.

— Имайте пред вид, че моите картини не се разглеждат като на изложба, а се прелистват като страници на книга — предупреди ме адвокатът, когато малко по-късно ме поведе из салоните.

Определението беше съвсем точно. Платната, голяма част от които бяха без рамки, стояха облежнати край стените и човек трябваше

да ги прехвърля едно по едно, наведен над тях, и да ги съзерцава от горна гледна точка.

— Ако искате да разгледате нещо по-добре, можете да го изваждате от купчината — подхвърли домакинът, като видя, че спирам по-продължително погледа си върху един пейзаж от Ютрило.

Извадих пейзажа. Бе една добра работа, макар и от онзи по-късен период, в който художникът вече не казваше нищо ново, а само повтаряше казаното.

— Но вие така нямате възможност да се любувате на картините си — забелязах.

— А защо трябва да се любувам на всички едновременно? Човек в края на краищата не може да гледа едновременно повече от една работа. Оттатък в кабинета съм сложил статив и на него винаги стои някакво платно. Едно-единствено платно в цялата стая. Гледам го, додето му се наситя, а сетне го заменям с друго.

Той беше прав може би освен в най-главното. Сред всички тия десетки и десетки платна, натрупани край стените и подписани в по-голямата си част от прочути представители на Парижката школа, всъщност имаше твърде малко неща, заслужаващи да ги поставиш на статив, за да им се любуваш. Художниците може би наистина бяха наивни като деца — както казваше домакинът, — обаче не дотам, че да заплащат една адвокатска услуга с един шедьовър. Те бяха се освобождавали предимно от незначителните си творби. Това съвсем не намаляваше материалното значение на колекцията, тъй като работите на пазара се ценяха главно според подписите. Но истинският колекционер едва ли ще постави в стаята си една творба, за да се наслаждава на подписа.

Стопанинът обаче, изглежда, беше на друго мнение по въпроса. Той казваше „моите десет Брак“ и „моите двайсет Дерен“ с такова задоволство, с каквото сребролюбецът би казал „моите турски жълтици“ и „моите английски соверени“. Той не се питаше какви са тия негови Брак. Той се опиваше от бройката и от фабричната марка достатъчно, за да се нуждае от някакво добавъчно удоволствие. И в края на краищата бе по своему щастлив.

* * *

По своему щастлив бе и един друг мой познат, значително по-възрастен. Дългогодишен директор на Банк дьо Франс, той бе съумял да съчетае тихата кариера на висшия служител с тихата лудост на колекционера. Мосю Емил Лабери бе председател на д-вото „Франция-България“ и аз често се срещах с него при различни манифестации на д-вото, без дори да подозирам за интимната му страст. Може би и никога нямаше да науча за нея, ако един ден не се случи тъй, че трябваше да го поканя в кабинета си, понеже приемната се оказа заета.

Нужно е да поясня, че поради честите покупки, които понякога оставях не в къщи, а в посолството, работният ми кабинет отдавна бе загубил чисто служебния си вид. Върху високия скрин с книгата винаги стърчаха два-три бронза заедно с някоя негърска статуетка, а на масичката в ъгъла бяха струпани гравюри.

— Но какво е това? — възкликна мосю Лабери, като се оглеждаше. — Всички тия хубави неща ваши ли са?

Трябваше да призная, че са мои.

— Но това е чудесно, и тия работи са също чудесни... Вие сте колекционер, значи, а?...

— О, колекционер... силно казано...

— Не се оправдавайте, не се оправдавайте! — замахна с пръст гостът. — Тази болест ми е добре позната.

По онова време той вече определено бе надхвърлил седемдесетте, но това като че не оказваше влияние на живия му темперамент, на живите жестове и на малките живи очи. В движенията на слабото му тяло се криеше стаена енергия, тънките черти на интелигентното лице бяха подвижни и изразителни, а в ъгъла на устните непрестанно димеше цигара, от която белите мустаци бяха станали златистожълтеникави.

— Трябва някой ден да ви покажа и моята сбирка — забеляза мосю Лабери, след като разгледа находките ми.

— Сбирка на какво?

— На всичко... Сиреч на всичко, което е привлякло вниманието ми и ми се е сторило хубаво, когато съм обикалял из вехтошарите.

— А по кои места обикаляте?

— Вече не обикалям никъде. Вече от много години съм престанал. Но беше време, когато не минаваше ден, без да обходя поне две дузини дюкяни, и, повярвайте, рядко ми се случваше да се прибера с празни ръце.

— Но вие не сте имали много време, за да се ровите насам-натам...

— Не много, но напълно достатъчно. Бях придобил навика да се прибирам след работа винаги пеша и обикновено минавах по Вожирар, а тогава цялата тая дълга улица бе осеяна с антикварски дюкяни, много повече, отколкото сега, и аз минавах от дюкян на дюкян, за да проверя къде какво ново има и да побъбря с търговците.

— А откога почнахте да колекционирате?

— Ами откакто взех да печеля пари. Парите, разбира се, не са в случая най-важното, но уви без тях не може. По-важното е нуждата от хубавото, нуждата от изкуството. Липсва ли навик и не се ли превърне навикът в необходимост, всичко идва и заминава като увлечение без последствия. Ако някой би предложил на Людвиг XIV една чудесна баня, той би се ужасил. Достатъчна му е била чаша вода, за да се измие. Аз добих навика към изкуството може би просто за туй, че живеехме близо до Лувъра и още от малък свикнах да ходя там всеки четвъртък и неделя, понеже в тия дни беше безплатно. И щом само почнах да печеля пари, съвсем естествено почнах да купувам и изкуство.

И тъй подир известно време в резултат на тоя разговор бях поканен на обед у мосю Лабери. Къщата му беше във Версай, голяма триетажна къща, но пострадала от времето и от войната и с твърде занемарена външност. Това впечатление за изоставеност изцяло се потвърждаваше и от вътрешната уредба. Стопанинът ме преведе през долния етаж, дето някога са се намирили приемните — сега вече мрачни, влажни и покрити с плесен помещения, с окъсани тапети, залостени с капаци прозорци и натрупани върху паркета купища от предмети — църковна боядисана скулптура, красиви, но нуждаещи се от поправка мебели, каменни изваяния, китайска керамика.

На първия етаж бе малко по-чисто, тук очевидно стопанинът бе разположил жилището си. Ала столовата, в която мина скучният обед, изглежда, рядко приемаше гости. Тя бе гола и изпълнена с дъх на

застояла влага. Рисунката от Прудон, малката композиция от Фрагонар и пейзажът от Русо, окачени на стените, контрастираха с хубостта си на опушените потъмнели тапети.

Понеже бе вдовец и саможив човек, мосю Лабери бе извикал дъщеря си, учителка и стара мома, да домакинствува при обема. Но присъствието на дамата очевидно повече го дразнеше, отколкото забавляваше и той само чакаше тя да каже нещо, за да ѝ възрази с оная безцеремонност, която често съществува между близки хора. Изобщо и за него, и за мене този обем бе просто едно неизбежно протоколно време и като нареди веднага след десерта да ни сервира кафе в кабинета, мосю Лабери ме поведе към своите чудеса.

Кабинетът на пръв поглед не се отличаваше особено от салоните долу, с тая разлика все пак, че тук бе по-светло, по-чисто и имаше къде да се седне. Из цялата стая бяха пръснати всякакви предмети и купища книги.

— Виждате какъв безпорядък е — разпери ръце стопанинът, след като запуши цигара, първата за този ден.

Мосю Лабери по принцип никога не запалваше до обем, но затуй пък през втората част на деня наваксваше щедро всичко, което бе загубил през първата, що се отнася до никотина.

— От години все се каня да почна един общ ремонт. Къщата е хубава и ако се стегне, както трябва, ще мога да подредя нещата. Само че тъкмо зарад всички тия неща не мога да почна ремонта, а пък ако не направя ремонта, няма как да ги подредя. Изобщо — един адски кръг... Нямаме представа колко нещо е струпано тук из стаите, а също и горе... И когато в някоя заран на добри намерения реша да разчистя поне една от стаите, оказва се, че целият ден минава, без фактически да съм свършил нещо, защото навсякъде е така задръстено, че няма просто къде да се обърна, и защото не мога да се реша да изхвърля дори боклуците, понеже отначало си казваш, че е боклук, а сетне, когато го поразгледаш, почваш да се питаш наистина ли пък е чак дотам боклук и си спомняш кога и как си го намерил и не можеш да се решиш да го изхвърлиш, защото е част от тебе, от живота ти... Разбирате, нали?...

Има си хас да не разбирам симптомите на една болест, която ми е тъй добре позната, че няма накъде повече.

— А понякога си викам, че може би така е по-естествено, да живея в неразборията, защото какво е нашият живот освен една такава неразбория, освен купчина неща без значение и които все пак си имат някакво значение, една вавилонска кула от големи проекти и малки достижения, винаги започвана с големи амбиции и винаги оставаща недовършена, жалка или, ако щете, покъртителна в своето амбициозно безсилие...

Малките живи очи ме гледат разсеяно и цигарата ритмично подскача в ъгъла на устните и слабата нервна ръка се движи леко, сякаш за да подчертае думите, и аз отлично разбирам, че плановете за генерален ремонт ще си останат само плановете и че сбирщината от предмети никога няма да добие вид на истинска колекция и че нищо в бъркотията на този дом няма да се промени, поне додето на вратата на тая занемарена къща не се развее траурният крепи не влязат новите обитатели, които ще изхвърлят всички тия стари неща на същото онова място, отдето те са дошли — дюкяните на кварталните вехтошари, — за да може следващата генерация маниаци да подхване отново тоя сизифовски труд на вечния колекционер.

Всъщност с бъркотията в нейния пълен размах се сблъсквам едва след кафето, когато започва пътешествието ни из околните стаи. Тук наистина задръстването е такова, че за всяка крачка, която правим, се налага мосю Лабери предварително да премества множество вещи, та да се открие поне мъничко място, дето бихме могли да стъпим. Пъстротата на тая огромна колекция е такава, че напомня повече склад на антикварски магазин, отколкото истинска колекция. Няма област на изящните или приложни изкуства, която да не е застъпена поне с няколко образци, и всичко туй е струпано в невероятен безпорядък, понеже лавиците и масите са се оказали съвсем недостатъчни, за да поберат прииждащите все нови и нови находки.

Домакинът предвидливо е взел със себе си две-три кърпи, защото всичко тъне в прах и се налага да бъде почистено поне отгоре-отгоре, преди да го вземеш в ръце.

— Имам жена, която води домакинството, но никога не я пускам тук, защото както чупи чиниите за ядене, така ще почне да чупи и китайските вази — обяснява домакинът.

Той спира ту тук, ту там, вади из купищата вещите, които според него са по-интересни, подава ми ги и прави съответните бележки:

— Обърнете внимание на тая кама... Можете ли да разчетете какво е гравирано върху дръжката?

— Гойа...

— Именно — кима доволно мосю Лабери. — Личната кама на великия художник, представяте ли си!... Намерих я съвсем случайно у един антиквар и я купих като обикновена кама. Предполагам, че човечецът дори не си е дал труда да разчете надписа, пък и да би го разчел, едва ли е знаел кой е Гойа.

По съвсем понятни причини имам известни основания да се съмнявам, че камата е принадлежала тъкмо на великия испанец, но и по съвсем понятни причини се въздържам да изразя каквото и да било съмнение. Казано в скоби, много други находки на домакина също са доста спорни като оригинали, нещо, за което понякога и сам той си дава сметка:

— Вижте тия няколко малки бюстчета. Купих ги преди войната като работи на Домие... Но не знам защо не можах да ги открия в никой албум на Домие. Не е чудно и да са ме излъгали.

Че бюстчетата не са дело на Домие, туй може да се види от десет метра разстояние. Това са най-примитивни фалшификати, наподобяващи някои от карикатурите на големия сатирик, но тъй немощни като структура и тъй зализани като моделировка, че изобщо няма място за съмнение. Няма място за съмнение и що се касае до някои други имитации, между които един парижки пейзаж на Ютрило.

— От кого е тая картина, как мислите? — пита ме Лабери и очите му хитро се усмихват.

— Прилича ми на Ютрило...

— Познахте. А когато я купих, знаете ли какъв подпис личеше тук, долу?

Не мога да знам, естествено.

— „Винсент“... В ония години Ютрило още не бе на мода и някой шмекер се бе опитал да представи пейзажа като работа на Ван Гог. Купих го от един антиквар на Вожирар и още щом го отнесох в къщи, видях, че подписът е положен с постна боя, с най-обикновен червен гваш, представете си, и една мокра кърпа бе достатъчна, за да изчезне. А картината е наистина оригинална. Само че от Ютрило, а не от Винсент.

И този път премълчавам, защото какъв смисъл да отравяш радостта на един човек, който е купувал тия неща не за да прави търговия с тях, и който вероятно никога няма да успее да научи кое тук е автентично и кое е фалшификат. А автентични произведения наистина не липсват — попаднали в тая занемарена вила по прищевките на случая. И за всяко от тия произведения мосю Лабери ми сервира цяла една история и аз научавам как примерно, додето разговарял с еди-кой си вехтошар на еди-коя си улица, погледът му случайно паднал на едно малко платно в ъгъла и той си помислил не напомня ли това твърде много техниката на Дьолакруа и взел небрежно картината и това действително бил един интериор от Дьолакруа, едно истинско бижу, и дори носело подписа на художника, само че едва забележимо поставен в тъмния ъгъл на платното, и мосю Лабери запитал колко искате за това нещо, а антикварят отвърнал дайте колкото щете, тия неща, както знаете, вече не се търсят и тази картина бере тук праха от не знам колко време...

— А това платно на Пусен? Какво ще кажете, не е ли истински шедьовър?

Охотно се съгласявам, че е шедьовър.

— Доволен съм, че го имам, но още по-доволен съм, че го спасих от унищожение. Намерих го у един познат вехтошар на Вожирар и той тип бе начертал през цялата картина една вертикална и една хоризонтална линия с тебешир. „Защо сте поставили тия линии?“ — питам. „Ами защото платното е ужасно голямо. Няколко души вече ме питат за цената и всички на края отказват да го вземат, понеже било страшно голямо. А вчера, като го гледах, изведнъж открих, че групите в композицията са разположени тъй, че ако се разреже на четири, ще се получат четири картини, съвсем самостоятелни, поне за този, който не е виждал цялото платно, и ако ли поставя в хубави рамки, ще мога бързо да ги продам.“ „И колко ще вземете, като ги продадете?“ Той посочи една мизерна цена и аз му казах: „Дайте го така, вместо да го режете“, а той вика: „Е, така ще бъде по-добре, това ще ми спести разходите за рамки.“ Да нареже един шедьовър от Пусен, какви кретени, а?

И обиколката продължава, от купчина на купчина и от стая в стая, с чести спирки пред някоя готическа скулптура или пред някое платно.

— Какво ще кажете за тоя пейзаж от Коро? От най-добрия му период, нали? Вижте само тия сребристокзелени тонове на дърветата... И съвсем автентична работа.

Картината наистина носи подписа на Коро и е изписана с техниката на Коро, само че в края на миналия век добрите подражатели съвсем не са били рядкост и хората са обичали да казват, че Коро е нарисувал през живота си три хиляди плата, от които десет хиляди се намират в Америка.

— А ето тук и няколко рисунки от същия майстор. Изберете си една за спомен.

— Но как така...

— Ами така, изберете си тази, която най-много ви харесва. Открих ги някога в една цяла папка с рисунки и гравюри, която купих, без дори да я разглеждам подробно, защото ми я предложиха на нищожна цена. А! По онова време антикварниците бяха затрупани от стока. Но откакто и американците взеха да се интересуват от изкуство... Американците — и изкуство, представяте ли си!... Печалбата и суетата ги блазни тях, не изкуството, но, така или иначе, почнаха да ровят навсякъде и особено от войната насам колекционерството се превърна в голям лукс... нещо като да поддържаш собствена конюшня за конните надбягвания...

Обиколката трае шест часа и когато приключваме с последната стая, летният ден вече си отива. Поглеждам уморено през прозореца към градината, също тъй изоставена, както и целият дом — тревиста площ, вече обрасла в бурени, и един голям стар бор, вече почнал да съхне, и за миг ми се струва, че всичко това, и буренясалата градина, и линеещият бор, и тия задръстени с вехтории стаи, и човекът, застанал зад гърба ми, са само едно минало, което, кой знае как, за миг е приело формите на настояще.

Мосю Лабери наред с многото си боклуци притежаваше редица чудесни произведения и би могъл наистина да подреди богата колекция, ако се бе заел още на времето с тая задача и ако бе имал куража да изхвърли непотребното. Един друг мой познат обаче, учен по професия, би следвало да изхвърли направо цялата си сбирка, ако вземеше решение да се освободи от боклуците. Той притежаваше от всичко по малко и всяка негова вещь неизбежно бе от най-ниското качество: няколко парижки пейзажа от най-незначителни гравюри,

няколко антични монети, изтъркани до такава степен, че се бяха превърнали в обикновени късчета бронз, няколко керамики, уж образец на народно творчество, а всъщност най-банално серийно производство, няколко посредствени бронза, няколко бакърени съда без всякакви художествени качества и не помня още какво.

Впрочем този уважаван учен колекционираше не само предмети, а и всякакви сведения, анекдоти, исторически факти и дори готварски рецепти. Всъщност по-точно би било да се каже, че той бе колекционирал някога, навярно по време на младостта, а сега само се раздаваше. Дребен, с голяма глава и голяма усмихната уста, той обичаше да стои прав — вероятно привичка от практиката му на професор, — да пристъпя от крак на крак и да говори, да говори. И най-мълчаливият човек би могъл да поддържа с него оживен разговор, по простата причина, че познатият ми не оставяше събеседника си да каже нещо повече от „да“ или „не“. Дори когато ви задаваше въпрос, той или сам си отговаряше, или без да чака отговора ви, минаваше на друго. Но колкото и бързо да се движеше устата му, тя все пак изоставаше от мисълта, която вероятно се движеше още по-бързо, затуй още незавършил една тема, той по някаква негова си асоциация се хващаше за втора, а подир туй за трета и тъй нататък до пълно изтощение.

Когато за пръв път бях поканен у дома му заедно с някои други познати, установих, че професорът не е празен бърборко, а обича и да се документира. Додето говореше по проблемите на изкуството, той постоянно посягаше към библиотеката, вадеше книги и албуми, мърмореше „това е“, „не, не е това“, „а, ето го“ и междувременно продължаваше да развива мисълта си, така че и да намереше нещо, което търсеше, вече бе забравил защо всъщност го е търсил.

По време на обета темите се сменяха заедно с ястията, неизменно застъпвани почти единствено от монолога на домакина. При ордъовъра получихме ценни сведения за приготвянето на заешкия пастет, за лова на стриди и за качества на руския хайвер. При печеното бяха засегнати проблемите за скотовъдството, за климата на Франция, за високите пасища и алпинизма. Като гарнитура към сиренето ни бе поднесена дълга лекция за 230-те вида френски сирена, които за щастие домакинът не изброи подред, а се спря само на най-главните. През цялото време като подтема на монолога фигурираше

въпросът за френските вина. Но тази подтема се открие в истинското си значение едва при коняка. Отначало ни бе обърнато внимание на разликата между коняка и арманяка, като стопанинът светкавично се напъха в килера и извади оттам няколко бутилки, необходими за илюстрация на мисълта му. След това се мина на други, не по-малко съдбоноси разлики — между коняка три звезди и коняка пет звезди, между коняка пет звезди и коняка Ве Ес О Пе (ново напълване в килера и нова демонстрация на дегустаторско изкуство). Сетне проблематиката включи шартръоза и калвадоса с поредно наливане „само за да опитате“. А оттук нататък постепенно и последователно ни бе разкрита цялата панорама на трудно изброимите френски вина, червени и бели, сухи и сладки, бургундски и бордо, додето на края вече съвсем не можехме да виждаме домакина, скрит зад цяла гора от бутилки, а само чувахме вдъхновения му глас, вече леко пресипнал, но без всякакви признаци на изтощение.

Всички бяхме очаровани или просто зашеметени, което в края на краищата е все едно. Всички освен домакинята, която използва една случайна пауза, за да избъбри скептично:

— Това сме ние, французите: половината живот се чудим как да си повредим вътрешностите с алкохол, а останалата половина пи лекуваме с минерални води... Цял ден се наливаме с кафе, а вечер гълтаме лекарства за сън...

Връзките ми с професора бяха установени не по колекционерска линия, а по линия на служебната ми работа. И понеже работата трябваше да върви и понеже нищо не става без хора, налагаше се да върша туй, за което ми липсваше всякакъв опит — да завързвам познанства. Отпърво бях доста потиснат. Струваше ми се, че за създаването на познанства е необходима специална дарба. После разбрах, че то е преди всичко въпрос на техника.

Това бяха години, когато хората, които бяха измислили термина „желязната завеса“, бяха създали и на практика истинска желязна завеса, с която се стремяха да ни държат в положение на пълна изолация. Необходими бяха много усилия, за да се осигури поместването на наши културни материали в печата, за да се преведат и издадат български книги, за да се прожектират наши филми, за да се публикуват грамофонни плочи с наша музика, за да се уговори гостуването на наши изпълнители, за да се появят обективни сведения

за страната ни поне в големите енциклопедии, за да почнат самите французи да се интересуват от нас и да пишат за нас. И всички тия, както и редица други подобни задачи неизменно опираха в живи хора.

Колекционерството на връзки напомняше на другото колекционерство, но се и различаваше от него. Основното бе да си осигуриш познанства във всяка област с делови и авторитетни хора, които могат при нужда да ти бъдат полезни. И съвсем безсмислено бе да разширяваш колекцията до безкрайност и да я оценяваш главно по бройката. Но и прекаленото стесняване на кръга също следваше да се избягва, защото никога не знаеш дали един човек, от когото в момента нямаш полза, утре не ще се окаже крайно необходим.

Връзките ми постепенно навлизаха в най-различни сфери — издателските фирми, културните институти, музикалните къщи, театрите, операта, концертните импресарии, музеите, киното, радиото, редакциите на различни вестници и списания, без да говорим за писателите и художниците, към които имах и чисто личен интерес. И тъкмо една от тия връзки ме отведе до един колекционер, който беше и си остана за мене образец на добрия колекционер.

В Париж съществуваше една издателска фирма „Машоел Брюкер“, специализирана в публикацията на неголеми, но твърде луксозни монографии на прочути графици. Това бяха изискани албуми, пускани в нищожен тираж от 250 екземпляра, номерирани и твърде търсени от любителите, тъй като поеми албум съдържаше по няколко оригинални гравюри от съответния художник. Подбора на авторите бе твърде строг. В тая поредица бяха публикувани монографии на творци като Марке, Паскен, Бонар, Дюфи, Вламенк, Дерен.

Влязох във връзка с Брюкер и му предложих да пусне един албум с работи на Илия Бешков, тъй като бях убеден, че Бешков е рисуващ не просто от световно ниво, а от най-високото световно ниво. Не знам дали Брюкер, който бе лекар по професия, разбираше много нещо от медицина, обаче веднага установих, че добре разбира от книгоиздаване и търговия. Той ми обясни любезно, но и доста категорично, че един непознат автор, колкото и да е добър сам по себе си, трудно може да разчита на успех в Париж, че дори някои знаменитости отдавна чакат ред, за да се появят в библиотеката му, и че изобщо не е в състояние нищо да обещае поне за близките две-три години. И все пак, понеже вече бях дошъл и понеже тънката кожена чанта свидетелствуваше, че

не ида с празни ръце, Брюкер пожела да му покажа нещо от „моя художник“. Извадих папката с двайсетина снимки и я поставих на бюрото на издателя. И това, което аз не бях успял да свърша, го свърши Бешков.

Брюкер бе разтворил папката с обичайния скептицизъм на човек, който знае, че гениите не се намират под път и над път. Но след половин минута вече го чувах да мърмори полугласно, сякаш разговаряше не с мене, а със себе си:

— А, но тая скица е забележителна... Ами тая?... Не, наистина, това е изключителен рисувач...

— Добре — рече най-сетне Брюкер, като наново се върна към деловия си тон. — Ще го издам. Само че ми са нужни самите рисунки, а също и пет оригинални литографии или офорти. Защото вие знаете, че всеки наш албум съдържа по пет графични оригинала. Надявам се, че вашият Бешков има и такива неща.

— За жалост, няма. Но смятам, че ще се съгласи да направи нещо специално за това издание.

— В такъв случай най-добре да даде рисунките върху литографска хартия. Ние ще ги пренесем на камъка и, надявам се, ще се получи нещо, което ще задоволи и него, и вас, и моите клиенти.

Но едва приключили трудностите с издателя, започнаха трудностите с Бешков. Той никога не бе правил литография и нямаше никакво желание да се представя в Париж с експерименти и аз напразно го убеждавах, че може да работи върху литографската хартия със същата свобода, е която работи и върху обикновения лист. Чак през лятото при едно мое идване в София успях да го уговоря да се заеме с рисунките.

— Добре, ще опитам. Прати ми хартия, кредити и мастило, пък каквото излезе...

Уви, нищо не излезе, защото му било писано да си отиде, преди още да бе се захванал с литографиите. Обадох се на Брюкел, съобщих му за смъртта на Бешков и запитах не може ли все пак нещо да се направи.

— Може — отвърна Брюкер подир къс размисъл. — Ще отпечатаме някои от рисунките като гравюри, без, разбира се, да пишем, че са оригинални. Това ще бъде едновременно и ефектно, и почтено.

Така и стана.

Брюкер живееше в самостоятелна къща в един от спокойните богати квартали и в тая къща, за разлика от бъркотията при Лабери, всичко бе в образцов ред — светлият хол, извеждащ през широка стъклена врата към малка градинка, холните стаи, стълбището, кабинетът — и навсякъде бяха окачени рисунки от известни майстори. Това бе само малка част от колекцията. По-голямата част се пазеше в грижливо подредени папки. Но когато говоря за моя модел на колекционер, нямам пред вид издателя-лекар.

— Албумът ще съдържа един очерк за живота и делото на художника и един къс предговор — бе казал Брюкер. — Очерка ще напишете вие. А предговорът трябва да бъде от човек с известно име, име, което ще гарантира на читателя високия критерий на изданието. Така че намерете ми това име.

— Жорж Бесон — подхвърлих.

— Чудесно. Това е може би най-авторитетният ни критик. Само че вие трябва да говорите с него, защото на мене вероятно ще откаже, както вече ми е отказвал.

Познавах Бесон, ала не бях сигурен дали и той ме познава, тъй като само веднъж бях разменил няколко думи с него на някакъв прием. Така или иначе, написах му пет реда с молба да ме приеме и още на следния ден получих покана да го посетя у дома му.

— Вие имате тук истински музей — възкликнах, когато влязох в уютния, но съвсем не разкошен апартамент.

Разкошът тук бе не в мебелите, а по стените.

— Ласкаете ме — усмихна се леко Бесон.

— Да ви лаская? Та това са неща, които днес изобщо не могат да се намерят...

— Привилегия на възрастта... — усмихна се все тъй добродушно домакинът. — На времето всичко туй се намираще у търговците и трябва да ви кажа, че хубавите картини бяха значително повече, неимоверно повече от евентуалните клиенти.

И като видя, че вниманието ми все още бе погълнато от окачените в хола платна, предложи:

— Обиколете, обиколете стаите... щом тая скромна колекция ви интересува...

„Скромна колекция“... Тук имаше три работи от Рьонуар, пет — от Бонар, няколко други — от Марке, един пейзаж от Жонкинд, един интериор от Матис и не по-малко от три дузини други платна, все от големи художници. Но най-респектиращ беше подборът. В сбирката липсваха неща от това средно или направо посредствено качество, което се среща дори и в делото на значителни творци. Всичко бе подбрано съобразно критерия на един личен вкус, верен и възискателен.

Казах това не за да лаская домакина, а защото наистина го мислех, и добавих:

— За щастие, освен вкус вие сте имали и съответните материални възможности.

— Без съмнение. Но не смятайте, че те са били бог знае какви или че съм се разорявал. Ето погледнете тази млада жена от Рьонуар. Това е всъщност портрет на съпругата ми, която на времето, както виждате, беше доста хубава. Помолих Рьонуар да изпише портрета ѝ, а когато го завърши, запитах каква е цената. „Ами че платете там три хиляди или по-добре две хиляди, защото колкото и да дадете, все едно, някой ден ще си кажете, че съм ви обрал“ — отвърна Рьонуар. Това, разбира се, бе жест от негова страна, защото отдавна вече бе прочут и търсен художник. Но затуй пък Марке, Матис и много други добри живописци продаваха на съвсем скромни цени...

Той замълчава, сетне произнася с досада:

— Цени... Цени... Не знам как става, но винаги, когато говориш за изкуство, стигаш и до цените.

— Неизбежно е. Мога ли да се изправа пред една работа като тоя Рьонуар и да не си помисля, че никога няма да имам подобно нещо по простата причина, че струва сто милиона...

— Е, да, но тогава е струвала две хиляди... Привилегия на възрастта — повтаря Бесон. — Най-лошото е, че някои колекционери мислят само за стоте милиона, а не за красотата на картината. Това са търговци като всички останали. Купуват платна по същите съображения, по които купуват и акции. И на всичко отгоре са некомпетентни и тъпи.

Той наново замълчава и посочва към дъното на стаята, дето се намираме в момента:

— Ето вижте ония няколко картини. Не знам дали авторите ви са известни — това са все млади художници. Напоследък купувам рядко,

но купувам само от млади художници и на твърде ниски цени... Пак тия цени... Струва ми се, че Франция и днес е тъй богата с таланти, както и преди половин век. И това съвсем не са галениците на големите търговски къщи, фокусниците и авангардистите, а скромните и искрени творци. Е, добре, вместо някои господа да се вайкат, че са изтървали Бонар и Марке, по-умно би било да се постараят да не изтърват това, което е днес налице и се предлага почти на безценица, а утре положително ще стане също тъй недостъпно, както са недостъпни сега Бонар и Марке.

— Да, обаче тия господа винаги питат: каква е гаранцията, че това платно утре наистина ще поскъпне? — забелязвам, като се сещам за моя зъболекар. — И действуват според старата максима: в случай на съмнение въздържай се.

— Не изпитвам никакво съчувствие към тия лихвари — промърморва Бесон. — Жалкото е, че заради тяхното невежество и безучастие младите таланти мизерствуват. У нас винаги е било така и винаги ще бъде така, додето нещата не се променят основно. Нашите изследвачи обичат да броят колко художници са свършили в лудницата. И дори не се сещат, че нито един от тия художници не се е родил луд, че те всички са полудели сред тормоза на мизерията, на изолацията, на всеобщото отрицание...

След като обиколихме целия апартамент, включително и спалнята — дето бе окачена една чудесна композиция на Марке с два голи модела, — отново се върнахме в хола. Обясних повода за визитата си и показах някои рисунки на Бешков. Бесон веднага се съгласи да напише предговора и това осигури изданието на монографията.

По-късно още на два пъти ми се случи да го посещавам в дома му и да се любувам на тая колекция, истински образец на сбирка, съставена с култура, с добър усет и, разбира се, с известна доза късмет. Тя не бе нито дотам обемиста, че да те затрупа, нито разводнена от посредствени работи, нито разностилна. Всяко платно говореше, разбира се, за своя автор, ала всички те, взети като ансамбъл, говореха нещо и за характера и вкуса на човека, който ги бе подбрал.

* * *

В служебната работа често се случваше не само аз да търся хора, но и мене да ме търсят. От тия, които ме търсеха, обикновено няха особена полза, тъй като те идваха за своя, а не за моя изгода, и все пак се налагаше да ги приемам и да изслушвам най-различни предложения. Така веднъж в посолството се яви и тоя своеобразен колекционер, за когото искам да кажа няколко думи, без да го назовавам.

Човекът бе висок на ръст, нито млад, нито твърде стар, с неподвижно и някак сънливо лице. Той изложи предложението си твърде обстойно и много логично, с тая малко подозрителна обстойност и логичност, присъща на хора, обсебени от идея-фикс, която са свикнали да отстояват често пред околните. Историята, освободена от подробните аргументи, се свеждаше до следното:

Този френски гражданин всъщност бе българин, но от много отдавна се бе преселил тук. Служител в Националната библиотека, той бе стигнал до идеята да си създаде лична библиотека и в продължение на дълги години бе превръщал всичките си спестявания в книги, така че в настоящия момент притежаваше едно трудно оцени по състояние от десетки хиляди тома. И понеже вече бе станал човек на възраст и понеже не бе забравил, че е българин, той ни предлагаше цялото свое съкровище при известни условия за обезщетение.

Излагането на тия основни мисли отне на събеседника ми, а също и на мене като слушател цял един час, тъй като бе съчетано с безброй подробности без особено значение. Но при цялата тази изчерпателност, аз все пак не разбрах най-главното: какви са по характера си тия няколко десетки хиляди тома.

— Най-различни — отвърна непознатият. — От всички области на знанието.

— А има ли между тях ценни неща?

— Как може да няма?

— Ценните неща струват и много пари — забелязах. — Ето например за това нещо съм дал четиридесет хиляди, и то след като толкова време съм изчаквал да го намеря на една все пак достъпна цена.

При тия думи посочих поставените върху скрина десет тома — прочутия каталог на графичното творчество на Домие от Делтей.

— За четиридесет хиляди аз ще купя три хиляди... пет хиляди книги — заяви самоуверено посетителят, като едва погледна томовете.

Зависи какви книги...

— Книги... Хубави книги... Само че вие не знаете къде да ги търсите. Вие купувате от големите книжарници и, разбира се, ви скубят.

— А как сте могли с една скромна заплата да си позволите подобни разходи?

— Аз, знаете, съм полиглот и съм си отворил малка кантора за превод на чужди документи. Това ми носи известен добавъчен доход.

Сетне той се върна отново на своето:

— Какво ще кажете за предложението ми?

— Сам разбирате, че не мога да кажа нищо, преди да съм видял книгите.

— А как искате да ги видите? Ами че това са огромни купища. Ето, в тази кантора, дето работя, съм събрал няколко тона и хазяинът иска да ме изгони, понеже съм щял да му продъня пода с книгите си. Ами в къщи? Стаите, зимникът, таванът — всичко е пълно с книги и все така — на купища. Как искате да ги видите?

— Не се безпокойте — казах, — няма да ги разглеждам една по една. Обаче все пак трябва да хвърля един общ поглед.

Той отстъпи на края, но така, сякаш отстъпваше пред един каприз. Характерът на книгите бе, изглежда, за него въпрос без значение. И това ми стана съвсем ясно, след като видях самите книги.

Кантората, за която бе споменал, се намираще на ул. „Ришельо“. Това бе усойна и тъмна стая, заета почти до половината от огромна камара книги, застрашаваща наистина да продъни пода на старата сграда. И съвсем не бе необходимо да прехвърлям томовете един по един, за да установя, че се касае за сбиротък, внушителен единствено по обема си.

Все пак, за да бъда чист пред съвестта си, посетих и дома на библиотекаря — малка едноетажна къща в далечно предградие. Домакинът се задоволи да ми покаже само една от стаичките, задръстена от книги, складирани на вързопи или просто на безредни купища. Порових се напосоки — оръфани учебници, технически наръчници, остарели с половин век, статистически годишници от периода преди войната, белетристика и поезия от съвършено

неизвестни или отдавна забравени автори, отделни томове от големи исторически трудове, ръководства за отглеждане на цветя, нравоучителни книжлета, булевардни романи в брошури и какво ли не. Между целия този боклук понякога се появяваше и някое случайно попаднало томче с известна, макар и съвсем скромна стойност. Допускам, че ако бих имал търпението и времето да прехвърля десетките хиляди книги, складирани в зимника и тавана на къщата, вероятно бих сполучил да отделя няколко десетки такива томчета, които човек би могъл за много по-малко време да си достави от букинистите на съвсем ниска цена.

— Боя се, че голяма част от вашите книги не представляват особен интерес — забелязах, като се стараех да се изразявам възможно по-меко.

— За вас лично — да — отвърна невъзмутимо домакинът. — Но всяка книга си има своето значение. Всяка книга без изключение може да се окаже нужна някому. И ако Френската национална библиотека например събира всичко, не виждам защо Софийската библиотека да не прави същото. Аз при моите покупки се ръководя именно от подобен обективен и научен принцип, а не от субективни вкусове. И затова купувам всичко. Абсолютно всичко. Без подбор и пристрастие.

Обещах, че ще изпратя подробно съобщение за предложението му, и наистина го изпратих, за да получа тъкмо отрицателния отговор, който бях очаквал. Впоследствие научих, че библиотекарят въпреки патриотичните си декларации вече е правил подобни оферти и в някои други посолства. Допускам, че и след нашия отказ е продължил да обикаля посолствата, както обикаляше пазарищата.

Зървах го понякога из вехтошарските сборища в предградията да се движи с бавната си широка крачка, стиснал под мишница сгънатия празен чувал или метнал го на гърба си, вече наблъскан с книги. Човекът само бегло ми кимаше отдалеч, а понякога се правеше, че не ме вижда, и бързаше да изчезне, уплашен вероятно, че мога да го сподиря и да откроя местата, отдето се снабдяваше с тази изобилна и тъй евтина стока.

Веднъж наистина ми се случи да вървя по дирите му доста време, макар и съвсем не за да го следя. Това стана на прочутия „Фоар а ла ферай“, Панаирът на железарията, устройван всяка пролет и всяка есен и траещ по цяла седмица.

Панаирът на железарията се простираше на километри разстояние по средата на широк булевард, започващ от площада на Бастилията. Тук всъщност имаше твърде малко железария и твърде много най-различни антикварски стоки, като се почне с боклуците за по няколко франка и се свърши с бижутата и мебелите за стотици хиляди. Движех се сред вехториите, изложени в сглобяемите барачки, по сергиите или направо върху тротоара, и си мислех как всичко това изглежда богато, разнообразно и примамливо отдалеч и как, след като приближиш, неизменно установяваш, че тук наистина има всичко освен онова, което търсиш. Бронзовете се оказваха безвкусици от времето на сецесиона, картините — посредствени копия или дилетантски упражнения, африканските скулптури — образци на серийната занаятчийска продукция.

Докато си мислех по тия неща и оглеждах бегло стоката, библиотекарят вървеше на двајсетина метра пред мене и не ми бе трудно да го следя, защото стърчеше с една глава над навалищата. Понякога той спираше тук-там, както и аз спирах тук-там, додето най на края се застигнахме и сблъскахме съвсем естествено на мястото, където бяха струпани най-много книги. Това бяха няколко огромни купчини, над които върху летва бе закачена табелка с лаконичен надпис: „Десет франка тома.“ Библиотекарят тутакси ме забеляза и се загърби, сякаш за да ми попречи да надникна в купчините, но аз просто ги задминах и се отправих към няколко етажерки, дето букинистът бе изложил по-скъпата стока. Това като че поуспокои моя познат, който клекна и се зарови в боклука.

— Мога да дам по пет франка на парче — чух го след малко да казва.

— Пет франка? Днес един вестник струва двајсет франка, приятелю — забеляза вехтошарят.

После, след къса пауза, добави:

— А колко тома ще вземете по пет франка?

— Колкото събере чувалът. И утре пак ще дойда.

— А, така може! Тогава, взимайте! Тая смет и без туй не си плаща даже транспорта.

Отминах нататък, защото и по-скъпата стока на букиниста беше също смет. Спрях десетина метра по-далеч при друг антиквар, изложил

няколко стойки с дебели папки, които поне отдалеч изглеждаха обещаващи.

Все още се ровех из гравюрите, когато видях, че библиотекарят се изправя, нарамва тежкия чувал и тръгва с бавната си тромава стъпка в обратна посока.

Може би всичко у тоя човек бе почнало с налудничавия план да си осигури една добра рента срещу няколко десетки хиляди тома, лишени от всякаква стойност. А може би, напротив, той бе почнал да трупа книгите ден подир ден и чувал след чувал и едва впоследствие идеята-мираж бе засияла в главата му. При всички случаи той вече дотам бе завладян от страстта, че навярно до края на дните си щеше да събира тия оръфани томчета със същата неутолима алчност, с която скъперникът трупа жълтиците. Това беше краят на пътя, дъното на ямата, епилогът на деградацията — събирачеството зарад самото събирачество, опoетизирването на боклука, превръщането на сметта в обект на колекционерска страст.

И все пак, субективно погледнато, той бе по своему щастлив и животът му бе по своему осмислен, макар и чрез една безсмислица, и старото му сърце изпитваше същите тръпки на задоволство, каквито изпитва богатият колекционер на антична скулптура или на живописни шедьоври. Човекът, който живее с една блестяща красавица, не е непременно по-щастлив от този, който е влюбен в една грозна и глупава жена.

През всички тия години, прекарани в кръстосване на Париж надлъж и нашир, увлечението ми до голяма степен бе подхранвано и от мисълта как великолепно ще подреда находките си, когато се върна в София. Вероятно просто бях забравил точните размери на квартирата си, защото, когато най-сетне се прибрах и докарах от митницата сандъците, оказа се, че няма къде да се обърна.

По-късно жилището ми се разшири, а и една част от книгите бяха пренесени в зимника, но вече желанието ми за подреждане като че бе поизстинало. А още по-късно жилището отново се оказа тясно, тъй като започнах да събирам картини.

В света на парижките антиквари и колекционери живописиста беше най-скъпата стока. Като се изключат съвсем бездарните, безвкусни платна, всичко правено с блажни бои се предлагаше доста

скъпо и аз, естествено, предпочитам да се сдобия с графичен шедьовър на голям майстор, вместо да купя картина от второстепенен художник.

Дали защото спомените за нашето изкуство бяха поизбледнели в паметта ми, или защото сега вече можех да го сравнявам с онова, което се произвеждаше и продаваше с такъв рекламен шум на Запад, но когато се върнах, разбрах по-ясно от всякога какви талантиливи и оригинални художници работят у нас.

Отначало поставях картините една до друга на пода, като ги облягах на стените. Сетне почнах да ги нареждам и върху шкафовете с книги. После трябваше да ги складирам на цели купища върху гардероба, в ъглите на коридора, изобщо навсякъде, където все още имаше малко свободно място.

В апартамента винаги ухаеше на блажни бои, главно поради картините на Генко, който ги носеше съвсем мокри. Чистенето на стаите и дори изваждането на една книга от някой рафт бе неизменно свързано със сложни размествания на платна. А когато някой художник си поискваше работата, за да я покаже на изложба, налагаше се да предприемам продължителни операции, тъй нато обикновено картината се оказваше чак в дъното на някоя грижливо подредена купчина. Додето на края стигнах до извода, че следва или да поема риска от смърт чрез задушаване, или да ограничи покупките до степента на разумното.

Тогава обаче се появи нумизматиката. Имам смътното подозрение, че внезапно пламналата страст към монетите се дължеше до голяма степен на дребните им размери. Опасността от задушаване тук бе заменена с опасност от разоряване. За пръв път през живота си започвах да правя сбирка в съвсем непозната за мене област, нещо, което бързо бе разбрано и от моите доставчици, така че поне додето се ограмотя, успях да пръсна сума пари за изтрити и повредени монети без всякаква стойност.

Монетата е в края на краищата едно миниатюрно произведение на скулптурата. И не само внушителните старогръцки тетрадрахми, но и малките римски денари излъхват очарованието, присъщо на всяка автентична художествена творба. В случай обаче, че скулптурата е все още налице, сиреч, че монетата е добре запазена. Но добре запазените монети, поне по времето на моето увлечение, бяха вече рядкост, без да говорим за цените, отдавна надхвърлили курса на западните борси.

Така че постепенно изстинах към това почти безплодно събирачество. И минах на ордените.

Много неща са казани и написани за женската суетност, но когато човек проучи историята на ордените, трябва да стигне до извода, че мъжката суетност не е по-малка. Тия безбройни звезди и кръстове от най-различни векове, увенчани с корони, оградени с дъбови или лаврови венци, с лъвове или орли, украсени с разноцветни емайли или монтирани върху пищни огърлия, не отстъпват по блясък на много дамски бижута. За мое щастие у нас особени рядкости не се срещаха. И понеже не можеш да бъдеш колекционер на нещо, което липсва, аз събрах това, което можах да събера, и минах на друго.

Другото бяха пощенските марки. Може би тази страст се пробуди от случайно възкръсналите детски спомени. Може би тя бе просто последица на известно вдетиняване. Но така или иначе, когато ми се случеше да се отбия в дюкянчето, дето филателистите правеха срещите си, и когато виждах из класьорите ония хубави стари марки, които някога като малък можех само да гледам по витрините прималаял от копнеж, изпитвах неведнъж изкушението да си набавя някои серии без всякакво намерение да правя колекция. Но и филателията е както всички други неща. В началото взех само десетина поредици, единствено с оглед на естетическите им качества. После си казах, че трябва да направя поне една генерална колекция на България. След туй минах към Съветския съюз. Сетне обхванах Европа. Додето на края взеха да казват за мене: „Той събира света.“ Това наистина бе малко силно казано. Но не бе и съвсем далеч от истината.

А сетне усетих, че почвам да изстивам и към марките. Може би защото, както вика братовчедка ми, съм от зодията на близнаците с тяхното пословично непостоянство. Това замиране на страстта ме успокоява, но и донейде ме тревожи. Какво ще стане, казвам си, ако деградацията продължи. Вероятно ще почна да събирам значки или кибритени кутии. И в полумрака на притворените ми очи бавно минава високата фигура на библиотекаря, прегърбена под тежкия чувал с непотребни книги.

Понякога в нощите на безсъница, каквито са всичките ми нощи, се изправям пред някой бронз или разгръщам папка с графики и за момент усещам далечен полъх от очарованието, обхванало ме в деня, когато съм открил тази скулптура или тази гравюра.

Понякога изваждам една картина, само една, сядам насреца ѝ, гледам я дълго и усещам, също като стария Коро, че от тази картина ми става добре. И най-добре ми става от картините на най-близкия приятел, които са най-скъпи, макар да не ми струват нищо, защото съм ги получавал като подарък. И тогава си помислям, че човек всъщност не може да има чак толкова много любими произведения, както не може да има чак толкова много истински приятели, и че ако се касае за обикновени произведения-познайници, то какъв смисъл да задръстваш с тях къщата си и не е ли по-добре да разполагаш с малко повече свободно място, и за себе си, и за приятелите си.

И се питам дали тази жажда да имаш възможно повече и разнообразни неща не е всъщност тъй безплодна и изпепеляваща, като похотта на ония женкари, които ненаситно скачат от жена на жена и които при целия огромен брой на завоеванията си всъщност никоганито веднъж не са изпитали истинската любов.

Но каква полза от такива разсъждения, щом те идват не преди, а подир случилото се. Всичко туй, което ме заобикаля, вече е част от мене, всеки бронз, всяка картина, всяка гравюра са отломъци от нещо станало и спомени за нещо станало и цялата им пъстра неразбория е отзвук от неразборията вътре в мене. Те са част от мене, от лутанията ми и от загубените дни, от надеждите ми и от илюзиите, част от спомените ми и част от кошмарите и аз все още се улавям насън, че бродя из някакви огромни и мрачни вехтошарници и се ровя в папки със странни и тревожни изображения, и възлизам по чудовищни купчини от прашни томове, които се сриват под нозете ми, и пълзя из потънали в паяжина зимници сред зелениясали от влагата бронзове, и виждам мъртвешките лица на старите генерали, дошли да си искат от мене ордени.

И струва ми се, че чувам в глухотата на нощта гласовете на всички тия неща и всяко от тях говори на своя си език и за своите си работи, защото не може една африканска скулптура и една гола Диана да говорят по един и същ начин, и тоя шепот, възлизащ от всички ъгли на стаята, понякога почва да става тъй настойчив и оживен, че ми иде да им тегля някоя ругатня и да кажа стига сте ми надували главата, но не казвам нищо, защото в края на краищата вината е само моя, щом съм се нагърбил с повече, отколкото мога да нося.

И в такива минути се сещам за китайския креват.

Това бе станало по време на странствуванията ми из Отел Друо. Бях се озовал напосоки в една зала, дето се разпродаваха произведения на източното изкуство и търгът едва бе започнал, и посетителите бяха съвсем малко на брой. И както винаги при подобни търгове, най-първо се продаваха обемистите вещи, за да се стигне в часа на най-голямото оживление до редките дреболии от слонова кост и скъпоценен камък.

Прислужникът бе внесъл някаква кръгла и висока масичка от масивно червено дърво, цялата в най-сложни резби, когато комисарят обяви:

— Тази масичка спада към ансамбъла на един китайски креват. Четири подобни масички се издигат в четирите ъгъла на импозантната мебел. Богата резба и инкрустация със седеф... Истински образец на китайска фантастика... Да започнем от десет хиляди...

Десет хиляди бе смешно ниска цена не само за кревата, но дори за една масичка. Десет хиляди... С тия пари едва ли можеше да се купи дори най-калпавата кушетка.

— Десет хиляди... — повтори комисарят, който явно бързаше да свърши с по-грубата работа. — Един път... Два пъти...

— Единайсет хиляди — обади се лениво някакъв пълен мъж, застанал до мене.

— Господинът в центъра... Единайсет хиляди... Един път... Два пъти...

Чукчето се вдигна високо във въздуха и в тоя миг чух с лека изненада собствения си глас:

— Дванайсет хиляди...

Не бях дори видял кревата, тъй като бе складиран в съседното помещение. Но масичката наистина бе като приказка. Жалко беше да оставя тоя квартален вехтошар да отнесе под носа ми приказката.

— Дванайсет хиляди... господинът отдясно...

Пълният мъж ме погледна с леко пренебрежение.

— Дванайсет хиляди... Един път... Два пъти...

Очаквах да чуя до себе си ленивия глас, когато чукчето ненадейно удари рязко по катедрата и аз станах собственик на китайския креват.

Отидох оттатък, за да огледам стоката и да проуча как ще я пренеса.

— Ето, това е — рече прислужникът и посочи в ъгъла.

Тъгълът обаче беше пълен с цяла редица огромни предмети, затуй попитах:

— Кое точно?

— Всичко — отвърна оня. — Всичко туй е все вашият креват...

В момента не можах да си дам сметка дали декларацията ме зарадва, или уплаши. „Всичко туй“ бяха не само четирите масички, но и две огромни табла, целите в резба и инкрустации, и още две широки и най-вече дълги дъски, също в резба, и четири високи стълба, върху които вероятно трябваше да виси балдахинът, покрити с разни змейове и птици от червено дърво, без да се броят множество по-малки части.

Прислужникът вероятно усети стъписването ми и за да ме окуражи, промърмори:

— Разкошно нещо... Вижте само колко резба... Сигурно е правена с години... Наистина разкошно нещо... Макар и малко обемисто...

— А как ще го пренесе?

— Ами слезте долу. Край задния вход винаги има камиони.

Намерих камион, обаче шофьорът, преди да определи цената, поиска да види стоката.

— Това тежи... — отсъди той, като се опита да вдигне масивния дебел ствол на една от масичките. — До Монсо ще ви струва три хиляди, включително и пренасянето.

— Че аз целия креват съм го взел за дванайсет хиляди...

Онзи сви рамене:

— Значи, с моите три хиляди ще станат петнайсет. Това е нищо за такава рядка мебел.

И тъй рядката мебел парче по парче постепенно бе прехвърлена в огромния камион. А половин час по-късно започна обратната операция на разтоварването.

— Вие сте купили цяла трапезария! — възкликна портиерът, като подаде глава от стаичката си.

— О, не, само един китайски креват. Ще мога ли временно да го оставя в преддверието, додето разчистя място горе?

— Да, обаче само временно — отвърна портиерът.

Решението се оказа добре дошло за шофьора. Но макар да му спестих катеренето по стълбите, той дори не помисли да намали от цената.

— Какво е онова нещо долу? — запита подозрително жена ми, когато малко по-късно се прибра от пазар.

— Кое нещо? — избъбрах разсеяно, без да вдигам очи от вестника.

— Ами ония там черни резби, дето приличат на дъски от олтар... Надявам се, че не си ги ти домъкнал...

— Това не е никакъв олтар — забелязах, — а истински китайски креват... Разкошна мебел...

— И колко даде за тая чудовищна вещ?

— Дребна работа... Дванайсет хиляди...

Тя, разбира се, не повярва. И аз да бях на нейно място, нямаше да повярвам. Креватът дори и като обем вдъхваше представа за далеч по-сериозна сума.

— Само да не си ми го дотъртрал тук! И без това няма къде да се обърнем.

Апартаментчето наистина бе твърде тясно — две малки стаички, разделени от един също тъй малък хол, и всичко туй вече достатъчно пълно с наши и чужди мебели. Тая подробност обаче съвсем не интересуваше портиера, както сам той се постара да ми обясни подир няколко дни. Останалите наематели протестирали, че преддверието било обърнато на склад. Още повече, някои от тях имали малки деца, които се плашели от всички тия черпи чудовища, издълбани в дървото.

— Тогава помогнете ми поне да го качим горе — рекох унило.

— Оставете това на мене — отвърна с готовност портиерът, което означаваше „дайте хиляда франка“.

Той обаче така се изпоти и задъха от пренасянето, че се наложи да удвоя сумата, която бе обичайна за по-дребни услуги.

Жена ми за щастие бе по туй време с детето в градината. Ние с портиера си плюхне на ръцете, прехвърлихме в хола мебелите от крайната стая и разположихме там многобройните органи на кревата-чудовище.

— Ако искате, можем и да го сглобим — предложи портиерът. — Боя се обаче, че ще заеме цялата стая.

— Излишно е да го сглобяваме — рекох. — Както виждате, това нещо може да служи за всичко друго освен за креват.

— Вярно — кимна оня. — Затова пък е тъй просторно, че бихте могли да се разхождате отгоре му с мотоциклет.

Въздържам се да описвам сцената при завръщането на жена ми. Човек в края на краищата има право на някои малки семейни тайни.

От този ден нататък жилището ни намаля с една стая, също като да бяхме пуснали квартирант. И този квартирант, безмълвен, но обременителен, благоволи да се шири в самостоятелното си помещение чак до нашето заминаване. А когато дойде часът на заминаването, неприятностите избухнаха с нова сила.

Преди всичко налагаше се да подготвя съответна опаковка за чудовището, тъй като дървото — макар и много здраво на вид — всъщност твърде лесно се чупеше по посока на жилките и продължителното пътуване можеше да унищожи цялата разкошна резба. Облицовката с амбалажен картон и шперплат повиши стойността по издръжката на кревата с още няколко хиляди. А сетне дойдоха и трудностите с митницата.

— Сигурни ли сте, че всичко това са части на креват? — запита подозрително чиновникът, като оглеждаше внушителната камара от сандъци и сандъчета с най-различни форми.

— Креват е — потвърдих, — само че китайски.

— Китайски или не, но оттук през живота ми са минали хиляди кревати, може да ми вярвате, обаче такова чудо за пръв път виждам.

Той се приближи до една от касите и се опита да я повдигне, което не му се удаде, поне в първите няколко минути.

— Това дяволски тежи — установи мрачно митничарят, като си поемаше дъх. — Сигурни ли сте, че наистина се касае за креват?

— Креват е — отвърнах, — само че китайски. Не можете да си представите какво тежко дърво...

При тия думи погледнах красноречиво към случайно озовалата се в ръката ми банкнота.

— Навярно нещо като абанос... — предположи чиновникът, който също бе забелязал странната поява на банкнотата.

— Точно така: също като абанос... само че червено...

Макар и не от абанос, чудовището тежеше няколкостотин килограма и за всеки един от тия килограми следваше да се плати по тарифата, така че се получи сума, далеч надхвърляща цената на покупката.

Два месеца по-късно много от тия премеждия, обогатени с редица добавъчни подробности, се повториха наново на родна почва.

Додето най-сетне един следобед, изтощен физически и в пълна нервна депресия, се отпуснах безсилно на стола сред квартирата си, задръстена от сандъците, приютяващи гигантските органи на чудовището.

— Най-после у дома — промърморих, за да си вдъхна малко бодрост.

И тутакси се сетих, че всъщност вече не разполагам с никакво „у дома“, защото квартирата е изцяло и безвъзвратно заета от китайския креват.

Но всяко търпение, дори и това на колекционера, има някакви граници. И аз започнах все по-често да се улавям, че кроя най-пъквени планове, за да се освободя от тая кошмарна мебел, преследваща ме тъй неотстъпно, както Тартарен е бил преследван от своята камила.

„Ако през София течеше река — мислех си, — работата щеше да бъде лесна... Или ако в къщи имаше някоя голяма печка...“ Само че въкъщи нямаше печка. Имаше парно. Не разполагах и с познат шофьор на камион, за да стоваря кревата в някой по-късен час на нощта на площад „Славейков“ и тихичко да изчезна в мрака.

Зимникът... Това бе първата ми идея. Само че зимникът вече бе пълен до тавана с книги. Опитах се да склуча споразумение с някого от съседите, но хората не държах мазета, за да приютяват в тях китайски кревати. Додето един ден портиерът, този добър човек, ми подшушна:

— А бе сложи го тоя багаж в общата пералня... Тя и без това е празна, защото вече никой не я използва. Каква ти пералня в тая мръсотия.

За портиера мръсотията очевидно бе някакво свръхестествено явление, към което той самият бе съвсем непричастен. Но мръсотия или не — на следния ден касите с китайския креват се озоваха в общото помещение, където и досега лежат, запълнили половината зимник.

Един-единствен път надникнах при чудовището, понеже търсех някакви рамки, които не можех да си спомня де съм сложил. Установих, че някой е разковал сандъците, въобразявайки си навярно, че вътре лежат съкровища. Но частите на кревата си бяха на мястото. И това съвсем не ме учуди.

А в дъното на единия от сандъците се бе разположила шарена котка, приютила тук наскоро родените си котенца.

— Е, все пак — рекох си, — значи, и моят китайски креват се е оказал полезен за някого.

И като се наведох, погалих леко пухкавите котенца, а майката жално измяука, вероятно уплашена да не задигна рожбите ѝ.

— Не бой се — казах. — Щом си легнала в скута на това чудовище, не вярвам някой да те доближи. Него, знаеш, всички винаги са го избягвали. Всички освен един глупак, чието име ще се въздържа да назова от скромност.

* * *

Някои субекти си въобразяват, че дипломатите са между хората, които най-малко се претоварват с работа. Истината е, че има дипломати, които работят, и други, които си клатят краката — както при много други професии. Що се отнася до мене, аз никога не съм се смятал за дипломат, но дните ми в Париж бяха тъй претрупани, че днес ми е дори трудно да разбере как съм се оправял с толкова неща едновременно.

Когато си спомня за колекционерските мании, струва ми се, че не съм вършил нищо друго, освен да обикалям из дюкяните и пазарищата. Когато се сецам за познанствата си, имам впечатлението, че съм изразходвал цялото си време в срещи и посещения из редакции, институти или частни домове. Когато помисля за другите служебни задачи, имам чувството, че всичките ми дни са минавали над служебните преписки и всичките са завършвали с досадно висене по летищата или по приемите. А когато прелиствам купищата бележки за видено и чуто, стигам до извода, че главната ми работа е била да трупам впечатления и материали за една книга, една голяма книга, останала и до днес ненаписана.

Дори не една книга, а няколко. Проектирах да публикувам отделен том за срещите и разговорите си с видни и не чак толкова видни личности: Албер Камю, Жан-Пол Сартр, Артюр Адамоф, Арагон, Клод-Отан Лара, Жерар Филип, Жорж Брасенс, Марсел Громер, Марсел Жимон, Мазерел и още сума други. Някои от тия срещи бяха съвсем къси и незначителни. Други прерастваха в продължително познанство или дружба. Вземах си акуратно бележки след всеки разговор. Додето разбрах, че е глупаво и че няма да публикувам никакъв том. Какво ново щеше да разкрие моят том за всички тия хора? Каквото имаше да се разкрива, те сами го бяха разкрили чрез творбите си. И това ли беше всъщност подбудата в случая, или тази малка суетност, да покажеш, че ти *лично* си се познавал с подобни величия, че именно ти, а не друг ги е запитал за еди-какво си, а те именно на тебе, а не на друг са отговорили еди-що си?

Така че оставих. Още повече, имах по-важна задача. Втората задача и втората книга: тая за Париж. Тя трябваше да бъде нещо наистина всеизчерпващо — като се почне от класовите битки и политическите нрави и се свърши с най-дребните битови куриози. Париж в напречен разрез. Или ако искате — в надлъжен. Но във всеки случай пълна аутопсия на тоя чудовищен град.

Събирах добросъвестно материали, разговарях с хора, трупях впечатления. Туй бе не толкова писателство, колкото журналистика. Ала къде свършва журналистиката и къде почва писателството — това е доста мътна работа и аз никога не съм се грижел прекомерно за етикетите. Що се отнася до самата тая събираческа дейност, вече разполагах с известен опит. В продължение на година и половина, додето бях отбивал службата си в Трудови войски, бях обикалял из цялата страна, за да пиша репортажи. Обхождах и дигите край Дунава, и новите пътища из Добруджа или Странджа, и трасето на подбалканската железница, и горите на Лонгоза, и сечищата в Родопите, и рудниците в Перник или Бобов дол.

Бях си изработил известен образец за писане, за да върви по-леко работата. Това е лошото, че с течение на времето винаги стигах до известен образец, до някакъв шаблон, от което работата може би наистина върви по-леко, но и по-зле. Най-първо разговарях с началството, за да разбере какви са задачите и докъде е стигнало изпълнението на плана. Сетне обикалях обекта, за да събера живи впечатления. После разпитвах двама-трима от челните ударници. Прибавях към всичко туй малко природни описания за локален тон и малко поетични интермедии за постигане на емоционален градус и репортажът беше готов. Предполагам, че съм написал няколко десетки подобни съчинения и че всички доста са си приличали. Но хората бяха доволни, искам да кажа, тия, за които пишех, и аз също — не от творческия резултат, а от туй, че трупях впечатления.

Тук, в Париж, нещата се оказаха значително по-сложни, противоречиви, изобщо неподходящи за обработка по общ шаблон. При това никой не се интересуваше дали ще пишеш за него, или не и никой не бе готов да ти дава сведения за себе си и за околните. Поне в началото обаче туй не бе от особено значение. Непознатото и любопитното ме обгръщаше отвсякъде и едва смогвах да го регистрирам в бележките си.

Изобщо тия бележки бяха досадна работа. Колкото ми бе интересно да наблюдавам, толкова ми бе тягостно да водя записки — записки късно вечер, след като ти е дошло до гуша от впечатления, след като вече си ги прокоментирал наум тия впечатления, след като умираш за сън и знаеш, че утре будилникът ще задрънка пронизително точно в шест.

Известно ми беше от опит обаче, че не запиша ли нещо, то нерядко отминава безследно, неизползувано и забравено. Поне с мене е така. Помня най-вече тия неща, дето по-добре би било да ги не помня. Затуй отбелязвах детайли от градски изгледи и от хорски лица, подробности за видено и чуто в метрото, по улиците и кафенетата, куриози на нравите и модата, анекдоти, рекламни призови, жаргонни изрази, строфи от шлагери.

По-късно започнах да се срещам с хора, а следователно и да разпитвам, да вися с часове на големите процеси в Пале дьо жюстис, да следя лудницата на борсата или оная, другата лудница — парламента. Вече бях добил привычката да надничам навсякъде — заводите Рено, конните състезания, ревютата на висшата мода, политическите събрания, тържествените литургии в Нотр Дам, студентските демонстрации, кварталните панаири, филмовите студиа, изложбите за кучета, аудиториите на Сорбоната, резервните депа на музеите, трудно достъпните фондове на Националната библиотека и какво ли не. И всичко това те караше да го записваш, да го записваш късно вечер, когато умираш за сън и знаеш, че записваш или не, будилникът звъни по едно и също разписание.

Понякога си казвах, че почвам да се увличам. Казвах си, че моята купчина впечатления, която при това непрестанно нарастваше, трудно може да се побере в една книга, освен ако тая книга добие обема на библията. После решавах, че все едно, купчината ще претърпи подбор, че всяка сериозна творба е резултат на подбор, а понеже не мога да знам предварително кое ще ми влезе в работа и кое — не, трябва да записвам всичко.

Всъщност подборът вече се правеше, и не от мене, а от времето. Голяма част от произшествията, сензациите, куриозите на модата, прищевките на вкуса остаряваха и отиваха в забрава още на следващата година. Опитвах се напразно да уловя потока в шепите си, но колкото и да ги разтварях, улавях не поток, а малко вода. Но аз

продължавах да упорствувам и да си казвам, че от тая огромна купчина все нещо ще остане, че е абсурдно от толкова стотици и стотици впечатления нищо да не остане.

На всичко отгоре поради известен педантизъм, наследен вероятно от Стария, понякога губех твърде много време за изследването на най-незначителни неща. Ако се заемах да проучвам Търбуха на Париж, това означаваше, че седмици наред през вечер, през две ще осъмвам сред блъсканицата и глъчката на халите. Хрумнеше ли ми да опиша пословичната страст на французина към кучетата, непременно трябваше да вися по конкурсите за расови кучета, да обикалям кучешкото гробище, като записвам най-сърцераздирателните епитафии, да изучавам стоката в магазините за кучешка храна и кучешки тоалетни принадлежности — от колбасите за деликатни кучешки стомаси до кокалите от каучук, предназначени за кучешка забава, — да проучвам как стои въпросът с пансионите, училищата и болниците за кучета, какви са тарифите на тия реномирани заведения, какви са цените на различните породи кучета и какво ли още не. Събирах материалите с такава страст и в такава изобилие, та някой ден изведнъж забелязвах, че съвсем съм се отплеснал и съм почнал да пиша вече книга не за града, а за кучетата му. Защото в края на краищата Париж не бе само един огромен кучкарник.

Но колкото и да беше болезнено да призная, че съм се хванал с една непосилна, а може би и незначителна задача, че трупам излишни записки, а не създавам и никога няма да създам книга за Париж, рано или късно и това трябваше да стане.

Веднъж седях в една от залите на Пале дьо жюстис и слушах пледоарията по някакъв нашумял процес. В парка Сен Клу двама души издебват мъж и жена, дошли тук на любовна разходка, и ги убиват по най-зверски начин. Жертвите бяха млади хора, а убийците — още по-млади. В една страна, където престъпленията не са рядкост, подобно произшествие едва ли би предизвикало особен интерес, ако не бе една подробност: липсата на каквито и да било понятни мотиви. Когато човек убива от алчност, ревност или сексуален бяс, това се смята едва ли не в реда на нещата. Но когато убива без видима причина, обществото не разбира. И понеже не разбира, се дразни.

Адвокатът на обвиняемите не бе от най-прочутите величия на палатата, ала добросъвестно се стремеше да им подражава. Той бе ту

язвителен и патетичен като Морис Гарсон, ту фамилиарен и привидно добродушен като Рене Флорио, ту възвишен и всеопрощаващ като Пол Боде. Той бе, разбира се, компилатор и епигон, обаче даровит епигон, който владееше до съвършенство богатите регистри на мимиката и жеста. И додето следях непрестанно сменящия се израз на това артистично подвижно лице — иронично, недоумяващо, негодуващо, умилено, — додето гледах тия размахващи се в широки красноречиви жестове ръце, великолепно обгърнати от черните дипли на тогата, додето слушах тоя приятен баритон, постигащ виртуозно модулациите на богатата ораторска ария, усетих, че тъкмо тоя спектакъл ме задържа тук, а не някаква професионална задача, че нито ще използвам, нито мисля да използвам за книгата тоя процес, който още след седмица ще отmine в забравата, че ме интересува другото, познато и непроменено още от времето на Домие, мрачната атмосфера на тая зала, театралният акцент на тия черни и пурпурни тоги, ролите, които всички тия хора доброволно играеха: изтощителното вълнение на оратора, кокетството на младата му асистентка, явно съзнаваща, че черната роба и бялата яка великолепно ѝ подхождат, заученото благородство на председателя, професионалната свирепост на прокурора и фалшивата маска на разкаяние у подсъдимите. Не, аз не събирах материал за книга, а колекционирах впечатления с увлечението и насладата на безкористния събирач.

В действията ми наистина нямаше никакъв предумисъл. Адвокатът се опитваше да докаже, че същото се отнася и до действията на доверениците му, защото едно убийство без предумисъл рядко се наказва с най-тежкото наказание. Втората теза на защитата бе, че палачите, седящи с наведени глави зад бариерата, не са нищо повече от жертви. Жертви на една детерминирана от условията самоизолация, на една деформирана представа за героизма, на един социален климат, постепенно заличаващ отчетливите някога граници между добро и зло.

— Това не са психопати — адвокатът охотно би поддържал, че това са именно психопати, обаче експертизата вече бе доказала обратното, — но помисляли ли сме, къде точно е водоразделът между патологичното и нормалното? У тия млади хора понятията за моралните стойности са останали неразвити, като у две деца. Две деца, две жестоки деца, ужасяващо жестоки, признавам, но които дори не съзнават своята жестокост, това са, господа съдебни заседатели, тия

същества, очакващи от вас в този момент да покажете, че вие, вие, които имате устойчива представа за доброто и злото, владеете не само фаталната мощ на унищожението, но и целебната сила на превъзпитанието...

Публиката мълчеше резервирано, ала пледоарията направи достатъчно силно впечатление на съдебните заседатели. Очакваната смъртна присъда бе заменена с доживотен затвор. Една малка награда, не за тия двама идиоти зад бариерата, а за този виртуоз, адвоката, който бе имал дързостта да иронизира прокурора и дори на два пъти уместно да апострофира председателя, който бе превърнал безнадеждния случай в солидно защитена позиция, който бе показал на обществото, че френският адвокат, адвокатът от добрия класически стил, не само взема високи хонорари, но умее и да ги заслужи.

Всичко това е занимателно, мислех си, като излизах от хладния полумрак на палатата, за да се озова в топлата, обляна от слънце улица. Поне толкова занимателно, колкото и една пиеса в Комеди франсез. Обаче каква е поуката? Поуката бе, струва ми се, че вместо да се ровя в планини от факти, по-добре би било да се заловя с една човешка история. Дори една такава човешка история като тая — току-що приключилата, — макар в нея човешкото да заемаше твърде оскъдно място.

После, като се разположих в първото срещнато бистро и се отърсих от хипнозата на процеса, реших, че подобна история не си заслужава да я изследваш и описваш. Между другото, защото вече бе описана. Наскоро бях гледал един филм на Орсън Уелс, изграден върху доста сходна драма. Авторът твърде уместно бе насочил обектива не толкова върху убийците, колкото върху защитника им. Произведението с дребнава точност проследяваше подготвянето и произнасянето на една пледоария. То всъщност с това се и изчерпваше и спокойно би могло да бъде озаглавено „Технология на пледоарията“. Филмът мина по екраните без всякакъв успех. Публиката дори не забеляза, че в случая се касае не до механиката на изграждане една защита, а до механиката на един житейски абсурд: неизвестно дали от любов към професията, или от любов към човека, адвокатът бе надминал себе си, за да спаси двама негодници, които не заслужаваха това.

Не, тая история по моему не бе особено интересна като проблем. И все пак много по-късно друг американец — Труман Капоути —

щеше да проучва дълги месеци друга, подобна история, за да напише книгата си „Хладно кръвно“.

Днес пред потискащия авторитет на тия две знаменитости просто ми е неловко да упорствувам. И въпреки всичко вътре в себе си все още съм убеден, че историята не я бива. Разглезени хлапета, които колят невинни хора, понеже смятат, че могат не само да мърсят наоколо си, но и да унищожават. Е, и ако не бяха клали, какво? Щяха да си останат на свобода, за да вилнеят с парите на татко или в най-добрия случай да отворят бакалница. На такива — ако зависеше от мене — бих им наложил най-тежкото наказание. Само че най-тежкото наказание не е смъртта. Най-тежкото наказание е животът в самота, достатъчно дълъг, за да стигнеш до осъзнаване на извършеното, ако изобщо си способен на това.

Подобна бе и историята с мосю Бил, която нашумя няколко години по-късно и за която съм споменавал при друг случай. Също като ония двамата с мосю Бил, или по паспорт Жорж Рапен, е глезен син на заможни родители. Родителите го финансират, за да си отвори собствен бар, а сетне и собствена книжарница. Но и двете тия предприятия не задоволяват Бил, понеже са свързани с известен брой работни часове. Така че той поема курс към нощните квартали и се залепва за една млада проститутка, обявявайки се за неин сутеньор. И понеже проститутката не желае да признае ролята му на господар, което го прави за смях пред целия квартал, Жорж Рапен я примамва извън града и я застрелва. Тоя негоден за нищо тип се оказва обаче негоден дори и като стрелец, затова залива с бензин недоубитото момиче и го запалва.

Не, такива истории метат да имат известно значение за социолога или психиатъра, но за писателя, струва ми се, не чинат. И дали мосю Бил ще лежи в затвора за убийство, или ще седи зад тезгяха на бара си, това е абсолютно без значение за човечеството. За цялото човечество с изключение на една млада нещастница. Така че ако има драма, тя е откъм страната на тая нещастница. Ала и това не е драма, а само епilog на драма или, по-точно, катастрофа.

Между нас казано, драмата — макар и не особено съдбоносна — се разиграваше у мене и все по същия повод: проектираната книга, от коя го все повече се отчуждавах, въпреки че още не смеех да се призная за победен. Продължавах да си вода бележки, но сега туй

ставаше от дъжд на вятър. Продължавах да си пъхам носа навсякъде и да се занимавам с любопитство, но вече обзет от горчивото съзнание, че самоцелно увеличавам колекцията от впечатления, а не страниците на призрачната си книга.

И додето все тъй търсех интересното, аз опознавах, без да го търся, онова, другото, баналното, прозаичното, което бе не Париж на туристите, а Париж на парижаните — анонимните улици, редиците опушени безлични сгради, лабиринтите на метрото, кварталният бит между кръчмата и бакалницата, тесният делничен свят, затворен между двата полюса на квартирата и учреждението.

И макар книгата да бе вече напълно забравена, но всичко това — и интересното, и баналното — продължаваше да се трупа, няхах никакъв начин да му забраня да се трупа, да ме отрупва, да се мъкне заедно с мене в спомена ми. Да гледам, да запомням и да беседвам наум, това се бе превърнало вече в машинална привичка, от която бе тъй трудно да се освободя, както и от пушенето.

Не бих имал куража да сложа знак на равенство между тая машинална привичка и онова благородно нещо, наричано „изследване на жизнения материал“. Не търсех с определена цел, значи и не изследвах, значи, казано грубо, само си губех времето. Но по тия неща всеки има свое мнение, тъй че не съжалявам за изгубеното време. Мисля дори, че ако събираш наблюдения само по предварително очертана насока и само с определен умисъл, това значи да събираш по разписание, по разграфен работен план, изкушен съм да кажа — по сметка. Може би има творци, които владеят уменията да бъдат писатели само от осем до дванайсет и от два до шест, а в останалото време да освобождават мозъците си за почивка, семейни занимания и обществена дейност. Колкото и срамно да е обаче, дължен съм да призная, че, що се отнася до мене, нерядко се улавям как по време на най-сериозни съвещания крадешком изучавам нечие лице, вместо да слушам докладчика, как, додето някой близък доверително ме запознава с грижите си, мисля за следващия пасаж на очакващия ме върху машината ръкопис и как, заел се най-сетне с ръкописа, почвам да мисля за този вече отишъл си близък и да си казвам, че това наистина на нищо не прилича, при тебе идва жив човек с реалните си въпроси, а ти в това време водиш наум разговори с въображаеми хора по несъществуващи проблеми. Изобщо бъркотията е пълна.

Но бъркотията в тебе и около тебе, тъй или иначе, никога не може да се оправи докрай и много от нашите разочарования и крахове понякога са свързани именно с тоя неосъществим стремеж да подредим всичко в някакъв образцов и педантичен ред и изобщо да сложим веднъж завинаги край на всички и всякакви противоречия в тоя живот, който, както сами сме установили, е едно непрестанно възникване и разрешаване и отново възникване на противоречия.

Бях почнал да долавям, макар и съвсем частично, тая бъркотия още в годините на детството. Тогава, както вече споменах, ние живеехме на „Регентска“, в партера на висока сграда — цели четири етажа, — която самотно стърчеше сред околните едноетажни и двуетажни постройки, обърнала неугледната си бозова фасада към един порядъчно неугледен пейзаж: огромния, ограден с бодлив тел плац на артилерийските казарми, по който новобранците се каляваха в изпитанията на единичното обучение.

Зад къщата имаше широк двор, съвсем занемарен, и все пак по-приятен от пустинята на казармения плац поради зеленината на дузина плодни дървета, които някой някога се бе сетил да засади. А отвъд двора се простираше втори плац — тоя на полицейското училище, където упражненията се състояха главно в прескачане на огради и в ръкопашни схватки.

Сред тази доста милитаристична обстановка къщата ни влачеше, как да е, своето мирно съществуване. Но това мирно съществуване бе изпълнено с противоречия, абсурди, а понякога и конфликти, които — при цялата ми детска доверчивост — събуждаха у мене подозрението, че редът, установен от по-възрастните, е само една бъркотия, приета като нещо неизбежно и узаконена в привичка.

Хазяинът ни бе предприемчив човек, от тия, дето предприемат много неща, но никое не завършват, както трябва. Първо място сред различните му начинания заемаше търговията с туршии, ако не броим издаването на учебници по френски език. Туршиите той сам си ги правеше, както и сам пишеше учебниците си по френски. Изобщо беше от хората, които всичко сами си правят и гледат с презрение на принципа за разпределението на труда. Вероятно затуй киселите му краставички се харчеха също тъй трудно, както и френските му граматики.

На партера срещу нас живееше Коста Петканов, човек със застрашително едро туловище, но с нежна душа. Този даровит писател на селото бе явно повлиян от градския фолклор. Обичаше да свири на цигулка, една цигулка, която изглеждаше безпомощно крехка в могъщите му ръце и която очаквахме всеки миг да изпраци и да се превърне на трески. Но вместо звуци на пукаща се дъска от инструмента се разнасяха звуците на последния моден шлагер:

*Недей танцува с други, Танголита,
о, Танголита, ти мой си блян...*

На най-горния етаж живееше фотографът Кацев. Той се опитваше да поддържа дейността си на фотограф посредством смъртния враг на фотографията — живописиста. Произвеждаше пощенски картички с репродукции на картини. А понеже никое производство не минава без брак, ние често намирахме в кофата за отпадъци дефектни екземпляри от тия репродукции, въвеждащи ни в непознатия свят на изкуството. Имаше картини с поетични имена, като „Мене ме мамо змей люби“, но ние ценяхме най-вече творбата „Първият грях“, понеже на нея бе изобразена разкайваща се гола жена и понеже навлизахме в годините, когато една гола жена изглежда значително по-интересна от всякакви змейове.

По-късно Кацев се премести другаде и квартирата бе заета от Никола Мавродинов. За наше разочарование Мавродинов, макар да се бе нанесъл в апартамента на фотографа, не произвеждаше никакви снимки. Баща ми бе казал, че новият наемател е археолог, и дори ни бе обяснил какво е това археология. Но когато слушах разговорите между Мавродинов и Стария, оставах с впечатлението, че археологията не е нищо повече от литература, защото беседваха главно за романи и споменаваха имена на писатели, които чувах за пръв път — Джойс, Лоурънс, Фокнър. Всъщност говореше главно Мавродинов, а Стария от време на време произнасяше по някое „тъй ли?“ и „интересно“, което съвсем не значеше, че непременно му е интересно.

Междувременно хазяйката, една добра женица, бе прегазена от трамвая и това дълбоко разклати моята вяра в максимите на баба ми, която поддържаше, че господ помага на добрите хора и наказва само

лошите. Синът на собственика, женен за кротка немкиня, ненадейно заряза жена си с пеленаче на ръце. По този повод в махалата се разгоряха оживени спорове и едни казваха: „не го е срам“, а други възразяваха: „Я иди ти живеј с немкиня, че да те питам.“ Дъщерята на хазяина се държеше по-прилично, свиреше на пиано, учеше френски и изобщо готвеха я за висшия свят, но на следната година най-неочаквано избяга и се ожени за някакъв си бръснар.

Изобщо бъркотиите по любовна линия бяха най-чести и в това окончателно ме убеди случаят с младия зъботехник, дето работеше над нас. Той изкарваше сума пари и често ме водеше на кино, но филмите не успяваха да го разтушат, понеже бе жертва на нещастна любов. Не че любовта му липсваше — ползваше се с добър успех сред слугините в квартала, — но човек винаги презира туй, дето го има, и мечтае за онуй, дето го няма, така че нашият зъботехник бе лапнал здравата по една знатна дама от съседната улица, една вдовица с кожено палто и високи токове, изобщо същество от съвсем друг свят. Положението му бе направо безнадеждно, обаче на тоя зъботехник, изглежда, адски му вървеше, защото една заран, като отивах на училище, го срещнах на същата тая съседна улица и ми се похвали, че току-що е излязъл от спалнята на знатната дама и че изобщо мечтата му се е сбъднала. А няколко дни подир туй най-ненадейно почна да псува жената на своите блянове и да я нарича не знам си как и като го питах какво е станало, отговаряше: „Какво ще ти разправам, ти си малък и не ги разбираш тия работи, но да боготвориш едно същество, а то да ти лепне такава болест...“

И понеже стана дума за болест, сетих се и за лекаря в махалата. Над бюрото му бе закачена гипсовата маска на Ницше, доста банална по онова време, но и доста ефектна с рунтавите вежди и мрачно увисналите мустаци. Докторът бе заклет ницшеанец и наричаше човечеството „тор“, „стадо“ и други от тоя род, а в същото време бе извънредно състрадателен и грижовен към пациентите си, така че аз въпреки детинския наивитет бях твърдо убеден, че това е един непоправим лицемер, и единственото, което не можех да реша, беше дали е лицемер спрямо болните, или спрямо Ницше.

Имаше и други неща, които ме озадачаваха. Това, че нашата прислужница Емилия бе чехкиня, а не знаеше дума чешки; че баба ми, копривщеница без образование, четеше дебели немски книги; че Йоско,

едно нисичко и хилаво момче, намуши с нож бабайта на махалата, а бабайтът, макар да бе само леко мушнат в ръката, тичаше по улицата и плачеше, ужасен от вида на собствената си кръв; че баща ми, тоя високо нравствен човек, приемаше у дома си един касоразбивач само защото оня му бил приятел от фронта.

Стария, от когото най-малко бях свикнал да очаквам изненади, ме изненада и с нещо друго: ожени се повторно. По-късно ми стана ясно, че той се бе решил на тая стъпка от страх, че ще ни изтърве напълно, мене и брат ми. Бе погълнат от работата си и нямаше възможност да върви непрестанно подире ни и ние растяхме доста буйни, доста независими или, по-точно, зависими от неведоми влияния.

Баща ми очакваше, че втората съпруга ще се заеме с децата, и в това отношение очакването му се оправда. Тя бе добра жена и се привърза към нас и правеше каквото беше по силите ѝ, но сполуката на брака свърши дотук и достатъчно беше човек да ги види двамата, нея и Стария, за да разбере, че тия два камъка едва ли ще могат да мелят брашно. Тя се казваше Елена и близките на баща ми я наричаха Елена Фурман, като втората жена на Рубенс, защото бе доста пълна и изобщо Рубенсов тип, а Стария бе слаб и изпит като отшелник и ако трябва да говорим за тип, той приличаше по-скоро на образите на Греко, удължени и безплътни и с очи, втречени в отвъдното. Естествено, работата не се свеждаше до външностите и ако споменавам за тях, то е, защото външностите говорят и за нещо друго, а на всичко отгоре баща ми бе от хората, дето могат да имат само една жена в живота си, само една истинска. Така че един ден втората съпруга изчезна от нашия дом също тъй ненадейно, както се бе появила, и това за мене бе още една изненада, прибавила се към всички останали.

По онова време в къщи идваха доста хора. Това правеше живота по-интересен, ала бе свързано и с някои неудобства. Разпределението в апартамента бе резултат на самодейната творческа мисъл на хазяина, всяко помещение бе снабдено с по две врати и човек не можеше да влезе в една стая, без да прекоси някоя друга. И когато в кабинета на баща ми се срещаха членовете на кръжока „Орфей“, ратуващи за кротост и духовно съвършенство, нерядко се случваше през стаята тъкмо посред беседата да минават с полугласно извинение непознати субекти с подозрително издути от парабелумите сака. Това бяха

протогеровистите на вуйчо ми, които се събираха в съседното помещение.

Наложи се един от тях — Кръстан Поптодоров — да се крие известно време в къщи, тъй като михайловистите го търсеха из целия град, за да го ликвидират. Съблечен по риза и с провиснал на колана пистолет, той седеше на кушетката и четеше вестници, докато в другия край на стаята баща ми, наведен над бюрото, готвеше поредната си сказка за изкуството и за красотата, която ще спаси света.

Изобщо в областта на идеите бъркотията бе също тъй голяма, както и в областта на любовта, и додето Стария се надсмиваше над поповете и попските ритуали, баба ни — не тая, дето четеше немски, а другата — упорито ни мъкнеше всяка неделя на църква. Тя самата не пропускаше ден, без да иде на църква, но, разбира се, с най-голям трепет очакваше тържествените молебени, на които понякога се явяваше и сам царят, и застанала нейде в навалищата, дето я блъскаха и ритаха, умилено шепнеше „бог да ни поживи царчето“, а гимназистът, когото баща ми бе приютил, нерядко мърмореше „как не го пречукаха при Арабаконак тоя мръсник“, имайки пред вид, естествено, същото това царче.

С две думи, бъркотията бе пълна и тъй обичайна, че нямаше как да не свикнеш с нея и да не решиш, че може би целият живот всъщност е само една бъркотия и нищо повече. Трябваше да минат години, за да разбереш, че бъркотията — и тая в тебе, и оная около тебе — може би изглежда бъркотия просто защото си изтървал междинните звена, не си прозрял невидимите връзки, не си открил основните опорни точки. Потокът край нас, дето често ни залива и в който често се давим, е безкрайно менлив и безкрайно капризен и ако се вираш в него, само отблизо може да ти се завие свят от хаоса на разнопосочното му движение, от сливащите се и раздалечаващи се струи, от водопадите и въртопите, от тъмните дълбини на вировете и от бризгите на пяна, над която като крехък мираж се извива пъстроцветна дъга. И все пак цялата тая многоликост е обединена от притегателната сила на нещо общо, щом е многоликост на един поток, и е възплъщение на един общ закон, щом въпреки всички капризи и криволици на движението си не тръгва нагоре към извора, а се спуска надолу, и при цялата си менливост е израз на нещо трайно, щом искаш или не искаш, продължава да те обгръща и да те влачи по посока на

предопределеното. Колкото и да е вярна мисълта на древните, че човек не може два пъти да влезе във водата на една и съща река, все пак истината е, че човекът си отива, а реката остава.

И ако успееш да се добереш до закона и до общото и до трайното, може би бъркотията ще изчезне или ще стане понятна и обяснима. Но обясненията, житейските, не се намират в никоя енциклопедия и за да обясниш нещо, трябва най-първо да си го забелязал и опознал и тия неща, които чакаха обяснение, ме обсаждаха от всички страни и нямаха край. Исках всичко да разбера и вътрешно негодувах от обичайната фраза „когато пораснеш, тогава ще разбереш“, и ми се струваше тъпо, че ме осъждат да чакам пълнолетието, за да ми доверят едва тогава смисъла на нещо, което вече ме блъскаше в лицето. И се опитвах сам да се оправям, и наблюдавах действия, които може би не бяха за годините ми, и се вслушвах в разговори, които навярно не бяха за възрастта ми, и мислех върху виденото и чутото без никакво намерение да чакам, докато порасна, и може би още от оная детска възраст почнах да усвоявам известни привички, които едва по-късно щяха да ми влязат в работа.

Да наблюдаваш — не да зяпаш, а да наблюдаваш и да трупаш в оная купчина в главата си.

Да слушаш — не с любопитството да научиш просто какво е останало, а със стремежа да надникнеш в тъмния свят на човешките подтици и реакции, включително и в света на човека, който разказва, тъй че да улавяш не само изказаното, а и премълчаното. Да слушаш, да отбираш и да трупаш в купчината в главата си.

Да мислиш върху виденото и чутото — да строиш образи-хипотези, да ги видоизменяш, да ги рушиш, ако трябва, и на тяхно място да издигаш нови, да създаваш върволици и тълпи от образи и да ги трупаш в купчината в главата си.

Хвърляй там всичко това. Може някой ден да ти потрябва. Хвърляй го там и го трупай, макар никога да не ти потрябва.

Разбира се, творчеството не е трупане, а използване на натрупаното. Но нима характерът, съдържанието, обхватът на творчеството не се определят предварително и до голяма степен именно от характера и обема на тая купчина.

Забавлявал съм се да следя как работят с човека лекари, адвокати, митнически чиновници, следователи, които имат, така или

иначе, работа с човешката психика и трябва да бъдат психолози, поне върху тесния терен на своята област. Те са си изработили професионални привички и професионални рефлексии, привички и рефлексии нерядко грубо утилитарни, но без които работата не би могла да върви. Следователят знае, че истината около едно човешко действие няма да му се разкрие наготово, че трябва да води дълго и уморително следствие, додето я установи. И в процеса на практиката той си е изработил всички необходими похвати, необходими, за да стигне до истината.

Понякога се питам откъде у мнозина от нас идва тая увереност, че понеже не сме следователи, а писатели, правдата ще ни се разкрие неминуемо и без особени затруднения, така че излишно е да губим години наред, за да се учим да гледаме, да слушаме, да си изработваме професионални привички. Но да мислиш, че нещата са предварително решени в твоя полза само поради обстоятелството, че имаш очи и уши, е все едно да смяташ, че всеки, който владее азбуката, е вече готов за писател.

Невъзможно е да обгърнеш и да зафиксираш всичко в един пейзаж и дори в едно лице, та ако ще, да си въоръжен с бинокъл или микроскоп. Пък и защо ти е това „всичко“? Една остра наблюдателност може да бъде не особено плодородна от писателска гледна точка, също както и една фрагментарност, дори външна разсеяност на погледа може да се окаже твърде полезна. Защото въпросът опира не до това, колко неща си видял, а какво и как си видял, сиреч опира до подбора, до зрителния ъгъл, до дълбочината на проникването.

Човекът, който е привлякъл вниманието ви, може да крие фактите, понеже ги смята за съкровени или за срамни. Той може да пропуска твърде важни неща, тъкмо тия, които най-много ви интересуват, просто защото не умее да ги изрази или не им отдава значение. Той може — убеден сам в пределната си искреност — да играе всъщност пред вас една роля, превърнала се отдавна вече в негова втора природа. Как ще стигнем до съзнателно скритото, до неволно премълчаното, до истинската природа, а не до тая, втората, изфабрикувана като защитна броня?

Много просто — като си изработим професионалните привички и рефлексии. Само че, както е известно, за тия неща не съществуват ръководства, пък и доколкото съществуват, елементарната

предпазливост изисква да не им се доверяваме прекалено. Така че колкото фаталистично и елементарно да звучи, въпросът може да се реши само от дарованието и от опита. Щом е станало азбучна истина, че творчеството не може без дарование, тогава не остава нищо друго, освен субекта да бъде хвърлен в реката — и толкова. Ако е куче, не е нужно предварително да го учиш да плува, а ако е котка... Е, ако е котка, никакви курсове и ръководства няма да помогнат. А що се отнася до самия стил на плуването, той се изработва с времето. С времето и с трупането на оная купчина, която е ноевият ковчег на всеки писател.

По силата на тая логика съм склонен да смятам, че колекционерството на впечатления и размисли дори когато се осъществява ей така, без план и без работен ден, все пак си струва труда, не само заради безкористната наслада, но и за туй, че човек никога не може да знае предварително какво ще му дотрябва, следователно, колкото е по-гъсто населен твоят ноев ковчег, толкова по-голям е и шансът, когато търсиш нещо, да го откриеш ненадейно там. Именно затуй, въпреки че не написах епохалния си труд за Париж, някои от натрупаните наблюдения ми влязоха в работа, макар и по съвсем други поводи. Има ненаписани книги, които се оказват значително по-полезни от написаните и моята книга за Париж беше именно такава.

* * *

А междуременно идеята, осенила ме по време на процеса в Пале дьо жюстис, идеята да се заловя не с тоя огромен град, а с отделни човешки истории, вече ме бе здраво овладяла. И защо това множествено число: истории? Защо не една история, но обхваната нашироко и проучена в дълбочина? При това за начало не история с французин — докато опознаеш французите, има да мине време, — а история с българин, дори най-добре българин от твоя занаят. Така стигнах до следващата книга — един трети обемист том в рафта на моите ненаписани книги.

„Ненаписана“ не е съвсем точно като констатация. Почвам да се клеветя. Неприятното, когато говореше за себе си, е, че или се клеветиш, или се хвалиш, не защото непременно целиш едното или другото, а защото си с двата крака вътре в историята и не можеш да я видиш и прецениш отстрани. Истината е, че пожертвувах твърде много нощи за тази книга, дори я написах наполовината в първа редакция — един ръкопис от триста и не знам колко страници, затрупан между вехториите в някой шкаф. Останалата половина бе подробно разработена по глави епизод след епизод. От тогава и до днес набелязвам предварително всичко по тоя начин, преди да седна над машината — още един повод да се смятам за чирак в професията и да завиждам на ония, които сядат да пишат само с някакви най-смътни представи, за да бъде всичко създадено спонтанно и без умуване. Знам добре, че така пишат доста автори, като оставят героите си да действуват на своя глава и дори да ги изненадват с постъпките си. Знам и това, че подобни автори обичат да се мотивират с примера на класиците: как Татяна поставила Пушкин пред свършен факт, като отказала на Онегин, и как Вронски съвсем неочаквано за Толстой опитал да се застреля. Не знам дали подобни примери следва да се приемат буквално, но дори да ги приемем така, трябва да признаем, че не съм успял да се поуча от тях, макар да не смятам, че това е единствената причина, поради която не съм станал класик.

При моя може би примитивен, ала единствено подходящ за мене начин на писане една история трябваше изцяло да се размотае в

главата ми, преди машината да затрака. Тая история можеше да се развива на части, с прескачания, дори отзад напред, да предизвиква най-различни повторения и изменения на една и съща сцена, да води до спорове между мене и героите ми по повод на това, че постъпват не както аз искам, или че говорят не каквото трябва, или изобщо, че прекалено много дрънкат. Тия недоразумения са възможни, дори неизбежни, както и много други работи. Само едно бе невъзможно: да почна да разказвам историята, преди да я знам. Защото писането е всъщност разказване на една история, която предварително се е развила във въображението ти.

Историята, която се бе развила във въображението ми, щеше да носи заглавието „Кариера в Париж“. „Кариера“, понеже героят бе човек от кариерата, както някога наричаха дипломатите, и понеже бе твърдо решен да направи кариера не в дипломатическия, а в най-грубия смисъл на думата.

Основната линия на романа бе съвсем проста: един тривиален егоист от рода на тия, които всички сме наблюдавали наоколо си и който поради стечение на определени обстоятелства се превръща в предател. За някого това развитие на действието би могло да изглежда като не особено убедителна игра на случая. За мене то бе разкриване на една закономерност. Съществуват немалко хора с външно порядъчно поведение и реноме на добри граждани, готови при случай дори да ви прочетат една назидателна лекция и които не са предатели само затуй, защото не им се е случило да попаднат под натиска на едно изкушение или една заплаха. Но това, че подобни хора не са извършили и навярно никога няма да извършат голямото предателство, не ги издига нито на йота поне в моите очи. Подтиквани от егоизма си, те всекидневно вършат по някое малко предателство спрямо околните и дори спрямо близките си, подълствуват, злепоставят, клеветят, блюдолизничат, за да бъдат самите те възможно по-добре.

Моят герой бе от този тип хора, само че бе имал нещастieto да изпадне в критична ситуация. И впечатлен в еднаква степен от заплахите и обещанията, той бе съборил крехката за подобни типове преграда между дребните обичайни подлости и голямата подлост.

А после идваше втората част — периодът на пробуждането и на равносметката. Изпълнил мимолетната си задача с поредния политически скандал, противникът — както си му е обичаят —

захвърляше предателя върху бунището на големия град. Героят трябваше да мине през изпитанията на мизерията и унижението, за да осъзнае постъпката си, и в порива на едно закъсняло разкаяние да се опита да я изкупи с цената на риска. Смъртен риск, защото му бе съдено да загине от куршума на друг предател.

Започнах да пиша историята, която вече се бе развила в главата ми, с присъщия на всяко начало ентузиазъм. По-късно ентузиазмът взе да се изпарява, но си казвах, че това е неизбежно при един голям ръкопис, изискващ не краткотрайно въодушевление, а продължителна издръжливост. Това бе вярно, разбира се, обаче в случая причината за бързото ми изстиване бе другаде. Почна да ми става все по-ясно, че освен дето не обичам героя си, но не го и ненавиждам. Презирах го донейде, и нищо повече. А да описваш в стотици страници един човек, който ти е безразличен, това е наистина отегчително.

Надявах се, че интересът ми ще се съживи във втората част, когато у героя постепенно се пробуждат отдавна заглъхнали и буренясали човешки чувства. Само че когато стигнах до тая част, разбрах, че моят герой всъщност е неспособен на подобни чувства. Аз му ги бях приписал в интерес на интригата, но всъщност той не бе способен да ги изживее.

Отпърво си казах, че образът би могъл да се видоизмени малко по-основно и всичко да се оправи. И без туй бях тъй недоволен от десетки подробности на повествованието, та бях решил да преработя всичко отначало. За редица дреболии това наистина бе възможно. Ала не и за образа на главния герой. Писателят, добър или лош, прилича донейде на бог-отец, който омесва първия човек от глина. Дали е добър, или лош като творец, ще проличи тъкмо от това, доколко създаденият човек е жив, органичен, съдържателен и доколко е само нескопосно чучело, илюстриращо една хилава идея. Фатален акт на сътворението, защото веднъж сътворен, героят не може вече да бъде преобразуван, без риска да бъде окончателно умъртвен. Всеки скулптор, който знае да прави човеци от глина, ще ви каже това. Можеш да изменяш подробностите, като чегърташ повърхността, но не и структурата. Структурата изисква да почнеш отначало.

Нямах никакво желание да почвам отначало с един герой, който ми беше почти безразличен. Изобщо, сбъркаш ли нещо в основата, много трудно е да почнеш отначало, понеже погрешните решения така

са се набили в главата ти, че не можеш да ги изтикаш, и постоянно наново ти се натрапват. Това не са решения в цифри и абстракции и ти не решаваш математическа задача. Това са образи на хора и гласове на хора, и конфликти на хора, това са обстановки, пейзажи, настроения, витаещи около тебе, додето не ги доведеш докрай или не ги изметеш докрай от въображението си, за да почнеш отначало и — по възможност — нещо съвсем друго.

Това бе третата ми ненаписана книга, но както казах вече, има ненаписани книги, далеч по-полезни от написаните, което съвсем не означава, че трябва цял живот да създаваме ненаписани книги.

„Кариера в Париж“ ме научи на много неща, а заедно с туй ми отне и много илюзии, между другото и илюзията, че след като си измислил в подробности една история, няма нищо по-лесно от това да я изложиш на книга, все едно че гледаш някой филм, прибираш се в къщи и го разправяш на жена си.

Бях имал възможност неведнъж и по-рано да се боря с тоя упорит или коварно изплъзващ се материал — словото, — за да разбирам, че тези приказки за филма и за разказа пред съпругата са вятър работа. Струваше ми се обаче, че може би прекалено грубо или настойчиво съм се борил със словото, че може би по-добре е да му дам простор и възможност за самоизява, изобщо да се лее с по-голяма небрежност, но и с една подкупваща естественост.

Вероятно сте забелязали, че мислите на литературните герои нерядко текат и се изявяват прекалено литературно, като следват отчетливата логическа линия, предварително очертана от автора. Героят се колебае примерно да изпие ли чаша ракия, или не, да тръгне ли с героинята, или не, изобщо вечните кавги между гласа на дълга и гласа на страстите. Преценява съответните „за“ и „против“. Формулира колебанията и заключението си в гладки и добре завършени фрази. Но в живота човек никога не разговаря тъй, наум, независимо дали се двоуми да хлътне в кварталната кръчма или в бездните на изневярата. Вътрешният монолог на всеки от нас, включително и на преподавателите по граматика, е далеч по-нестроен, хаотичен, изпълнен с ненадейни скокове, алогизми, странни асоциации, недовършени фрази, отплесвания, паузи, повторения — изобщо един монолог, скаран с правилата на синтаксиса, а понякога и с тия на елементарната логика.

Или, да речем, въвеждането на литературния герои, което също често става по твърде литературен и доста старомоден маниер, даже когато се касае до автори с претенции за модерност. Вземам напосоки Моравия:

„Докторът е плешив, носи очила с дебели стъкла, които увеличават светлосините му зеници по странен начин, така че приличат на два малки стъклени водовъртежа.“ И още: „Носът му е заострен, хрущялест и малко изкривен, напомнящ на свредел.“ И още: „Устата прилича на кръгъл отвор, обграден от множество бръчки, концентрични и тънки, сякаш нарязани с бръснач.“ И още „... висок здравеняк... широки плещи... дебели крака... над късите чорапи с ластик се виждат огромните му бели мускулести прасци... нещо брутално и вулгарно във фигурата... студен и неприятен глас“...

Да оставим настрана, че подобно изобилие на подробности и не дотам сполучливи сравнения, струпани наведнъж, не ни помага, а ни пречи да видим спонтанно и ясно образа на героя. Въпросът е, че веднъж описал героя си и изтърсил пред нас цялата тая торба отличителни белези, авторът обикновено повече не се връща към външността му, а се заема с действията и репликите. Но това е фалш. В живота ние не наблюдаваме хората по този начин, като първо съставяме веднъж завинаги физическата им характеристика, а после се заемаме с постъпките им. В живота характеристика от този вид и по този начин може да прави само служителят, издаващ лични паспорти, и то без да се интересува от мускулите на прасците ви. В живота вие постепенно откъслечно, понякога съвсем нестройно, откривате едновременно и физически особености, и черти на характера, и детайли на поведението у човека, с когото случаят ви е сблъскал. Там няма и следа от подобен образцов литературен ред: първо, външност, второ, реплики, трето, постъпки, и четвърто — в резултат на първите три елемента, — проникване в психическите дълбини.

Окуражаван прочее от подобни съображения, си казвах, че може би известна небрежност към стилистичното изпипване и към логическата последователност ще бъде не от вреда, а от полза за художествената стойност на текста. Вятър работа. На практика се получаваше нещо неприятно грапаво, многословно, тромаво и, естествено, отегчително. А щом е отегчително дори за тебе, можеш да си представиш как ще го изтрае читателят.

Тая трета ненаписана книга ми помогна да проумея някои от десетките неща, без които не се получава литература, и между другото това, че и естественият тон, и привидната небрежност, и външната непоследователност добиват художествена стойност само когато са резултат на целенасочена и упорита работа. Защото в изкуството даже хаосът се ражда в резултат на усет за организация.

Ала тъй или иначе, „Кариерата в Париж“ се провали. Кариерата на героя ми, искам да кажа. Колкото до моята, тя продължаваше, може би именно защото не държах съдбоносно на нея. Държах на оная, другата, от която трябваше да излезе книга, а не излизаше нищо.

Още от самото начало бях се боял, че може да се получи известна преднамереност, и то в първата част, завършваща с вербовката на героя. А тая преднамереност възникна там, където най-малко я бях очаквал — в заключителните епизоди. Колкото до първата част, животът само потвърди това, което преди туй си бях позволил да измисля.

* * *

Някои читатели твърде често питат: „Случило ли се е наистина всичко това, или е плод на въображението ви?“ При такова поставяне на въпроса ребром налага се да признаеш, че не описваш истински случки, а фантазираш. Подир което нерядко следва втори въпрос: „А защо измисляте, вместо да описвате неща, които действително са станали?“

Да: защо наистина? Питал съм се и сам по това, за да стигна до откритието, че го правя просто защото така ми е по-интересно. Неведнъж познати са ме спирали на улицата с изкусителното обещание: „Слушай да ти разкажа една история, която е готов разказ!“ Слушал съм, разбира се, търпеливо, предварително убеден, че аз поне няма да напиша по тая история никакъв разказ. Колкото и да е любопитна една житейска история, тя е вече създадена от стечението на обстоятелства и сблъсъка на индивиди, създадена извън тебе и независимо от тебе, така че ти няма какво да правиш с нея, освен да я регистрираш.

Има, разбира се, и хора, които обичат да регистрират, понеже смятат, че така се приближават повече до житейската достоверност или по-малко изтощават въображението си. На мене обаче ми е непоносимо скучно да вървя по една предварително и окончателно очертана сюжетна нишка и такава задача винаги ми напомня тягостните часове в основното училище, когато учителката закачваше с кабарче върху черната дъска някаква репродукция и обявяваше: „Деца, напишете едно разказче по тази картинка!“

Картинката представяше братче и сестриче с трагични лица, свити до дънера на огромен бор и очевидно изгубили се в тъмната гора; или немирник, прекачващ се през оградата с пазва крадени ябълки, докато преследващото го куче бе захапало панталона му; или нещо друго от този род, едновременно и нравоучително, и лесно за възприемане. Но дори картинката да представя нещо по-сложно и по-интересно, тя едва ли би била по-интересна за описване.

Това съвсем не означава, че презирам житейските случки. Никога не съм ги презирал. Напротив, търсил съм ги и съм ги трупал в главата си, додето са съставили още една от колекциите ми. Дори понякога съм използвал нещо от тях, но тъй, както ми се е харесвало, и толкова, колкото ми е било нужно. Защото най-важното е не случката, сиреч действието, а действащите лица. Героят може да е отражение на един взет от живота първообраз, но може да е възникнал и върху впечатленията от много първообрази. И в двата случая обаче, веднъж превърнал се от първообраз в герой, той вече се изплъзва от предписанията на фактичестата достоверност и става подвластен на една достоверност от друга категория.

Понякога недоумявам защо някои хора тъй живо се интересуват дали това, което им разказваш, наистина се е случило и съвсем не се питат дали то наистина може да се случи. А художествената достоверност, имам пред вид реализма, е подчинена именно на това второ изискване.

Вече отдавна бях забравил и „Кариерата в Париж“, и съмненията около нейната правдоподобност, когато една заран портиерът на посолството ми съобщи, че в приемната ме чака посетител, и ми връчи картичката му: господин Еди-кой си, директор на еди-кое си книгоиздателство.

Посещението ме изненада. Бях свикнал аз да търся подобни господа, а не те мене. И не само да ги търся, а и да упорствувам, да пиша писма, да предлагам анотации, да отправям покани за обеда или вечери, додето успея да осигуря превеждането и издаването на някоя наша книга.

Посетителят се оказа сравнително млад мъж, с безупречна външност, чийто единствен недостатък бе отсъствието на каквито и да било отличителни белези. Безцветна физиономия, безизразен поглед и сив костюм от английски плат в тоя безлично елегантен стил, който дипломатите и деловите мъже са приели за образец.

Лишен от характерни интонации се оказа и равният глас, с който непознатият ми обясни, че искал евентуално да издаде нещо от български автор.

Тая декларация засили недоумението ми, но побързах да уверя госта, че съм изцяло на услугите му.

— А кое ви накара да се заинтересувате от нашите автори?

— Знаете, тук всички фирми се надпреварват да издават американски романи... На хората вече им е до гуша от американски романи... Пазарът изпитва нужда от нови асортименти... И понеже имам познати българи, които са ми говорили доста за вашата литература...

Не го запитах защо тия българи не са му предоставили и образци от нашата литература, понеже от разговора стана ясно, че това са емигранти. Задоволих се да му посоча пет-шест произведения — той търсеше само съвременни произведения — и да го осведомя с няколко думи за сюжетите.

— Предполагам, че тия неща ще ме заинтересуват. Но във всеки случай трябва да ги видя...

— А кой ще ви осведоми за съдържанието? Вашите приятели?

— Те са достатъчно обективни, не се безпокойте. Също както и аз. Политиката, знаете, абсолютно не ме занимава...

Сетне, като сниши безцветния си глас, сякаш ми доверяваше някаква тайна, добави:

— Баща ми, знаете, бе директор на един от най-големите десни вестници преди войната. Някои от приятелите ми пък са фанатизирани комунисти. Но аз лично съм еднакво далеч и от десницата, и от

левицата. Единственото, което ме интересува, колкото и да ви прозвучи цинично, е работата.

Поговорихме още малко и той вече бе станал да си върви, когато изведнъж се сети:

— Но вие не ми казахте нищо за вашата книга...

— Каква книга?

— Моите познати ми разправяха, че сте имали една голяма книга... доста интересна...

Отклоних комплимента. После уговорихме следващата среща, която по настояване на издателя трябваше да бъде съпроводена с обед, за да сме обсъдели нещата по-подробно.

— И оставете тази скромност... Донесете ми и вашата книга заедно с другите... Тогава ще си поговорим.

Всичко изглеждаше достатъчно ясно и без да си говорим повече. Но по известни съображения работата трябваше да бъде доведена докрай, така че обедът все пак се състоя.

— Вие не пиете? — възкликна издателят.

— Уви, не.

— Нито капка?

Потвърдих, че нито капка, и за по-голяма убедителност споменах някаква чернодробна или сърдечна болест.

— Всъщност и аз пия малко — призна домакинът. — Но между малко и никак все пак има известна разлика.

Обедът мина как да е, в смисъл, че аз повече мълчах, а издателят скачаше от тема на тема, сякаш проучваше интересите ми: киното, жените, нощния живот, артистичния свят, всичко това, разбира се, като аспекти на парижкия бит.

При кафето той сякаш изведнъж се сети за пакета, който бях оставил на гардероба, и запитва:

— А вашия роман донесохте ли го?

— Не, разбира се. И това не е никакъв роман.

— Да, всъщност казаха ми, че било нещо по-особено. Обаче позволете все пак аз да преценя. Ще го донесете следващия път, нали?

Следващият път също бе съпроводен с обед. А обедът също бе съпроводен с подхвърляне на различни теми за проучване на почвата. Излишно е да уточнявам, че почвата в случая бе моята бедна персона.

— Казваха ми, че баща ви бил религиозен...

— Не в обичайния смисъл.

— О, в обичайния смисъл само децата и старците са религиозни. Но човек все пак трябва да вярва в нещо, нали?

— Всички вярваме в нещо, щом сме убедени в нещо.

— Вие пак почвате с вашите идеологии. Друго имам пред вид. Аз, знаете, поддържам връзки с един необикновен азиатец, един действително много издигнат човек... мъдрец и ясновидец...

Той ми разказа подробно за този човек, който живеел някъде близо до Париж, предложи да ме заведе да чуя някоя негова беседа и дори за по-голяма убедителност ми подари снимката му. Още я пазя някъде между книгата си. Изразът на азиатеца изглеждаше по-скоро пресметлив, отколкото мъдър и в лицето му нямаше нищо необикновено освен голямата брада. Тогава още брадите не бяха на мода.

След това разговорът или, по-точно, монологът мина върху общата тема за връзките и за интересните хора.

— Вие, предполагам, живеете тук доста изолирано...

— В едри линии, да.

— Нищо чудно. Французинът е привидно общителен, обаче трудно ви допуска в дома си. Но това не важи за артистичните среди.

И той заговори за някои свои познати художници, в чиито ателиета се събирали забавни компании и приятни момичета. Имена не спомена, но предложи да ме заведе някоя вечер в едно подобно ателие. Изобщо този път той ме отрупа с предложения да ме води тук или там, да ми покаже това или онова, да ми услужи с туй или онуй, сякаш Париж не бе нищо повече от негово частно имение.

Отвърщах на всичките му предложения с онази уклончивост, която бе само учтива форма на отказ, ала туй съвсем не го обезкуражаваше. Гледаше ме с безцветните си нагли очи и продължаваше да се движи по въпросника, разположен в главата му.

Запитах го дали вече има мнение за книгите, които му бях предложил.

— Но да — отвърна той небрежно, сякаш се касаеше за подробност без значение. — Да, разбира се: имам точна информация.

Според тая информация едната книга била безнадеждно регионална по дух, сиреч съвсем безинтересна за тукашния читател, другата — безнадеждно скучна като сюжет, третата — твърде

драстична като политическа пропаганда, а четвъртата представлявала някаква булевардна история, подправена с комунистически сос.

— Бях ви дал още две книги — напомних.

— Знам, знам. За тях ще ви съобщя тия дни.

И като ме гледаше все тъй с немигащите си нагли очи, добави:

— Но главната ми надежда е вашата книга. Надявам се, че тоя път сте ми я донесли.

Той съдеше по пакетчето, с което бях дошъл, ала се бе припознал. Пакетчето съдържаше не моето нещастно „Пътуване в делника“, а някакъв френски роман, купен пътем от книжарницата.

Не знам дали емигрантите наистина не бяха успели да прочетат последните две произведения, или той нарочно бе забавил отговора, но се наложи отново да се срещнем. Този път издателят предложи да мина да го взема от бюрото му, подир което щяхме да отидем на станалия традиционен вече обед.

Пристигнах точно в уречената минута, което е желязно правило на деловите срещи, ала за моя изненада секретарката любезно ми събщи, че господин директорът бил зает и помолил да го почакам. Въведен бях в неголяма приемна, където заварих някаква руса красавица. Седнах и се зачетох в едно списание, докато красавицата ми хвърляше проучващи погледи, които посрещах най-често с дясното си ухо. Малко по-късно тя изчезна някъде, но скоро след туй бе заменена от висока чернокоса самка, която кръстоса точно насреща ми дългите си мършави бедра. Третата бе също тъй мършава, обаче кестенява. А четвъртата...

Нямах никакво намерение да установявам каква ще е четвъртата и погледнах отегчен часовника си. Бяха минали цели петнайсет минути — недопустимо закъснение от гледна точка на желязното правило. Станах да си вървя и тъкмо в тоя миг стъкленото прозорче, разделящо приемната от кабината на секретарката, се вдигна и чух вече познатия любезен глас:

— Господин директорът ви очаква в кабинета си...

Господин директорът бе просто съкрушен от своята неакуратност, но нямало как, трябвало да приключи с прегледа на фигурантки.

— Знаете, моята фирма произвежда и рекламни филми, а за рекламните филми са нужни хубави млади жени. Всъщност вие

вероятно сте видели някои от тях. Много приятни, нали?

— По-скоро — много мършави.

— А, това вече е модата!... — вдигна той безпомощно ръце.

— За да се пести платът за роклята, или защо?

Директорът се озъби с машиналната си усмивка:

— Защото в наши дни салецът е станал по-плах от самката.

Щедрата плът му действува потискащо.

— Разбирам — кимнах. — Но вашите фигурантки изглеждат далеч по-заплашителни.

— В какъв смисъл?

— Ами видът им е твърде агресивен. И после, ако една такава те обхване в кокалестите си обятия, опасността от контузия е далеч по-голяма.

Но той не обръщаше внимание на подигравките ми, също както не обръщаше внимание и на вежливите ми откази, а продължаваше да си кара по въпросника. И по време на обедата наново взе да подхвърля темите си. Този път те бяха насочени не към Париж, а към София.

Едва сега ми стана ясно, че френският издател наистина се интересуваше от българските автори, макар и не от чисто литературна гледна точка. Вярно ли е, че писателите у нас не споделяли културната политика на правителството?... Че се събирали в някакъв клуб, наричан Клуб на якобинците? Че пишели неща, които не можели да се публикуват, а се разнасяли от ръка на ръка?... И други от този род.

„Неправилно сте осведомен“ — отвърщах. Или: „Не съм чувал за подобни работи.“ Или: „Извинете, но това са чисти измислици.“ И за да променя разговора, използвах една пауза и запитах какво е мнението му за последните два романа, които му бях дал. На което той отговори в смисъл, че мнението му било същото, както и за предишните.

Кимнах, в знак, че друго не съм и очаквал:

— Не ми остава, освен да съжалявам, че продължителните ни разговори не доведоха до резултат.

— Защо? Аз при всички случаи съм твърдо решен да издам поне една книга.

— А именно?

— Вашата. И макар да не ми я донесохте, вече имам сведения за нея. И съм готов да поръчам веднага превода.

— Това няма да стане.

— Но — какви са причините, за да отказвате?

— Много просто: аз съм тук, за да популяризирам не себе си, а българската литература.

Директорът, естествено, взе да ми обяснява, че изданието на моята книга също щяло да бъде успех за нашата литература, че от излишна скромност съм рискувал да изпусна един рядък шанс, че представителят на коя да е малка държава можел да добие световна известност само ако бъде издаден в такава страна, като Франция, и пр., и пр. И понеже мълчах, просто защото не виждах смисъл да споря, той вероятно реши, че се колебаят.

— Не бързайте да ми отговаряте. Помислете си. Дали ще публикувам вашата книга или не, това за моята фирма е въпрос на подробности. Но за вас самия този въпрос може би решава бъдещето ви на писател.

А когато излязохме от ресторанта и поехме пеша по тихата улица, издателят с обичайната си наглост отново взе да подпитва за едни или други дреболии у нас като любознателен човек, желаещ да се осведоми как живеят хората по белия свят. Една чисто детинска любознателност, която го доведе дотам, че по едно време запита и нещо за настроенята между военните.

Не отговорих, а му хвърлих един бегъл поглед, в смисъл „за идиот ли ме смяташ, или сам се правиш на идиот?“ Той очевидно разбра, защото побърза да промърмори:

— Простете, забравих, че при вас въпросите за военната тайна са прераснали в истинска маниакалност.

— Съвсем не. Само че аз съм цивилен човек.

И за да не го обезкуража прекалено, добавих:

— В посолството обаче има военно аташе и ако тая материя ви интересува, бих могъл да ви запозная с него.

Повече не се видяхме. Но когато по-късно се сецах за тия неща, винаги си мислех, че животът понякога е далеч по-безцеремонен от изкуството. Ако французите в моя роман бяха действували така грубо с героя, както издателят бе действувал с мене, читателят непременно би решил, че измислям доста несръчно или прекалено преувеличавам.

* * *

И тъй — човешките истории. Не, разбира се, глупави като токущо разказаната. Но какви? Интересни, разбира се — това всеки читател ще ти каже. Обаче кое е всъщност интересното?

Веднъж седях пред едно кафене на Шанзелизе с някакъв познат, възрастен писател и стар женкар. Разправях му нещо, ала той ме слушаше с половин ухо, зает да пресреща и изпраща с поглед минаващите по тротоара жени. Макар да нямах неговите години и неговите вкусове, аз също следях бегло върволицата. В далечината се зададе стройно момиче с танцуваща стъпка, приближи, за да видим красивото бяло лице с тъмни очи и цикламени устни, приближи още повече, за да разберем, че всичко е грим, и отмина.

— Ето, това е прочутата по цял свят парижанка, драги — промърмори писателят, като се обърна към мене и улови погледа ми. — Отдалече — истинска богиня, а приближи ли — нищо особено: малко вкус в облеклото, малко грация в походката, малко червило — и толкова!

Така беше не само с парижанката, а и с много от парижките ми истории. Отпърво ми се виждаха привлекателни, интересни, просто готови за разказ, а сетне, като ги оглеждах по-отблизо, трябваше да установя, че не са нищо особено.

Спомням си още една такава история, която смятах да озаглавя „Пале Бурбон“, защото щеше да се развие именно в Пале Бурбон и да отрази нещо от парламентарните нрави.

В този ден, като всеки ден на правителствена криза, заседанието бе дълго и бурно. Ложите за публика бяха претъпкани — спектакълът беше интересен, макар че през ония години бе почнал прекалено да се повтаря — правителствата се сменяха почти всеки месец. Слушах търпеливо изреждащите се на трибуната оратори, когато изобщо бе възможно да се слуша, защото нередко ревовете и трясъкът по банките долу в широкия амфитеатър прерастаха в такава оглушителна дандания, че гласът на оратора въпреки микрофона просто потъваше без следа в общия грохот.

В момента крясъкът бе достигнал кулминацията си, тъй като на трибуната стоеше депутат-комунист. Той стоеше и търпеливо чакаше крясъкът да спадне до границата на търпимото, за да произнесе следващата си фраза:

— Мартиника, Гвадалупа, Гвиана са превърнати в карикатура на френски департаменти...

Но тутакси трябваше наново да млъкне, защото истерията наново бе обхванала дясната част на амфитеатъра. Някакъв шишкав депутат, вече изтощен да блъска банката, се покатери на седалището и пронизително изпищя:

— Освободете Източен Берлин!

— Освободете съпрузите Розенберг! — успя да го надвика ораторът.

— Освободете Източен Берлин! — изпищя наново шишкото, като подскачаше върху скамейката с късите си крачета.

— Знаем, знаем, че сте за свободата!... — изгърмя Дюкло в настъпилата за миг тишина. — Нали вие освободихте палачите на Орадур!

И истерията отново заля амфитеатъра.

След комуниста на трибуната застана някакво невзрачно човече, от рода на тия, чиито лица не се забелязват и чиито думи не се запомнят. Заболо нос в бележките си, то каканижеше баналности, за да изрази отношението на своята група към кандидатурата на Андре Мари. Но понеже това отношение не интересуваше никого специално, амфитеатърът за по-малко от минута се полуопразни — депутатите безцеремонно напускаха залата, за да изпуснат някоя цигара и да побъбрят в кулоарите.

Мислех да последвам примера им, когато на трибуната се появи нов оратор. Тоя вече беше от запомнящите се: приятна смесица от мъжественост и елегантност, строен ръст, мургаво обветрено лице, буйна тъмна коса, изобщо герой на американски уестърн, само че в безупречен тъмносив костюм.

„Лъскач и буржоазно копеле“ — рекох си с оня непринуден ученически жаргон, с който беседваме наум дори до късна старост. Но словото на лъскача донейде ме озадачи. Той поддържаше известни проекти на новия кандидат за премиер, обаче критикуваше други. И макар да избягваше острите изрази на депутата-комунист, всъщност

повтори част от критиките му за положението в задморските департаменти. Десницата и центърът го слушаха търпеливо, а понякога дори ръкопляскаха, доста вяло наистина, но причината за това бе и в оределия амфитеатър.

Заседанието продължаваше да се точи мудро и тягостно, поне додето думата не бе взета отново от комунист, който още с първите си реплики възстанови с пълна сила истерията в залата. Взирах се разсеяно в окачения високо над трибуната гоблен, реплика на Рафаеловата „Атинска школа“, и си мислех, че администрацията отдавна вече би трябвало да свали това изображение, защото то с мъдростта и спокойствието си бе в пълен дисонанс с тая загубила всякакъв самоконтрол аудитория.

Всъщност това беше само спектакъл. Поредният спектакъл — с апострофите, с кръсъците и самите речи, които се произнасяха не за да убедят някого от тук присъстващите в нещо си, а за да бъдат всмукани още тая вечер от улеите на печата и да се разлеят утре из цялата страна, за да стане ясно, че буржоазните депутати не пестят слюнката си, когато трябва да отстояват висшите интереси на нацията или поне на нейната най-имотна част.

Да, това бе спектакъл — и доспехите на класическата реторика, и заучените жестикулации, и натруфените дамички, с които богато бяха гарнирани ложите и кулоарите. Не случайно самият този дворец с релефите, стенописите, колонадите и двата етажа ложи напомняше повече на театър, отколкото на парламент.

Към седем часа вечерта заседанието бе вдигнато, за да се даде възможност на господата депутатите да похапнат. Вечерното заседание трябваше да почне от девет, а изборът вероятно щеше да приключи късно след полунощ. Излязох навън и заставах нерешително на тротоара. Можех да прекарам някъде до девет, а можех и направо да се прибирам, защото всъщност нищо не ме задържаше в тая зала освен любопитството.

По кея, както винаги в този час, бавно се движеха двете реки от коли — бялата, на тия, които прииждаха, и червената, на ония, които отминаваха. Насреща отвъд Сена върху тъмното небе се открояваше ярко осветеният стълб на Обелиска. А още по-натам се простираше кварталът на Мадлената с мътния си лилаворозов ореол от

електричество и дим. Париж тътнеше в привичния си делник, без да се вълнува от кризата и от евентуалното ѝ разрешение.

Решил все пак да изгледам докрай спектакъла, обиколих парламента, защото знаех, че тъкмо зад Пале Бурбон се намира единственото близко кафене. В кафенето бе оживено. В задната част, определена за ресторант, масите бяха заети от няколко компании гладни депутати и не по-малко изгладнели дами. В предната част седяха предимно парламентарни журналисти, ограничаващи разходите си с по една-две чаши „перно“. До тезгяха пред регал бира стърчеше един познат от „Юманите“.

— Няма да свърши по-рано от два — промърмори познатият, когато заставах до него. — В такива случаи никога не свършва по-рано от два.

— То вече е свършило — забелязах, тъй като предстоящото проваляне на Мари бе публична тайна.

— Да — за вас, но не и за мене, дето трябва да приготвя подробен отчет — отвърна кисело журналистът.

Стояхме съвсем близо до залата на ресторанта и това ми даваше възможност да наблюдавам угощаващите се със стриди депутати и, поспециално, онзи, наподобяващ герой от уестърн, когото тутакси зърнах, седнал в ъгъла между две елегантни дами.

— Този там в ъгъла... — понечих да запитам.

— Чухте ли го? — изпревари ме познатият. — Какъв жонгльор, а?

— Но от коя партия е?

— Формално от никоя... Независим... А фактически — от групата на „независимите“. Обаче да си независим и да си от групата на „независимите“ в това не е все същото, нали?...

— Но кой е той?

Журналистът избъбра някакво име и поясни:

— Депутат от задморските департаменти. Вечната история: избраха го още в миналата асамблея, блесна бързо с неподкупна съвест и остър език и... и вечната история.

Кимнах, в смисъл, че разбирам, макар да разбирах доста смътно.

— Този с голата глава, дето седи срещу него, това е политическият му кръстник, сиреч изкусителят. Какво значение — ако

не беше той, щеше да е някой друг. Защото, знаете, да бъдеш независим, освен че не е леко, но не е и възможно.

В течение на няколко бири и няколко кафета успях да науча в подробности каква беше „вечната история“ и каква бе, по-специално, историята на мургавия депутат. С качествата си, предвещаващи добра политическа кариера, той бързо бе привлякъл вниманието на парламентарните хищници, „любителите на свежо месо“, както ги наричаше журналистът. И един от тях, оня; гологлавият, бързо се бе сблизил с новака, за да го въведе в парижкия живот, да му покаже хубавите ресторанти и да го представи на хубавите жени.

— Но хубавите ресторанти, както знаете, са скъпи и хубавите жени — също, без да говорим за останалите разходи — нуждата от изряден гардероб, от уютна квартира, от дребни пари за бридж и изобщо от такива дреболии, които депутатската заплата съвсем не може да покрие... Наблюдавайте го само малко...

Наблюдавах го всъщност през цялото време, додето слушах коментара, и доколкото можах да съдя по доброто му настроение и по непринуденото му държане, той изглеждаше в отлични отношения не само с двете дами, а и със собствената си съвест.

— Не знам, разбира се, с какви подробности са се развили при него нещата, но какво значение, това е вечната история. Щом разходите ти са пет пъти по-големи от заплатата, останалото не е трудно да се отгатне.

Тук познатият се отплесна в спомени за други подобни случаи. Той бе от години вече парламентарен репортер и добре познаваше бита и сплетните на Пале Бурбон.

— В началото не е изключено новакът да изпита известни угризения, да се отдръпне от светския разгул, след като е затънал до гуша в дългове, и да реши, че тия неща съвсем не са по възможностите му. Но това не трае дълго. „Къде изчезнахте така внезапно? — ще запита изкусителят при първата среща в кулоарите. — Нашата малка приятелка просто тъгува за вас.“ „Парични затруднения ли? — ще възкликне изкусителят. — Но, боже мой, защо не кажете! Нали приятелите са за туй — да си помагат!“ А ако жертвата се осмели да забележи, че взетото назаем все някога трябва да се върне, изкусителят ще побърза да възрази: „Но, скъпи приятелю, вашето правило е валидно за халите, а не за Пале Бурбон. Ние имаме партийна каса,

представителни, безотчетни и всичко туй, все едно, трябва да се изхарчи, защото иначе държавата ще го прибере за данъци.“ С две думи, било по-грубо, било по-деликатно, новакът отново е увлечен във вихъра на танца и вече редовно получава тлъстички пурбоари срещу невинни хвърчащи разписки, колкото за отчитане пред партийната каса.

— А не може ли все пак да запази известна самостоятелност?

— Може, естествено, доколкото рибката може да плува свободно в устата на акулата. При първия по-съществен законопроект, който трябва да мине през парламента, изкусителят ще пошушне на жертвата си: „Вие, разбира се, ще гласувате «за», нали?“ „Съвсем не, смятам да гласувам «против““. „Не, не, скъпи приятелю, вие просто не сте размислили. Вие без друго ще гласувате «за““. Наивникът — в случай, че това е наивник — наистина не е размислил. Той вече е оставил компрометиращи документи с тия невинни разписки, а те могат всеки момент да бъдат извадени наяве и веднъж завинаги да сложат кръст на цялата му парламентарна кариера.

— Да, но ако той се обяви против интереса на избирателите си, това също ще сложи кръст на кариерата му.

— Естествено. И тъкмо затуй се стига до жонгльорството. И именно затуй покровителите на новака му оставят известна свобода за действие: нека си плува свободно в устата им. Нека понякога си позволява от трибуната да критикува установения ред. Нека снася ефектните си демагогски фразички, за да поддържа симпатиите на клиентелата си. А ако случайно и това не помогне... Е, тогава независимият ще трябва открито да излезе на изборите като кандидат на „независимите“. Изобщо, той вече е купен. А щом е купен...

— Но сигурно има и такива, които не се купуват.

— Вярно е. Тях съвсем не можеш да ги купиш на тая цена. Затуй пък, ако платиш малко повече... Когато трябваше да се ратифицира договърът за Европейската армия, американците купуваха гласовете на депутатите по пет-шест милиона франка. Обаче имаше гласове, за които платиха и по трийсет милиона. Тия, неподкупните, струват най-скъпо.

Когато към девет часа си тръгнахме, познатият подхвърли по адрес на компанията в ресторанта:

— Вече са на шампанско... Добра увертюра за една приятна вечер в „Максим“...

— А заседанието?

— О, те ще минат само за да гласуват. А такива като мене ще трябва да киснат до два...

Още няколко пъти ми се случи да срещам елегантния мургав депутат в кулоарите на Пале Бурбон. И всеки път си казвах, че е готов за разказ. Макар че можех да взема за герой и някой друг тип, защото типовете нямат край и формите на изкушението са най-различни. Той можеше да бъде и женкар, и бонвиван, и комарджия, и човек без други страсти освен алчността, и почтен глава на семейство, решен просто да осигури бъдещето на децата си.

„Готов разказ“ казвах си. — Картина на парламентарни нрави. История на една деградация. Важни проблеми, типични явления, човешка драма — всичко туй, което е прието да смятаме за съществено, бе налице. Ала нещо ми подсказваше, че въпреки тия качества на материала разказът няма да се роди. И не бях в състояние да си обясня защо няма да се роди.

* * *

Разказът, мислех си, това е на пръв поглед регистрация на нещо станало. Един срив, нарушил равния ход на всекидневието, един сблъсък, една сполука, една погрешна стъпка, една промяна — това е зародишът на всеки разказ. Но случката е само проявителят, който прави зрим за нас един образ, съществуващ всъщност невидимо и преди туй върху фотохартията. Така че не се грижи за случките, а трупай човешки образи.

И аз ги трупам. Писатели, художници, журналисти, режисьори, дейци на компартията, директори на издателства, шефове на музикални фирми, чиновници в музеите, Операта или Ке д'Орсе, политици, дипломати, представители на пъстрата фауна, която населява приемите, привлечена от възможността да се натъпче със сандвичи или с информация, българи, заселили се тук още преди войната или емигрирали по-късно, паразити от всякакъв вид, обикалящи посолствата, непризнати таланти, залязващи артисти,

келнери, шофьори на таксита, портиери, тъмни личности и проститутки.

Някои от тия хора само се мяркаха на пътя ми и изчезваха, с други завързвах трайни познанства; някои съвсем бегло ми се представяха с две-три несъществени черти, други ми разкриваха драмата си; някои ми изглеждаха съвсем банални, други предизвикваха любопитството ми. Но защо „банални“ и с какво „любопитни“? — този проклет въпрос неведнъж отново и отново изникваше пред мене.

Още си спомням десетки от тия типове или се сблъсквам с тях, когато в някое утро на героични решения започвам да се ровя в купищата стари записки. Много от тези хора са съвсем набързо скицирани, ала други се мъдрят вече в ролята на герои за един подробно набелязан разказ, нередко снабден дори със заглавие. Един съвсем готов разказ, само че ненаписан. Също като „Пале Бурбон“.

„Раждането на писателя“. Това беше историята на прогресивен журналист, не оня, парламентарния, а негов колега. Беше издал обемист репортаж за съвременния Париж, за трудовия Париж с мизерията и грижите му, където туристическите забележителности бяха отминати с мълчание, но човешките драми изобилствуваха. Оплакваше ми се, че вестникарската работа поглъщала цялото му време и не можел просто да завърши романа, който пишел. Най-сетне все пак го завърши и пожъна успеха на един сезон. Голямо буржоазно издателство му предложи щедро договор за десет следващи романа. Това беше отдавна жадуваният шанс. Журналистът напусна редакцията и се отдаде на частна практика. За един месец с помощта на безсъницата и кафетата написваше цял роман. После пет месеца се шляеше и събираше впечатления. Подир туй — отново един месец работа и отново един роман. А сетне — пак шляене. Разписанието, естествено, бе въпрос на вкус и не бе от особено значение. По-важното беше, че с нито един от романите си той не успя да повтори сполуката на репортажа за Париж. Дали просто нямаше таланта на писател, или откъснат от прозаичните си герои, бе останал като дърво без корен — на тоя въпрос бележките ми не дават отговор.

„Актрисата и милионерът“ — това бе историята на друг един житейски успех. Героинята бе българка, преселила се в Щатите. Беше имала шанса да стане жертва на автомобилна катастрофа. Шанс, понеже колата, която я бе блъснала, била шофирана от някакъв

милионер. Богаташът обещал щедро обезщетение и посетил пострадалата в болницата. Раната не била съдбоносна, само счупване на крака, но жертвата била доста приятна на вид и милионерът зачестил с посещенията, додето всичко свършило с брак. Впрочем не всичко, защото щастливецът бил вече застаряващ мъж, а на известна възраст прекалените дози щастие са гибелни. Така че палачът се преселил в задгробния свят, а жертвата заживяла като богата вдовица.

Тя сама ми бе разказала историята си един следобед в бара на хотел „Жорж Сенк“, макар и не с точно същите думи. От времето на злополуката бяха минали вече много години и сега бившата актриса отново бе омъжена и съпругът отново бе доста богат и доста възрастен човек, само че нямаше никакво намерение да умира. Тя ми разказваше историята си, за да се похвали с житейския си успех, но самото това желание да се похвали вдъхваше известни съмнения. Бе образец на елегантност и козметичките бяха вложили всичкото си старание, за да заличат в границите на възможното печата на възрастта. Но като я гледах така увехнала, въпреки обилния грим, и тъй скучаеща до степен да споделя миналото си с един случаен познат, питах се каква е реалната стойност на нейния житейски шанс. Бе изоставила професията си и странеше от някогашните познати, които вече не бяха по ранга ѝ, ала не бе успяла да проникне във висшите кръгове и дните ѝ бяха запълнени най-вече с отегчение, ако не броим рейсовете до фризьорските, козметичните и шивашките салони, за да поддържа една външна привлекателност, в която бихте могли да повярвате само от далечно разстояние. Питах се за стойността на този жизнен шанс, но не съм оставил в записките си никакъв отговор на въпроса.

„Американката“ — това бяха бележки за друга една сполука, но не моя, а на американката. Заглавието може би навява представата за елегантно същество със спортна фигура, излизащо от изумруденозеления кадилак. Моята американка обаче бе в рокля от евтино имприме, слабичка, безцветна и с късогледни очи, виращи се уморено през евтините очила. Открих я съвсем случайно в едно кафене до Ке Волтер или, по-точно, тя ме набара, което е всъщност без значение. Бях завършил обичайния си рейс по букинистите. Ръцете ми бяха изтръпнали от книгите, които носех, а краката — от километрите, които бях извървял. Тръшнах се на първия зърнат стол пред първото срещнато кафене и поръчах неизбежното еспreso. Терасата пред

заведението — с думата „тераса“ парижаните величат тротоара и никакви тераси пред кафенетата им няма, — терасата бе почти празна и аз се заех с врялата горчива течност без всякакво желание да изучавам околния живот.

— Позволявате ли?

Някаква бледа ръка се протягаше към панерчето с кексове, оставено на масата ми. Подадох панерчето, без дори да погледна коя е собственицата на въпросната ръка.

— Вие се интересувате от американска поезия? — разнесе се малко по-късно същият глас.

„Ай да му се не види — казах си. Всъщност казах нещо друго, но това е въпрос на подробности. — Не можеш даже спокойно да си изпиеш кафето.“

Бледата ръка бе поела от купчината книги, хвърлени на съседния стол, най-горното томче — някаква антология на американската поезия.

— Интересувам се от всякаква поезия — отвърнах уклончиво и вдигнах глава.

Притежателката на бледата ръка ме гледаше любопитно зад големите си очила в тъмни рамки.

— Вие сте поет или нещо подобно?

— Да, нещо подобно — кимнах, като се питах какво друго може да бъде това „нещо подобно“ освен пак поет, само че бездарен.

— Аз също обичам поезията, макар да не съм поетеса. Учителка съм по литература. По френска литература.

„Твоя работа“ — отвърнах на ума си и едва сега забелязах, че непознатата наистина говори на един безупречен френски, без излишни лиезони и без изяждане на окончанията, изобщо един френски, с който французите никога не си служат.

— Вие сте чужденка?

— Да... по-скоро...

„Нещо подобно“, „по-скоро“, тя очевидно мразеше ясните определения.

— Всъщност съм американка, но майка ми е францужойка. И цял живот съм мечтала да дойда в Париж...

— Е, значи, мечтата ви е вече осъществена.

Тя продължи, сякаш не бе ме чула:

— Едно пътуване от Вермонт до Париж, това, знаете, не е по възможностите на една учителка. Трябваше толкова години да пестя и да се лишавам от толкова неща, за да мога на края...

— Да постигнете мечтата си — рекох да ѝ помогна.

— ... Да постигна едно разочарование...

— Защо?

— Мизерно, мръсно, хората са вулгарни и груби, а в кафенето ви вземат два пъти по-скъпо за един жалък бифтек само защото тук е гилотинирана Мария Антоанета.

— Е, не само за това. Тук е била застреляна и Мата Хари.

— Да, да, зарад Мария Антоанета и Мата Хари ви скубят навсякъде, където е възможно да ви измъкнат нещо, и ако случайно съберкате в бакшиша, веднага ще ви изругаят...

Тя ме гледаше с израз на такова детско разочарование, което ми напомни моето собствено преди много години, когато вместо пред палати от злато и кристал бях се озовал пред една черна опожарена къща.

— А в Америка нима е по-добре?

— По-добре е... Поне ще се отнася до чистотата и удобствата... Пък и да не е по-добре, нали затова мечтаеш да идеш другаде, където ще е по-добре и по-различно и хората няма да мислят само за пари и за сметки...

— В тоя град са събрани огромни духовни богатства — напомних нравоучително.

— Тях ги има и в книгите. Ако е за духовни богатства, не е нужно да идвам до Париж, достатъчно е да ида до училищната библиотека.

Американката продължи да излага критичните си оценки, а аз я слушах и си мислех, че вече е краят на деня и че навярно тя също като мене е обикаляла насам-натам през целия ден и сега седи тук уморена и отегчена с едничката перспектива да се прибере в мрачния долнокачествен хотел, за чиито особености също вече бях осведомен, и вероятно затуй не бърза да се прибира, а предпочита да седи на кея и да дрънка с един непознат.

— Чувайте — рекох по едно време. — Париж прилича на тия жени, дето от пръв поглед не правят впечатление, но очароват постепенно. Казваш си „нищо особено“, ала колкото повече я гледаш,

толкова по-ясно разбираш, че в това „нищо особено“ има нещо, което неотразимо те привлича...

Тя вероятно помисли, че става дума тъкмо за жени от нейния тип, защото се оживи и взе да обяснява, че подобни жени криели зад непретенциозната външност някакъв друг чар, докато това, което криел Париж, по-добре изобщо да не стигаш до него, защото не е нищо повече от скучен семеен бит зад тия затворени с железни капаци прозорци, скучен семеен бит или престъпност и проституция.

— Купете си повече картички — посъветвах я. — На картичките всичко изглежда по-привлекателно.

— Направих вече това. И ги разпратих на всичките си познати. След като хората знаят, че от десет години пестиш за едно пътуване, нека поне мислят, че си постигнала щастието... Така се гради легендата. Може би и другите, дето идват тук, са разочаровани като мене. Но понеже някой някога е казал, че Париж е едно от чудесата на света, и понеже всички наоколо го повтарят, няма как — за да не излезеш проstack, ще го повтаряш и ти...

„Каре аса“ — така бях нарекъл историята на една друга сполука. Пътем казано, записките ми гъмжаха от подобни случаи на сполука, както и тая проста игра — покерът — гъмжеше от ефектни заглавия: „Фул от риги“, „Големият блъф“, „Кент флош роял“. Но от гледна точка на елементарната достоверност аз все пак се бях спрял на „Каре аса“.

Героят бе българин или, по-точно, български евреин, озовал се тук подир кратък междинен престой в Израел. Запознах се с него, когато се яви в посолството един следобед и трябваше да го приема, понеже колегите ми бяха излезли. Тъкмо се готвех да запитам с какво мога да му бъда полезен, когато той ми зададе същия въпрос и уловил недоумението ми, побърза да уточни:

— Златен часовник, хладилник, лека кола?

Уверих го, че в момента съм далеч от подобни амбиции, но това не го огорчи. Използувах случая да запитам все пак кой е и защо е решил да се отбие тъкмо в нашето посолство, а не другаде. Той без излишна стеснителност ме запозна с някои подробности от биографията си, включително и тия на нелегалната търговия, от която понастоящем се препитаваше.

— Това си е ваша работа — промърморих.

— Е, да. Но и вие може да спечелите от нея. Готов съм да ви доставя каквото пожелаете на половин цена.

В доказателство на това той измъкна от джоба си масивен златен часовник с браслет и понечи да го нахлузи на ръката ми.

— Оставете — рекох, — не обичам гривни.

— Може и без гривна. Ето, с каишка от крокодилска кожа, истински „Зенит“, освен ако предпочитате „Омега“.

Трябваше наново да го уверя, че нищо не предпочитам.

— А откъде си доставяте тия неща?

— Търговска тайна — промърмори той.

— В смисъл, че са крадени?

— За какъв ме вземате?

Изразът на лицето му представляваше смесица от невинност и меланхолия, и то не само в дадения миг. Това бледо, сякаш невиждало слънце лице, с тъмни, уморени очи бе много по-близо до меката скръб на поета, отколкото до алчната пресметливост на търгаша.

— Не искам да ви обиждам, но ако една вещь се предлага на безценица, тя или е долнокачествена, или крадена.

— Нито едното, нито другото — поклати глава посетителят.

И като се наведе доверително към мене, прошепна:

— Контрабанда.

— Това също не е съвсем редно.

— Защо? Държавата поставя грабителски мита. А ние освобождаваме клиента от тия мита. Кое е по-нередно, това, което правим ние, или това, което прави държавата?

Няколко дни по-късно на излизане от посолството отново се сблъсках с тоя, нека го наречем Жак.

— Мога да ви предложа най-нови модели фотоапарати, кинокамери, изобщо всичко от тоя род...

— Нали ти казах, че не се интересувам от контрабандна стока.

— Това вече не е контрабандна стока. Всичко е съвсем редовно. Вие получавате апарата по цена на едро, аз получавам малка комисиона, всичко е редовно.

И преди още да бях казал „да“ или „не“, той вече бе вдигнал ръка към приближаващото се такси.

Магазинът, пред който спряхме на една доста пуста улица към Републик, изглеждаше също пуст, да не кажа изоставен. На витрината

се мъдреха няколко допотопни апарата, а вътре бе полутъмно. Жак ме въведе, кимна леко на човека в дъното на помещението и вдигна някакъв капак на пода:

— Оттук, внимателно!...

Зимникът бе пълна противоположност на магазина, що се отнася до качеството и изобилието на стоката. Тук бяха струпани всевъзможни свръхмодерни образци на оптиката и фототехниката, главно от западногермански произход.

— Избирайте! — произнесе Жак с царствен жест.

Повъртях се насам-натам, колкото да покажа, че избирам, сетне промърморих капризно:

— Не виждам „Лайка“.

— Защо ви е „Лайка“? Тук има „Коктарекс“, има „Ролейфлекс“, има „Линхоф“...

— Да, но аз търся „Лайка“.

Не търсех никаква „Лайка“, обаче зимникът очевидно бе склад за контрабандна стока и нямах никакво намерение да се забърквам в такава каша.

— Добре, ще имате и „Лайка“ — отвърна Жак без смях на недоволство.

— А какво ти носи контрабандата — запитях, след улица.

— Аз съм само пласьор.

— И колко ти плащат за риска?

— Достатъчно — рече уклончиво той.

Сетне подир къса пауза допълни:

— Останалото го навакзвам с картите.

— Щом трябва да го навакваш, значи не е достатъчно.

— За мене е достатъчно... Само че имам дъщеричка в Тел Авив. Трябва да пращам по нещо. И, най-важното, трябва да спестя достатъчно, за да я доведа тук, при мене.

Той извади от портфейла няколко снимки, избра една от тях и ми я подаде:

— Ето, тази е последната. Онзи ден я получих. На десет годинки е вече детето.

Детето сякаш бе одрало кожата на баща си. Но невинният израз и дори меланхолията подхождат на едно дете, особено когато живее без родители.

— А майката къде е?

— Де да я знам. Замина нанякъде още преди мене. Добре, че моите старци са живи.

Месец или два по-късно отново го видях. По-право, той ме видя и закова колата си до тротоара. Защото той път бе с кола и дори с мадама — едно съвсем новичко бяло рено и една не дотам новичка мадама, също бяла, с напудреното си лице и изрусените коси. Самият Жак бе образец на елегантност в стила на нощните квартали — бежов костюм на едри райета, шоколадена риза и светла вратовръзка.

— Салю! — вдигна той ръка с царствения жест на доброто си настроение.

— Картите или другото?... — полюбопитствувах.

— Картите, разбира се. Къде искате да ви закарам?

— Карай към Шанзелизе.

— Отлично. И аз натам отивам. Имам, знаете, много симпатични приятели в един специален дом...

— Картите или другото? — запитах отново.

— Картите, разбира се.

— А нали игралните домове са забранени?

— Че това не е игрален дом... — промърмори леко обиден Жак. Елате и ще видите. Смятайте се поканен.

Мадамата през целия разговор седеше с безизразно лице, като голяма оксигенирана кукла. Бих помислил, че не е истинска, ако при запознаването не бе благоволила да ми отправи къса машинална усмивка.

— Значи, не е игрален дом?

— Не, разбира се! Дума да не става за такова нещо.

Не, разбира се, но всъщност беше да, разбира се. На четвъртия етаж в някаква доста импозантна сграда с мраморно стълбище. Дамата, която се отзова на четирикратния звън — две дълги и две къси, — бе екипирана с изискания тоалет и любезния израз на именница, приемаща гости. Тя очевидно достатъчно добре познаваше Жак, за да прояви някакъв интерес към моята персона. Въведе ни в хола и ни остави, без повече да се интересува от нас. Холът и останалите помещения, свързани с него, бяха мебелирани, както подобава на порядъчен богаташки дом, с тая разлика, че наоколо имаше прекалено

много масички и над тях прекалено много ръце — дамски и мъжки, — стискащи всеизвестното ветрило от пет карти.

— Едно каренце, а? — предложи Жак.

— Няма да стане. Нали ти казах...

— Тогава позволете на мен да се включа...

И той тръгна към вътрешните салони.

Останах да стърча в хола, като се питах какво друго съм очаквал да намеря, освен туй, което бях намерил. Вечният глупав порив — да си пъхнеш навсякъде носа. В тоя миг съзнах, че и дамата на Жак продължава да стърчи наблизко, все тъй неподвижна като кукла. Струваше ми се, че ако я натисна леко под мършавия бюст, ще чуя неизбежното „Ма-ма“. Вместо туй обаче чух друго:

— Нашият глупак няма да се успокои, докато не пропилее всичко спечелено...

— Защо не го спрете?

— Да го спра? Него и божията майка не може да го спре. Ще видите, че всичко ще пропилее.

Оксиженираната кукла не се лъжеше. Няколко дни по-късно Жак се яви в посолството без колата и дори без бежовия си костюм.

— И костюма ли? — запитах.

— И костюма — кимна той с лека меланхолия. — И часовника.

И златната запалка...

— ... И мадамата...

— Е, за мадамата то се разбира.

Тоя път той се завъртя около нашия домакин с обещанието да му достави канцеларски материали с известна отстъпка. Ставаше дума не за контрабанда, а за редовна стока от позната фирма. Когато изпаднеше до крайност, Жак бе готов дори на почтени сделки. Но само когато изпаднеше до крайност.

Така на няколко пъти бях свидетел на неговото величие и упадък. В един от периодите на упадък ме замъкна в друг комарджийски вертеп, обаче, за разлика от първия, доста по-мизерен и съвсем легален. Това бе голямо неприветливо кафене до площада Клиши. Две-три дузини дами и господа седяха край масите, съсредоточени над неизбежните ветрила от пет карти. Пари не се вадеха открито, ала всички, включително и уличните полицаи, знаеха, че тук се играе на пари, защото покерът не се играе на пуканки.

Поръчахме кафе, но още преди да го донесат, Жак вече се бе включил в някакво каре. Изпих си еспресото, като наблюдавах без особено любопитство аудиторията. Нищо интересно. Все едно че седях в някое от кафенетата на някогашна София, в „Палма“ или „Опера“, заобиколен от нашенски комарджии. Странно наистина. Всичко си има локален тон — любовните нрави, шегите, песните, дори пиянството. Само комарджийството — не. Комарджиите навсякъде по света са едни и същи: бавното скъперническо разгръщане на картите, увисналата на устните цигара, присвитите от дима и размисъла очи. Пълно обезличаване на индивида в тази безлична и безродна страст.

Последния път, когато се яви в посолството, Жак отново бе изпаднал до степен да се примири с тая унижителна работа — почтените доставки. Поръчаха му отново канцеларски материали и той същия ден ги докара с камион, остави фактурите и прибра парите. Само че два дни по-късно от фирмата се обадиха тъкмо по повод парите. Не бяха ги получили и вежливо ни напомняха. А фактурите? Какви фактури? Това бяха просто бележки „проформа“, за да знаете каква точно сума дължите. Касиерът бе нов и не бе посветен в тия тънкости. Налагаше се прочие да плати от джоба си.

А Жак изчезна безследно.

Зърнах го съвсем случайно няколко седмици по-късно в кафене „Кардинал“. Седеше не на терасата, а вътре — по на завет, вперил тъжни очи в навалищата зад витрината. Мисля, че ме видя чак когато се настаних до него.

— Здравсти. Как е здравето?

Отвърна, че здравето било добре. Всъщност само то било добре. Мизерният изглед напълно потвърждаваше думите му.

— Да се беше отбил поне да върнеш парите.

— Ще ги върна. Щом само се оправя, и ще ги върна.

— По-добре щеше да е да не ги задигаш.

— Не съм ги задигнал. Не съм и мислил. Исках само да направя един удар и после веднага да ги върна.

— Не е зле да побързаш. Касиерът е решил да те натика в затвора.

— Ще ги върна, макар че не ме е страх от затвора.

— Тъй ли? Тогава от какво те е страх?

— От нищо. Вече от нищо не ме е страх. Детето...

Той млъкна за миг, сякаш преглъщаше, сетне добави:

— ... Дъщеричката почина...

Бръкна за кърпа, но не намери, постави ръка на очите си, подържа я малко тъй, сетне я изтри в панталона.

— Е, братко... — промърморих.

— Това е, задето не спрях навреме последния път — рече глухо той. — Трябваше навреме да спра и съдбата ме наказва. Събори ме с каре аса, тоя мръсник... Сега вече и да спра, и да не спра...

И наново закри с ръка очите си.

По-късно научих, че отишъл в затвора. Не заради нашите пари, разбира се, а за нещо друго. Когато си престанал да се боиш от затвора, поводите да попаднеш там неизбежно нарастват.

Робер Жуан също не се боеше от затвора. Той бе преследван от други страхове и историята му бе наречена условно „Шаривари“, понеже тъй се казваше кафенето, дето се бе разиграл възловият епизод на драмата. Робер Жуан, представител на оранския гангстерски клан, се бе сблъскал тук с Пиер Кукуру, наречен Кук, от корсиканския клан. Обясненията бяха завършили с няколко изстрела, един от които за нещастие на всички бе попаднал и корема на Кук.

„За нещастие на всички“, защото, когато се ровиш в подобни произшествия, трудно ти е да решиш кой всъщност трябва да бъде определен за главен герой на разказа, тъй като най-различни типове с различни основания претендират за тоя знатен пост. Лично аз имах честта да се запозная само с приятелката на Жуан, която също би могла да стане център на повествованието в случай, че изобщо се бях заел с тая история.

Понякога си казваш, че подобни истории не си струват труда, че това са жалки криминални перипетии и нищо повече, но поразровиш ли ги, откриваш в тях всички тия преживявания, които сме приели да наричаме „големи чувства“ — и любовта, и омразата, и приятелската преданост, и верността към колектива, и себеотрицанието, и смелостта, само че всичко това — опошлено и деформирано и погрозняло, като някаква великолепна одежда, превърната с течение на времето в мизерна дрипа.

Когато един мой познат с богато минало в тия градски лабиринти ме заведе два дни след убийството да ми покаже „Шаривари“, заведението се оказа затворено. Заведението, погледнато отвън, бе

съвсем банално и улицата Годо-дъо-Морой — зле осветена и почти пуста — бе съвсем банална, ако не се смятат няколко караулеци по ъглите проститутки, което също бе съвсем банално за този квартал. Завихме в съседната улица, а след нея хлътнахме в трета и се озовахме пред малко кафене.

— Да влезем тук — предложи познатият. — Това е „кутията“ на Жуан, искам да кажа на приятелката му.

Заведението изглеждаше доста сиромашко и демодирано, без неон и огледала. Осветено бе от три лампи с бели абажури, напомнящи плювалници, а стоката, наредена на рафта зад тезгяха, се свеждаше до една дузина бутилки. Помещението бе празно освен двете маси в дъното, край които няколко силно гримирани жени и няколко мъже с доста специфична външност — шикът на нощните квартали — разговаряха полугласно.

Седнахме близо до входа. Една от жените в дъното на салона стана и се запъти към нас.

— А, Морис, ти ли си... — рече тя, като позна спътника ми. — В лошо време идваш, момчето ми.

„Момчето“ отиваше към петдесетте, а стопанката едва ли имаше повече от тридесет и навярно бе още хубава, но в този час под унилата светлина на тия порцеланови плювалници не изглеждаше хубава, а само уморена и потисната.

— Какво ще бъде? — запита тя машинално.

Поръчахме. Жената отиде зад бара и подир малко се върна с едно кафе и чаша перно.

— Седни за минутка де — покани я познатият. — Какво става, Робер предаде ли се?...

— Нищо не знам... не вярвам... — измърмори стопанката, като се отпусна на един стол.

— Я се съземи — рече спътникът ми с оная малко фалшива бодрост, с която винаги сме готови да почерпим ближния. — Какво толкова е станало? Ще полежи някоя година и ще излезе. В края на краищата стрелял е за самозащита.

— Но ти не разбираш ли, че ме е страх не от затвора, а от другото! Те са дали клетва да го пречукат.

— Докато поседи в затвора, ще им мине.

— Затвора?... Той няма да стигне до затвора ще го пречукат преди това...

Тя облегна глава на ръката си и се взря уморено в мраморната плоча на масата.

— Колко пъти съм му казвала да скъса с всички тия стари връзки и вражди... Колко пъти!... Още на времето, когато наемахме тая кутия, се кълнеше, че обръща страницата... че почва наново...

Жената продължи още малко в тоя дух и той продължи още малко да я утешава, а сетне допихме питието си и станахме.

— Мерси все пак, че се сети да се отбиеш... — рече тя с бледа усмивка, когато се сбогувахме. — В такива дни приятелите по-скоро оредяват...

Робер Жуан се кри неизвестно къде цели два месеца, додето една заран вестниците оповестиха, че се е предал на полицията. Съдът призна, че е стрелял в положение на законна самоотбрана, и наказанието бе сведено до пет години затвор, който при добро поведение вероятно щеше да се намали на три.

Междувременно корсиканците бяха устроили на любимия си Кук едно от най-грандиозните траурни тържества, известни в погребалните регистри на Третата република. Зад импозантната катафалка се точеше кортеж, дълъг повече от километър, с десетки луксозни коли и стотици траурни венци, всеки от които струваше едно малко състояние. Фейлетонистът на „Юманите“ бе ознаменувавал събитието с хаплива реплика, озаглавена „Един велик мъртвец“. И в мига, в който махагоновият ковчег бе спуснат в гроба, приятелите на покойника — без да се стесняват от присъстващите полицаи — тържествено произнесоха клетвата на отмъщението.

Бях отдавна забравил тая история, когато три години по-късно, додето преглеждах една сутрин вестника, попаднах на малка бележка:

Престрелка снощи на Рю Лепик: двама убити

Произшествието бе се разразило светкавично: гангстерите бяха спрели колата си на оживената улица, бяха отпразвили в тълпата няколко откоса с автомати и тутакси бяха изчезнали. Освен двамата убити на място още двама от ранените починаха в болницата. Но това

бяха случайни жертви, грешки на ръката. Нападателите бяха се мерили само в един човек и той бе останал проснат в локва кръв на тротоара — излезлият неотдавна от затвора Робер Жуан.

Жуан за разлика от Кук не бе католик, а протестант. И погребението му, според добрата протестантска традиция, бе организирано сдържано и аскетично, без разгула на кадилаци и пъстри венци. Една-единствена церемония и този път не бе пропусната — неизбежната клетва на отмъщението. Оранците публично оповестиха, че корсиканците ще платят за Жуан с петнайсет трупа.

И кълбото на кървавата вендета продължи да се развива.

* * *

Следях за тия и за още много други неща по вестниците. Но вестниците бяха едно, а живите хора — друго. Вестниците... В тях всичко бе отчетливо и ясно, обаче щом ти се случеше да навлезеш в дебрите на всекидневието, нещата се заплитаха и усложняваха и всеки проблем се разпадаше на множество човешки истории, на късчета от човешки съдби, противоречиви и неясни.

Спомням си посещенията из работническите квартали. Не беше твърде удобно да си буташ носа в жилищата на хората и да надничаш в бита им, ала как иначе би могъл да добиеш поне бегла представа за тях, не като социални единици в един общ класов сбор, а като индивидуалност. И аз досаждах на своите приятели комунисти, и те ме мъкнеха при своите приятели работници, и това ставаше обикновено в по-късните часове, след вечеряла, за да не смущаваме семейството, и ние седяхме чак до полунощ в тесните кухни пред големите чаши евтино домашно кафе и бутилките евтино вино и обхождахме всички възможни теми.

При едно такова посещение се запознах с оня работник, чиято жена наскоро бе умряла и го бе оставила с две малки деца на ръце и който по-късно използвах като герой за разказа „Марсилеза“. В разказа той загиваше, но в действителност, предполагам, още е жив. Загинаха други — девет души, които паднаха разстреляни или тежко ранени при една улична схватка на 14 юли, когато група парашутисти и фашистки отрепки бяха решили да се повеселят, като поръсят с куршуми традиционната народна манифестация. По една случайност се бях оказал недалеч от мястото на сблъсъка и видях с очите си епилога на зверското покушение, по да видиш една улична битка, още не значи да видиш разказ и разказа го видях едва когато си представих, че един от падналите е моят познат работник.

Тоя работник ми бе ясен и аз разговарях с него в тясната кухничка, както бих разговарял с кой да е приятел. Но скоро след това ме поканиха у друг един работник, потомствен социалист и майстор в строителния бранш, и тук нещата отново се объркаха. Майсторът имаше малък апартамент, получен на изплащане, малка кола — също

на изплащане, — хладилник, телевизор и не помня още какво — все на изплащане. Той седеше добродушен и общо взето, доволен от живота в холчето на своя малък земен рай на изплащане и имаше готов отговор на всеки мой въпрос. Новото правителство? Мошеници, както и тия от старото. Социалните придобивки. Те ги обезсилиха с поскъпването на живота. Комунистите? Между тях има и добри момчета, по това са сектанти, доктринери или наивници. Мислят, че с една стачка или една демонстрация ще преобърнат света.

— А ти не обичаш стачките, нали? — подразни го познатият, който ме бе довел.

— Защо не? Но когато имат смисъл. А да стачкувам просто за да не получа заплата и да не мога да си платя вноската за колата и да дойдат след един или два месеца да ми я вземат, в такава стачка не виждам никакъв смисъл, та ако щете, да ме обявите и за реакционер...

Той не беше реакционер, а буржоа, малък буржоа, точно според размерите на малкия си земен рай, добит на изплащане.

А бележките ми нарастваха и седнех ли да ги прелиствам, в главата ми настъпваше истинска олелия, като на тия именни дни, дето каниш десетина души най-близки хора, но всеки от тях намира за нужно да покани още по двама, за да бъде по-весело, а всеки от тия двама... и т.н., додето в квартирата ти стане такъв панаир, че няма къде да се обърнеш, и съседите почват да идват да те заплашват с милиция.

Имаше две сестри, две стари моми, които живееха нейде в предградието отвъд Порт дьо Ванв и които за пръв път посетих в един мрачен зимен, ден. Може би затуй бях кръстил историята „Зимен ден“. А може би и защото битът на тия две дами бе тягостен и сив като ония скучни и навъсени зимни дни, когато през цялото време не знаеш дали още не се е разсъмнало, или вече почва да се мръква. Моите госпожици отдавна бяха изтървали влака за нещо по-добро от самотния живот и единствената възможност да не са чак толкова самотни бе да живеят заедно, само че и това не бе кой знае какво щастие, понеже така си бяха омръзнали, че едва се понасяха, и достатъчно бе да засегнеш каква да е тема, за да видиш как двете се счепкват отгоре й като две кучета върху един кокал. Но темите, които ги вълнуваха, се изчерпваха с последните произшествия в обедния вестник, последните броеве на „Черната серия“ и последния филм в кварталното кино, защото това бяха единствените им извънучилищни

интереси и занимания, ако не се смятат купищата тетрадки с класни упражнения, които трябваше да мъкнат в къщи, за да ги преглеждат до късно вечерта.

От дългото съжителство те бяха почнали съвсем да си приличат една на друга не само по привички, а и по физиономии, което още повече ги дразнеше, и тия техни физиономии бяха сякаш без израз и без възраст, също както животът им, тъй унил и досаден, та човек се питаше дали вече са стигнали към средата, или отиват към края. Какво чакаха още от този живот? Голямата печалба от лотарията? Те бяха достатъчно разумни, за да харчат пари за лотария. Изплащането на апартамента, който нямаше кому да завещаят? Пенсията, означаваща нещо средно между недостига и мизерията? Или може би туй, което в еднаква степен изкушаваше и плашеше всяка от двете — смъртта на другата?

Сънното съществуване, изглежда, бе обичайна участ на хиляди хора в този град. Дотолкова обичайна, че се смяташе в известен смисъл дори като образец за порядъчност. Героинята на друг не написан разказ — „На две крачки от Пигал“ — бе българка, омъжена за богат французин. Той бе посетил София не знам по каква работа и се бе запознал с българката не знам при какви обстоятелства, но между двамата тутакси като някаква волтова дъга бе засияла голямата любов, която според думите и на единия, и на другия скоро се бе превърнала в нещо съдбоносно. И ето, най-сетне, подир доста перипетии, голямата любов бе преминала в агрегатното състояние на щастливия брак и няколко месеца по-късно бях поканен на обед у щастливото семейство.

Както гласи заглавието на разказа, те живееха на две крачки от Пигал в една тиха улица, една от хилядите безлични улици на Париж, които можете да разпознаете само ако погледнете табелката — тесен асфалтиран улей между две редици монотонни опушени фасади.

Дали бях отишъл малко по-рано, или домакинът бе малко закъснял в учреждението си, но когато пристигнах, оказа се, че в квартирата е само домакинята. Квартирата вдъхваше респект — доста тъмен, по-просторен апартамент, с гостна, трапезария и всичко останало. Домакинята в изрядния си костюм от сив английски плат също вдъхваше респект, поне додето не се разплака. А тя се разплака много бързо, по-точно, веднага след като седнах и запитах как е.

— Но чакайте, не се разстройвайте — аз бях с нея на „вие“, — какво ще си помисли мъжът ви, ако влезе внезапно?

— Каквото ще да мисли — изхълца тя. — Вече дотука ми е дошло.

Сетне, естествено, се поуспокои, поне колкото да ми разкаже неволите си. Задължението да поддържа в образцов вид тоя огромен апартамент с помощта само на една жена, идваща веднъж седмично. Задължението да готви, и то точно според придирчивия вкус на съпруга. Задължението да се движи в един установен до сантиметър бюджет и всяка вечер да дава точен отчет за разходите.

— Изискан, възпитан, а е такъв дребнав и тъй стиснат и от заран до вечер ме държи затворена тук, ако не смятам тътренето с мрежата по пазара и киното в събота вечер... и никакви близки, никакви приятели освен ония негови братовчеди, дето на всичко отгоре трябва да им готвя и да ги търпя в неделя на обед... А пък интереси!... Божичко!... Не го интересува нищо освен курса на борсата и сериите по телевизията...

— Е, като се роди детето... — опитах се да я ободря.

— Това е едничкото, което и аз чакам. Макар че и теглото ще нарасне двойно. На мене и сега времето не ми стига за домакинската работа...

Тя стана, отиде до огледалото в ъгъла, за да провери в ред ли е физиономията ѝ, и въздъхна сякаш на себе си:

— Божичко! Като си представя само, че ще трябва да прекарам целия си живот в тоя кафез!...

„Ти сама се натика в него — рекох на ума си. — Тия смесени бракове...“

Не можах да продължа коментара си, защото пътният звънец остро иззвъня. Любимият съпруг се прибираще.

Тоя кафез... Тоя кафез бе на две крачки от Пигал, на две крачки от вихъра на нощния живот, от лудориите на „Мулен Руж“, от керваните туристи, разкарвани с отокари, за да се любуват на парижките чудеса, на две крачки от залповете смях, избухващи в шансонетата, на две крачки от пъстрия разгул на неоновите реклами, озаряващи влажното небе с розовия си ореол. Един тъмен, усвоен кафез в една глуха безлика улица, и то за цял живот — наистина имаше за какво да простенеш „Божичко!“

Българките и българите представляваха цял един огромен оркестър в олелията на спомените ми. Тук бяха и емигрантите, които, разкаjali се или подгонени от някаква заплаха, се явяваха ненадейно рано заран или още преди разсъмване в посолството, за да молят да ги върнем обратно в страната. Всеки от тия хора си имаше своята страдалческа одисея, която толкова по-охотно разказваше, колкото по-дълго бе трябвало да я премълчава. Тук бяха и ония, озлобените, от кафенето при Палас де фет, които, в случай, че надникнехме при тях, търсеха да ни въвлекат в кавга, а при подходяща възможност и в нещо друго и които съвсем не бяха настроени да си разказват биографиите, достатъчно известни впрочем на всички ни в общи линии. Тук бяха и шивачите, и обушарите, и търговците на дребно, дошли кой знае по какъв повод и артисали в тая зверилница още преди войната, вечно оплетени във финансови затруднения, вечно заплашени от нищетата, вечно измъчвани от носталгия, но неспособни да поемат пътя назад, понеже жената е францужойка или децата не знаят български, или... или...

Тук бяха и неколцина като оня млад нещастник от фолклорния ансамбъл, примамен да остане с обещанието за блестяща музикална кариера и светло бъдеще. В интерес на истината трябва да поясня, че той наистина бе веднага снабден с добра квартира и завидна стипендия. Само че няколко седмици по-късно хазяинът бе дошъл за наема, защото било платено само за един месец, а понеже и стипендията бе изплатена само един-единствен път, открихме музиканта няколко дни по-късно да пренася чували с картофи на халите. После изчезна и оттам... В тоя град освен хората, дето едва се държат на повърхността, има и много други, които просто изчезват неизвестно къде.

Тук бяха и момичетата, от тия, дето идват обзети от копнежа да следват в чужбина, а ако е рекъл бог, и да се омъжат за чужденец... Две-три от по-хубавичките сполучиха да постигнат мечтата си, по примера на тази, дето живееше на две крачки от Пигал. Обаче някои свършиха малко по-другояче и аз още си спомням една от тях, също хубавичка, но завършила кариерата си на тротоара като уличница, защото красотата не винаги е полица за неминуемо щастие.

Да... Щастието... Успехът... И всички тия баналности, които сме свикнали да повтаряме, без да се замисляме твърде над тях, защото,

замислиш ли се...

Моят приятел, скулпторът, не можеше да се оплаче от липса на известен успех и дори би могло да се каже, че е по своему щастлив. Бях кръстил разказа с временното название „Човекът с хрътката“. Съвсем временно и съвсем напосоки, тъй като разказът със същия успех можеше да се нарича и „Хрътката с човека“, доколкото тия две същества бяха тъй неразделни и така се движеха по улицата, та не се знаеше кой кого води и дори изглеждаше, че по-скоро хрътката води скулптора, защото крачеше бавно пред него, сякаш бе решила в прилив на великодушие да изведе за малко своя скулптор на разходка.

Разходката се осъществяваше два пъти дневно и бе съставена от два основни епизода. Най-първо отиваха до кварталната хлебарница, където купуваха за хрътката един огромен сладкиш, неизменно същия сладкиш — торта с ананаси. Подир туй се отправяха към кафенето до градината, където също неизменно заемаха крайната маса на терасата. Хрътката се качваше на единия стол и пред нея на масичката биваше поставена картонената тавичка с тортата, докато на скулптора, като на по-прост, сервираха обичайния „пастис“. Разликата бе само тая, че скулпторът, макар и по-прост, изпиваше по два „пастиса“, докато за кучето имаше само една торта. Може би причината бе в това, че хрътката прекалено глезеше своя скулптор.

Той бе добродушен човек и ми правеше дребни услуги — водеше ме из леярните и ме запознаваше с различни типове, нещо, което съвсем не бе задължен да върши. Разказваше ми за патилата си из този град — когато го питах, разбира се, защото не бе от приказливите и общуваше с околния свят най-вече посредством лулата си, като бълваше вместо морзови знаци по-дълги и по-къси струи дим. Мисля, че не се отегчаваше от въпросите ми, макар че и мълчанието не го отегчаваше. Бе свикнал с него — жена му се прибираще едва вечер от работа, а хрътката не бе от приказливите и бе твърде голям скъперник дори в лаенето.

Озовал се бе в Париж много преди войната и подир дълги митарства бе си извоювал едно скромно място — не място сред скулпторите, а сред хората, които свързват двата края. Правеше статуетки, репродукции на прочути творби, а понякога, при по-добър шанс — и бюстове на преуспели буржоа, желаещи да видят изображението си не в една модернистична карикатура, а в добре

заоблено академично изваяние, което те представя малко по-красив, малко по-млад и малко по-умен, отколкото си в действителност.

Живееше в светло и просторно студио, достатъчно просторно за него и хрътката, понеже съпругата си имаше отделна стая. Предполагам, че ако нямаше отделна стая, отдавна би го напуснала, тъй като цялото студио по всички ъгли, дивани, възглавници и килимчета бе гъсто осеяно от белите косми на хрътката — тя бе аристократично бяла, въпреки саждивия парижки въздух — и достатъчно бе да заговориш или, не дай си, боже, да кихнеш, за да полетят тия косми из пространството като материализация на кучешката атмосфера в тоя дом. Материализацията се проявяваше доста осезаемо и в специфичната миризма, но боя се, че такива подробности биха ни подхлъзнали към известен натурализъм.

Той не гореше от желание за работа и ако някога бе жадувал да блесне — в което имам основание да се съмнявам, — тази жажда отдавна бе угаснала. Не казвам, че бе ленив, но просто бе свършил туй, което имаше да върши в тоя живот: репродукциите му без негово участие се произвеждаха в една работилница и без негово участие се продаваха, а колкото до поръчките на бюстове, те отдавна вече бяха станали съвсем редки. Но приходите капеха в достатъчно чести капки, а разходите също не бяха бог знае колко големи, и изобщо бъдещето се представяше не по-зле от настоящето, а настоящето бе спокойно и сънно, неизменно сънно, както бяха неизменни двата всекидневни рейса до фурната и до кафенето, когато кучето тръгваше да изведе господаря си. И ако успехът — както ни учат някои — не е нищо повече от постигане на желаното, а щастието е просто доволство от постигнатото, в такъв случай скулпторът разполагаше с успех и щастие в съвсем задоволителни дози.

Нещо, което трудно би могло да се каже за моя цигулар, комуто се готвех да посветя разказ, обозначен с временното, съвсем временно заглавие „Цигулките есенни...“

* * *

Бях го открил в едно кафене край шосето за летището. По онова време между служебните ми задачи влизаше и задължението да

посрещам различни хора, пристигащи от различни места и в различни часове на деня и особено вечерта. Вечерните посрещания бяха най-отегчителни. Самолетите по неизвестни причини изменяха разписанието си или просто закъсняваха и бе текуща практика да отидеш на летището и да ти кажат, че еди-кой си самолет вероятно наистина ще пристигне, но не след пет минути, а подир два часа. Два часа — това не бе нито да се прибереш в града, нито да висиш на аерогарата и аз обикновено се връщах до най-близкото предградие, за да убия времето в едно кафене.

Кафенето вероятно бе средище на нощния живот в предградието, защото бе винаги пълно с посетители. Като обстановка то се отличаваше с демодирания стил на предвоенните години, но като атмосфера притежаваше едно достойнство: помещението бе огласяно не от дрезгавия вой на стандартния автоматичен грамофон, а от звуците на жив оркестър. Наистина съвсем скромн оркестър, чийто изпълнителски състав се изчерпваше с двама души — цигуларя и акордеониста.

До миниатюрния подиум, на който бе разположен оркестърът, имаше масичка, предвидена по време на почивката за оркестрантите. Аз обаче като пришелец не знаех тая подробност, когато за първи път хлътнах тук. И понеже туй бе единствената свободна маса, насочих се към нея.

— Това е за музикантите... — промърмори минаващият край мене келнер и щях да направя кръгом, ако в същия миг цигуларят не бе ми кимнал леко, в смисъл „разполагайте се“.

Не знам дали вниманието се дължеше на неговата любезност, или на моя малко необичаен за това предградие външен вид, но побързах да се възползувам от поканата.

През почивката той се настани до мене, а колегата му се залепи на тезгяха. Този акордеонист, пълен и червендалест, винаги висеше на тезгяха, защото бе неутолим, що се отнася до халбите бира и до бърбенето с местния алкохолен елит, един елит, който на свой ред предпочиташе да виси до тезгяха и да изразява пренебрежението си към насядалите край масите еснафи, като им показва пейзажа на задните си части.

Цигуларят, за разлика от партньора си бе доста възрастен, твърде мършав и в сухото лице, високото чело и леко оределия бял кичур коса

имаше някаква благородна осанка, подсилена от черната папионка и смокинга, чиято износеност не биеше на очи, поне отдалече.

Като малка отплата за проявената любезност попитах какво ще вземе.

— Чашката червено ще бъде от съдържателя... но ако разрешите един сандвич... стига да не е много нахално... — отвърна той с мек басов глас, изненадващо басов за такъв мършав човек.

— Напротив, това е най-дребното нещо... — възразих и вдигнах ръка към келнера, който и без туй се бе запътил към нас, с вече споменатата чашка червено.

— Отдавна ли свирите в тая лудница? — рекох, като намеквах за малко странния факт, че по време на изпълнението шумът в салона не само не секваше, а добавъчно се увеличаваше.

— Вече три години, уви.

После, подир една от неизбежните паузи, настъпващи често в разговор между непознати, добави:

— Всъщност би трябвало да кажа не „уви“, а „за щастие“.

— Вие по-добре знаете.

— Да, „за щастие“ наистина. Защото за мене тая „Котва“ — така се казваше заведението — означава последното пристанище. След котвата идва трапът...

— Ако е до подобни „котви“, мисля, че из тоя град ги има колкото щете.

— Лъжете се. Няма ги. Сега всичко е изместено от автоматичните грамофони или от джазовете с ударни инструменти и кресльовци. Музиката стана най-лесното нещо: един футболист с поздрав ритник до тъпана, един епилептик на пианото и един пелтек зад микрофона — и съставът е готов.

Келнерът постави на масичката чинията със сандвича — дълга, тънка франзелка, изобщо доста хляб, но малко шунка. Цигуларят взе сандвича, приготви се да отхапе, сетне отново го постави в чинията и ме погледна замислено, сякаш преценяваше дали изобщо съм достоен за сериозен разговор.

— Сега, като ме слушате да ви сервирам тук разни „О, солие мио“ и други такива, може да не повярвате, но някога, господине, аз свирех Сарасате и Паганини.

— Вярвам ви, защо не?

Това, че му вярвах, го успокои, и той се зае със сандвича. Дъвчеше бавно, като се опитваше да контролира движението на не твърде устойчивите си изкуствени челюсти и се взираше разсеяно нейде над главите на публиката в салона. Клиентите бяха станали относително по-тихи, вероятно понеже оркестърът вече не ги караше да се надвिकват.

— А защо свирите все тия „О, соле мио“? Това навярно страшно ви отегчава.

— Защото тоя юнак акордеонистът не знае нищо друго. Неговият репертоар е от двайсет песни, половината — италиански сантиментални прозевки, другата половина — „мюзет“. За разнежване пуска прозевките, за повишаване градуса на веселбата — „мюзет“. И какъв смисъл да го науча на нещо друго, когато пак ще го кара или като италиански романс, или като „мюзет“.

И понеже, когато говориш за вълка, той е вече в кошарата, в тоя миг червендалестият шишко се приближи в най-добро настроение на духа и подхвърли:

— На работа! Шефът смята, че много сме мързелували.

Събеседникът ми остави недоядения сандвич, изтри педантично дългите си костеливи пръсти в книжната салфетка и с леко кимане напусна масата. Наблюдавах го, докато свиреше, заинтересуван от контраста между необикновено подвижните ръце и странната неподвижност на лицето. Сякаш бе оставил на тия пръсти грижата да произвеждат звуци, а той самият се намираше нейде далеч от това задимено квартално кафене, далеч в пространството, а може би и далеч във времето, чак в ония години, когато още е свирел Сарасате и Паганини.

Не разбирам твърде от музика и не бих могъл да преценя степента на неговата виртуозност, но дори за невежата бе съвсем очевидно, че това не е изпълнител от квартален ранг.

— Как се озовахте в тая „Котва“? — запитах го една друга вечер, когато пак се бях отбил тук да убия времето.

— А как се озовава човек на последната гара? — сви рамене той. — Като минава целия обичаен маршрут, нали? Започваш от центъра, от залите на Гаво и Плейел, додето стигнеш периферията, някоя „Котва“ или някой „Златен петел“.

Той млъкна и се замисли, сякаш наново изминаваше в спомена си целия този дълъг маршрут от центъра до периферията.

— Бях в състава на реномиран квартет, реномиран, ала зле платен, така че двама от нашите решиха да отидат като солисти в голям оркестър. Аз също отидох, макар и не като солист. Сетне почна войната, а оркестърът свърши. След войната вече не можах да се вредя в сериозните състави. Казваха „остарял си, старче“ или казваха „стилът ти е остарял, старче“, така че слязох още една станция по-надолу — в музикхолния оркестър на „Фоли Бержер“. А после слязох още — до едно заведение на Големите булеварди, а Големите булеварди подир два-три завоя ме изведоха тук.

Той наново млъкна и се огледа, като да преценяваше не е ли вече време да се качва на подиума. Но акордеонистът висеше безгрижно на бара, изпъчил към публиката внушителния си задник и потънал в беседа с двама местни представители на алкохолната гилдия. Всичко бе наред.

— Спирките не са най-тежкото. Със спирките свикваш. Имаш предостатъчно време, за да свикнеш. По-тежка е безпътицата между тях. Виоенето на борсата за безработни изпълнители. Висенето седмици наред. Унизителните проби и унизителните оценки на разни директори, които може би разбират нещо от голи крака, но нямат понятие от цигулка. Отказите... Уволненията...

Той отмести празната чаша и се наведе към мене.

— Преди години един мой колега получи парализа на дясната ръка. Представяте си какво е това за един цигулар. Но тогава за пръв път ми мина през ума, че ние се трогваме пред нещастieto само когато е прекалено очевидно. Той бе парализиран от болестта. Но нима аз и толкова други, дето висят на борсата за безработни, не сме също парализирани, макар и не от болестта? Какво друго освен парализа е това да не можеш години наред да изсвириш нещо такова... нещо, което си струва труда... Но ако кажеш това на кой да е тип, той ще ти отговори: „Че защо да не можеш? Свири! Свири, кой ти отречи! Да не си парализиран!“

— И все пак, понякога навярно свирите за себе си.

— Да, понякога. Но това беше много отдавна. Преди да продам цигулката си, истинската. Не виждате ли, че сега свиря с една жалка дъска... Просто ми е противно да я слушам и се мъча да не я слушам.

— На работа! — чу се в тоя миг ленивият глас на шишкото. — Шефът смята, че много сме се отпуснали...

— Вземете нещо — предложих на цигуларя, когато дойде време за следващата почивка.

— Какво да взема? Чашката червено е от съдържателя. Но ако разрешите, един сандвич... Един сандвич, това спестява вечерята.

Той не бе твърде по яденето или тоя вечен сандвич с много хляб и малко шунка му бе съвсем дотегнал, но го ядеше, сякаш изпълняваше една тегоба, също както свиреше и вечните романси.

— Не се оплаквам — каза ми веднъж. — Дори щях да се чувствавам доволен, ако не зееше срещу мене тая черна дупка — бъдещето.

— Черната дупка зее пред всички ни...

— Не ме разбрахте, нямам пред вид нея, а другото: безработицата, мизерията, часа, в който хазяинът ще ме изхвърли от продънения таван, дето го държа на две крачки оттук срещу половин заплата.

— Защо да се тровите за неща, които може и да не станат.

— Няма как да не станат. Цигулките, това вече не върви...

*Цигулките есенни,
в жалби унесени...*

това вече не върви. Тая есен или следващата шефът ще инсталира там в ъгъла един автоматичен грамофон и това ще бъде краят...

Скоро подир туй се случи да замина в командировка, после си ходих в София и чак два или три месеца по-късно имах случай отново да се отбия в „Котва“.

В помещението гърмеше някакъв дрезгав рок. Предчувствието на цигуларя бе се сбъднало. Подиумът бе махнат, а на негово място блестеше в никел и стъкло новичък автоматичен грамофон. Край малката масичка обаче, както и преди, седеше слабият мъж в черния си смокинг.

— А, вие още сте тук!... — рекох с ободрителна усмивка, като се настаних до него.

— Да, но вече като клиент. Дойдох просто да изям един сандвич. Нали ви бях казал:

*Цигулките есенни,
в жалби унесени...*

това вече не върви. Малко по-рано или малко по-късно...

Той изяде бавно и мълчаливо сандвича, избърса педантично с книжната салфетка ръцете си, сетне втренчи замислен поглед в тях, сякаш това бяха два ненужни предмета, с които се чудеше какво да прави.

— Трябва да тръгвам — промърморих, като поглеждах часовника си.

— И аз ще ставам.

Вече бе есен, като в стиха на Верлен, и навън ръмеше. Зелените неоновы букви на фирмата блестяха унило и болнаво, сякаш това не бе увеселително заведение, а аптека.

— Няма ли някакъв изход? — запитах просто защото трябваше да кажа нещо.

— Има. Докато човек е жив, все има някакъв изход — произнесе спокойно той с мекия си басов глас. — Последният изход...

Сетне погледна насреща, дето мигаше жълтото око на светофара, и добави:

— Даже мислех да избира ей оня ъгъл, тук е доста оживено и рядко минават полицаи... Но ме е срам, хората ме познават... Ще избира по-далечен кръстопът... Един уличен цигулар все може да изкара колкото за някой сандвич... Трябва ми само една стара шапка... Една стара шапка и малко кураж...

* * *

Несретниците тъй често пресичаха пътя ми в тоя град, че също съставяха цяла отделна графа. Някои от тях, като моят цигулар, бяха на края на пътя, други едва започваха. Но дали едва започваха, или вече свършваха, това бе доста трудно да се отгатне, също както трудно отгатваш колко е часът в смрачените зимни дни.

С художника-фотограф се запознах една зимна вечер в някакво кафене на Сен Жермен. Кафенето бе пълно предимно със студенти и уличният фотограф, който се мотаеше сред тях, навсякъде получаваше отказ. Най-сетне, както и очаквах, той се лепна на моята маса.

— Една снимка?

Апаратът вече бе вдигнат и палецът лежеше върху obturатора.

— Не искам снимка — отвърнах и побързах да се загърбя.

— Но защо? — Гласът звучеше почти умоляващо.

— Просто не обичам да ме снимат.

— Жалко. Остават ми само два кадъра, за да предам лентите и да взема комисионата.

Тоя тих и кротък глас, с тия нотки на примирение...

— Ако е за двата кадъра — рекох, — можете да ми снемете и гърба. Какво ще ми струва това удоволствие да увековеча гърба си?

— Не, гърбът не може — поклати той съкрушено глава. — Ще помислят, че аз съм сгрешил снимката, и ще ми удържат от комисионата.

— Добре, тогава ще ви платя, без да снимате. Така става ли?

— Боя се, че и така не става — отвърна фотографът все тъй съкрушено. — Това прекалено напомня на подаяние. Но ако ми предложите нещо съгриващо...

Малко по-късно той вече с наслада сърбаше горещия грог. Дългият му, порядъчно хремав лос и също тъй дългнестото уморено лице достатъчно ясно говореха, че се нуждае от нещо съгриващо.

— Изглежда, че фотографията не се котира... — подхвърлих.

— Да, и това ме изпълва със злорадство.

— Но вие сам сте фотограф.

— По принуда. Всъщност художник съм. Ненавиждам фотографията. Тя уби изкуството.

— Силно казано.

— Съвсем не. Фотографията направи възможен абстракционизма. А абстракционизмът уби изкуството.

— Софизъм. У нас има фотографии, а няма абстракционизъм.

— Къде е това „у вас“? — запита той без особен интерес.

Казах му.

— А! Комунистическият свят... Мене политиката, знаете, не ме вълнува особено. Но имам един приятел...

Мене пък приятелят му не ме вълнуваше. Затуй запитах:

— А вие самият какво рисувате?

— Каквото виждам. Каквото са рисували всички художници.

Божия свят...

Той вече бе изпил грога си, а аз — газираната вода и от тая вода още по-силно бях усетил глада, понеже цял ден не бях сложил троха в устата си. Погледът ми неволно все по-често се насочваше към вътрешното помещение, определено за хранене и отморяващо празно, тъй като студентите най-често се ограничават с един сандвич.

— Не бихте ли се обидили, ако ви предложи да хапнем нещо?

— О, ни най-малко — оживи се фотографът. — Но това е такава любезност от ваша страна, това е такъв жест, че просто... просто нямам смелост да откажа... още повече от заранта не съм ял, макар че уж трябва да пазя режим...

От оживление той съвсем се забърка в благодарствената си тирада и за да го измъкна от нея, запитах:

— Вие сте болен?

— О, нищо особено... Малко туберкулоза... Но това съвсем не е страшно. В наши дни туберкулозата, знаете, се лекува по-лесно от простуда.

Тъкмо бяхме станали, за да се преместим вътре, когато до нас се приближи нов субект.

— А, Пиер!... — възкликна фотографът.

И като се обърна към мене, поясни:

— Това е приятелят ми, за когото ви говорех. Позволете да ви го представя: господин Пиер, студент.

Студентът беше на такава възраст, че би могъл да мине по-скоро за професор, ако не беше малко странната му за научен труженик външност. Тая външност няколко години по-късно се превърна в обичайна мода, но тогава още съвсем не бе обичайна и особено в средата на зимата. Господин Пиер бе напъхал долните си крайници в оръфани джинси, стигащи малко под колената му, докато горната част на тялото бе защитена от житейските бури и капризите на времето само е някакъв тънък пуловер в захабени от пране кафяви и бели петна, което, съчетано с високия ръст, вдъхваше подозрението за родствена близост с тъй любимите на децата африкански жирафи. Мисълта за подобна близост се подсилваше и от своеобразните копита, с които бе въоръжен студентът. Всъщност това бяха някакви летни обувки от лико с дебели дървени подметки и тъй зацапани от калта, че съвсем не бе лесно да отгатнеш дали се касае за обувки, или за копита.

Мосю Пиер обаче ни най-малко не се стесняваше от външността си и ако изобщо имаше някакво отношение към нея, то без друго бе отношение на скромно спотаена гордост. С независимия си вид, острия поглед и рошавата черна брада той напомняше на библейски пророк, тръгнал да разнася по света скрижалите на мъдростта.

Нямаше как, трябваше да поканим и студента в ресторанта. Той влезе там, предвождайки ни, сякаш бяхме негови гости, разположи се непринудено на централната маса и като обтегна свободно мръсните си крака, изкомандува на дремещия до вратата келнер:

— Гарсон, три стека!

Келнерът му отпрати сънливия си поглед и лениво отбеляза:

— Плаща се предварително.

— Откога у вас е въведен такъв обичай? — запита с почти прокурорски тон студентът.

Келнерът все тъй лениво обясни, че такъв обичай бил въведен непосредствено след последното посещение на студента.

— Оставете — рекох сговорчиво. — Донесете три стека и нещо за пиене. Господата са мои гости.

— Това е друго — промърмори келнерът. — Какво ще бъде питието?

— Безалкохолно — отсече мосю Пиер. — Нацията е вече достатъчно кретенизирана от алкохола.

— Аз все пак бих взел един грог... — забеляза плахо фотографът. — Един грог, просто за съгриване.

— Господи! — изпъшка келнерът, като отправи молитвено очи към потона. — Стек и грог!... Какво ли още ми е писано да видя.

— Не коментирай! Това е работа на печата! — сръза го студентът.

Вечерята в по-голямата си част премина в мълчание, тъй като и тримата бяхме еднакво изгладнели. Едва след като установи, че чинията му е празна, Мосю Пиер се сети да запита:

— Кой е нашият гост?

— Българин. Комунистическият свят — обясни вместо мене фотографът.

— Комунистическият свят има голяма историческа мисия — произнесе студентът, като вдигна назидателно украсения с траурен нокът показалец. — Но той не е способен да я изпълни. Затова пак ние ще трябва да се заемем!

— По кой начин? — позволих си да запитам.

— По единствено възможния. Колумб с прочутото си яйце ни показва, че най-великите решения са и най-прости. Но това не значи, че да снесеш подобно яйце е чак тъй просто, както вие си въобразявате. И все пак, дължа да ви заявя, че аз вече съм го снесъл това яйце.

Той машинално се пресегна към пакета ми с цигари, но забелязал, че са американски, дръпна назад ръката си.

— Вие пушите тая мръсотия?... Ще позволите ли да ви коригирам?

— Моля ви...

— Гарсон, пакет „Голоаз“. Единственото, в което тая нация още не е деградирала, е тютюнът.

Мосю Пиер разпечата без бързане донесения пакет, запуши без бързане и без бързане оповести:

— Революцията, скъпи господине, не се прави частично. Както не можете частично да почистите кревата си от паразити. Ще помислите, че бих искал да опожаря планетата? Съвсем не, макар че ако се налагаше, бих я опожарил. Но, за щастие, креватът може да се почисти и без да се подпалва...

— По кой начин? — позволих си отново да запитам.

— По най-простия. В определен ден ще изтрепем всички реакционни правителства, като почнем от господата в Белия дом и

свършим с ония мошеници в Израел.

— Добра идея — кимнах. — Само че ще дойдат други.

— Ще изтрепем и тях. Изобщо ще предупредим ясно и категорично, че всички продължители на същата политика ще бъдат сполетени от същата участ. Фантастично, нали?

Той победоносно ме прикова с острия си поглед.

— Направо фантастика! — отвърнах. — За жалост не твърде научна.

— Оставете — хвана ме за рамото фотографът, който вероятно се боеше от някакъв остър спор. — Това е просто негова идея-фикс.

— Голямата идея е винаги идея-фикс — кимна студентът.

Разговорът продължи, но острият спор не се състоя. Оставих просто мосю Пиер да развива възгледите си, додето напълно се изтощи. И на края, въпреки кафетата, с които се поддържаше, той наистина се изтощи. Ала вместо да млъкне, само промени темата:

— Надявам се, че вече си показал картините на господина.

— Мислех да му ги покажа тази вечер — отвърна фотографът.

— Заслужава да ги видите — обърна се студентът тоя път към мене. — В тях има нещо. Не знам какво, но има нещо. Независимо че цялата работа още от самото начало е сгрешена.

— О, Пиер... — промълви с укор художникът.

— Да, сгрешена е. Хиляди пъти съм ти го казвал. Светът най-първо трябва да се промени, а после да се рисува. Когато речеш да фотографираш и последната идиотка в някое от тия кафенета, тя възкликва „Минутка!“ и бърза да постави в ред глупавата си физиономия. А ти напираш да рисуваш тоя свят, преди още да е поставен в ред. И затова работите ти са такива тъжни.

Когато най-сетне излязохме от заведението, булевардът бе все още светъл, но пуст и скован от студ.

— Аз съм тук съвсем близо... И ако искате да ми направите честта... — предложи фотографът.

— Каква „чест“, какви са тия глупости и това пълзене! — сряза го студентът. — Чест е за него да ти види работите.

— Да, разбира се — съгласих се.

Бе късно след полунощ. Но тъкмо понеже бе след полунощ, един или два часа повече, това нямаше значение.

Тръгнахме по пустия булевард. Студентът шляпаше бодро с копитата си, изпъчил предизвикателно срещу студената нощ гърдите си в тънкия петнист пуловер. Мосю Пиер явно се стараеше да не трепере, защото това би било под достойнството му. Затуй пък фотографът съвсем откровено зъзнеше в късото си лятно сетре, като мърмореше за кураж:

— Тук е, тук е... съвсем близичко...

Свърнахме в някаква тясна улица, сетне в друга — още по-тясна, — а на края, за да стигнем до рекорда на теснотията, се заизкачвахме по скърцаща стълба, в която двама души едва ли биха се разминали. Най-сетне се озовахме на върха на кулата — през цялото време имах чувството, че това е някаква изгнила и едва крепяща се кула — и преди да натиснем звънеца, таванската вратичка се отвори и на прага застана миловидно женче, нещо средно между жена и момиче.

— О, как ме изплаши! Помислих, че ще те донесат на ръце!

— Не се налага да го носим на ръце. Изпил е само два грога — обясни студентът.

— Да, но има и две каверни — напомни женчето.

— Остави, мила, не драматизирай! — потупа я по рамото фотографът. — Знаеш, че днес туберкулозата се лекува по-леко от настинката. Просто малко се заприказвахме с господина. Той, знаеш, идва чак от България...

Съпругата явно пет пари не даваше дали идвам от България, или от другаде, но успокоена, че мъжът и се бе прибрал най-сетне здрав и невредим, ни въведе в квартирата.

Квартирата бе един мизерен таван с размери три на четири и напълно задръстен от леглото, газовата печка, етажерката с парцаливи книги, другата етажерка с олющени съдове, столовете, масата и не помня още какво. Едничкото, което блестеше с отсъствието си, бяха картините.

— Тук, тук ще бъде по-удобно и ще виждате по-добре — мърмореше домакинът, като ме подбутваше към теснината между кревата и масата.

Седнах смело на посоченото място и едва не си разбих брадата в масата, тъй като при сядането ми леглото пропадна чак до пода. Домакинята се бе свила зад печката да вари неизбежното кафе, а

художникът се натика в другия ъгъл, одето след малко измъкна огромна по размери папка.

— Това е моята малка изложба — рече стопанинът, като гальовно погали папката. — Съставена цялата от съвсем бедни неща.

— Не го слушайте — обади се зад гърба ми съпругата. — Той е истински артист! Но кажете ми, кога и къде истинските артисти са били признати?

— Никога и никъде, мило дете, но това не е причина да ни сервираш баналности — отвърна студентът.

— Оставете ги, те винаги тъй се заяждат — забеляза снизходително домакинът. — И като говорех за бедни неща, аз всъщност исках да кажа съвсем друго, а именно че не само рисувам бедняшки квартали, но използвам и възможно най-бедни материали. Започнах тъй, просто по липса на пари, но после установих, че това ми създава и особен стил. Ние мислим, че стилът се постига толкова лесно, колкото по-богати са средствата ти, но стилът може да се постигне и по обратния път — като възможно повече се лишаваш от едни или други средства.

Додето говореше, той вече бе извадил един голям пейзаж, изглед на някаква анонимна и грозна улица, с дървени огради, саждиви фасади и надвиснало сиво небе.

— Ето, виждате, използвам амбалажна хартия и само няколко земни бои. По-евтино от амбалажната хартия и земните бои не можах да измисля. Но после разбрах, че не бих могъл да измисля и по-подходящо. Какво по-подходящо от сивото, кафявото и землисточервеното за този сиромашки бит...

— Тъжни са картините ти, приятелю... — промърмори мрачно студентът, додето художникът пи показваше една подир друга амбалажните си хартии.

— А кое не е тъжно на тоя свят?... — обади се домакинята.

Картините бяха тъжни, но в тях наистина „имаше нещо“, както бе благоволил да се изрази мосю Пиер. И това „нещо“ бе не само в пепелявата основа на хартията и в сиромашката гама на боите, обилно разредени с масло, за по-голяма икономичност. То бе и в експресивната сила на изразните средства, които бяха именно изразни средства, а не маниер и които правеха плътни и въздействащи тия видения на мизерия и запуснатост.

— Такива хубави работи не бива да се рисуват върху такава калпава хартия — забелязах. — Въпросът не е, че е сиромашка, а че е съвсем нетрайна.

— А ние да не сме по-трайни? — не се стърпя отново домакинята. — Разхожда се с две каверни, а вие му говорите за трайност.

В момента не се сетих, но на следния ден ми мина през ума, че художникът ме бе поканил може би с надежда да купя някоя от картините му. Той дори не бе намекнал за подобно нещо, обаче може би тъкмо на това бе разчитал.

„Ще трябва да намина да взема една от тия амбалажни хартии“ — рекох си. После забравих. Понякога отново се сещах, но или бях зает, или се намирах далеч от квартала и отново забравях. Трябва да беше минала година или повече, когато един ден съвсем случайно се озовах на същата тая невероятно тясна уличка и в паметта ми изплува зимната нощ, прекарана с ония двамата.

Търсих дълго и напразно сградата, вероятно защото бях останал с впечатлението, че това е някаква кула, стара и разнебитена от времето. Когато най-сетне я открих, оказа се, че не е кула, а съвсем прозаична четириетажна съборетина, само че ние бяхме влезли през черния вход и се бяхме изкачили по тясната стълба, използвана някога от прислугата.

Намерих тавана заключен. Звънецът не работеше, но аз тропях толкова силно, че някакъв женски глас се обади от долния етаж:

— Кой е? Какво има?

— Търся фотографа.

— Какъв фотограф? Там не живее никой.

Слязох и се озовах пред млада жена с нечист пенъоар и завити с пешкир коси.

— А къде се е преместил фотографът?

— Не мога да ви кажа. Ние сме тук съвсем отскоро... Чакайте...

И като се наведе над тесния кладенец на стълбата, тя изкрещя пронизително:

— Мадам Жаклиин!

— Какво има? — отзова се по-долният етаж пак с женски глас, но малко по-дрезгав.

— Търся фотографа, дето живееше на тавана — обясних, като слязох още няколко стъпала.

Жената от долния етаж бе също в нечист пеньоар, но косите ѝ не бяха в пешкир, а навити на ролки. В устата димеше цигара, очите ме гледаха с явно подозрение:

— За какво ви е фотографът?

— За една дребна справка.

— А, добре... Само че вие доста сте закъснели със справките си. Той умря... има вече шест месеца...

— А малката?

— Малката? — Тя разпери в знак на затруднение дебелите си ръце. — Кой би могъл да знае? Тук през тоя таван минава толкова народ... Минават и заминават и потъват бог знай къде... Това е Париж, мойто момче, а не селцето на татко...

По същия начин те минаваха и заминаваха през спомените ми и някои потъваха бог знай къде, но други оставаха и се мъкнеха подире ми, сякаш ме преследват. „Защо се е залепил за мене тоя тип? — мислех си. — Защо не върви да си гледа работата?“ Но това също беше въпрос, на който бе трудно да отговоря.

Понякога се опитвах да поставя някакъв ред в купчината спомени и бележки, както мосю Лабери се опитваше в някоя заран на добри намерения да сложи в ред колекциите си. Разпределях ги и ги нареждах по различни признаци: тягостния утъпкан път и трагичната безизходица; дребните несполуки и голямата катастрофа; баналния успех и редкия шанс; бунта и примирението, мъчителното движение напред и неусетната деградация.

Но това подреждане бе доста трудно, доста отегчително и съвсем безполезно. Изобщо дните на добри намерения не траеха дълго.

След като си прочел сума книги и видял много неща, стигах до извода, че по-лесно е да се отговори на големите житейски въпроси, отколкото на малките. Защото големите са само няколко на брой и с тях човечеството се е занимавало векове наред и гениални умове са ни завещали своите решения. А малките са стотици и никой не си губи времето да им търси отговор, и всеки ги решава, както дойде и както случаят му подсказе.

Но малките въпроси бяха само тънки разклонения на по-големите, а по-големите на възловите, и всичко бе заловено едно за

друго, и всичко бе тъй гъсто преплетено, че приличаше на едно огромно хаотично разклонено коренище. И аз пъплек като дребно насекомо из това чудовищно коренище и понякога си казвах, а, ето го най-после изхода, но това не бе изход, а само преход към следващия гъсталак и понякога си виках, а, ето го най-сетне важното и основното, но когато загребах с две ръце в него, наново установявах, че шепите ми са празни.

Имаше нощи, когато, отегчен от работата и отровен от тютюна, си мислех, че всички тия истории, дето тъй старателно ги записвам, не струват пукната пара, че всичко туй е отдавна познато, ако не точно в същата, то в някоя друга разновидност. Виж, ако бих могъл да се добера до съвсем нов материал, до непознатото и екзотичното, тогава всичко би тръгнало по-другояче и от тоя необичаен материал би се родила една необичайна книга. Тъкмо в такава нощ на умора и на отегчение бях осенен от идеята да замина за Алжир.

По онова време отиването в Алжир бе свързано с такива трудности, че ако не разполагаш с известни запаси инат, шансовете да си останеш с доброто желание бяха доста големи.

Необявената, но безмилостна война между френската администрация и местното население вече бе почнала да навлиза в острата си фаза, водеха се сражения с партизаните в околностите на Оран, а наказателните роти прилагаха из каменистите селища на Орес закона на „изгорената земя“ и на груповите разстрели.

Трябваше да измисля възможно най-благовидния предлог и дълго да чакам, додето най-сетне получа от властите разрешение за заминаване. Но един ден и това стана.

* * *

Навъсеното дъждовно небе не бе се обистрило от мътилката на нощта, а улиците около марсилското пристанище вече бяха пълни с народ. Край баровете и кафенетата минаваха на групи докери с още сънливи лица, тромаво крачеха моряци в ниски широки ботуши, с тъмносини фуражки или барети, крадешком се промъкваха араби в нечисти дочени дрехи. В очакване на жертви пред заведенията вече се въртяха мошеници и комарджии в черни или зелени шлифери с

вдигнати яки. Улиците кънтяха от грохота на товарни коли, от воя на подранилите автоматични пиана в баровете, от нестройната човешка глъч.

Излязох на пристанището. Тук още бе тихо. Над бетонените скели и подемните кранове небето димеше в сиви мъглявини. По-долу, към хоризонта, то ставаше тъмно и плътно. Това всъщност бе море го.

Намерих покрития кей, отдето щеше да тръгне параходът за Алжир. Заех място в редицата на пътниците, очакващи митническия преглед, съвсем формален, поне за европейците. Чиновникът измърморваше някакъв традиционен въпрос и без да чака отговор, слагаше тебеширен кръст на поредната чанта. Но тежко на евтините ожулени куфарчета, поднасяни стеснително от алжирците. Недоверчивите ръце дълго и гнусливо прехвърляха сиромашкото бельо, орфаните сетрета, парченцата салам и солена риба, завити в късче вестник. После всичко туй, струпано в безредна купчина, се преместваше с небрежен жест към арабина: какво зяпаш, прибирай!

„Вил д’Алже“ бе красиво параходче, но в него имаше толкова много спасителни пояси, тревожни сигнали и табели с указания какво да се прави в случай на корабкрушение, та човек добиваше впечатлението, че е тръгнал не да пътува, а да се дави.

Потеглихме към обяд. Широка уютна трапезария тутакси се изпълни с народ. Яденето бе включено в цената на пътния билет и хората искаха добре да се нахранят. Ала не стана.

Едва бяхме излезли от пристанището, когато параходчето внезапно се издигна високо над хоризонта, а след туй рухна, запратено в бездната. Това бе само началото. „Вил д’Алже“ лягаше рязко ту на десния, ту на левия си борд, заравяше дълбоко нос в пенестите гребени или стремглаво падаше назад. Хората ставаха един по един с бледи лица и като се ловяха отчаяно за всяка устойчива вещ, диреха път към каютите.

Мъчех се да упорствувам. Цената на билета си струваше труда. Открих, че точно на същото мнение бе и седналият насреща ми млад французин, с безукорната, но не прекалено луксозна външност на банков чиновник или рекламен агент.

— Трябва да ядем — окуражи ме той. — Трябва да ядем, дори да ни призлее. Чувал съм дори да казват, че колкото повече ядеш, толкова по-трудно ти прилява.

Той наистина яде стоически и докрай. Омете страдалчески огромния ордьовър, сдъвка с отвратено лице печеното и с израз на мъченик погълна два банана. При кафето все пак не издържа.

— Оставям го за персонала — избъбра той и с восьчно лице изхвъркна навън.

След една безкрайна нощ, в която вниманието ми бе разделено между нелепите сънища и грижата да не се изтърся от постоянно накланящото се легло, усетих, че сме излезли от бурята. А един час по-късно вече гледах от ветровитата палуба как в утринното развиделяване пред нас израства Алже.

Дали поради булото на дрезгавината, или под влиянието на всичко четено и чуто, но в първата минута градът ми се представи като някаква източна приказка: по теменужените хълмове се простираха на дълги пояси синкавобели сгради, над плоските покриви се люшкаха тъмнозелени палми с развени от вятъра широки листа, а върху побледнялото от изгрева небе, сред диплите на синкави мъглявини, плуваше огромна лимонена луна.

И аз си спомних за една друга подобна заран и за един друг подобен град, изплувал също тъй от утринната синева на морето, и може би още по-примамлив, защото ми се бе разкрил по времето на моето първо пътуване. Хайфа.

После се съмна съвсем, дойде митническият преглед и приказката свърши. Точно над пристанището масивна и заплашителна се издигаше сградата на полицията. Доковете бяха пълни с военни коли. По кея караулеха постове с автомати.

Броячът, който местните власти бяха имали любезността да ми осигурят, ме пое още от пристанището. Той любезно ме съпроводи до хотела, търпеливо изчака на тротоара да се избръсна и да сменя ризата си, а сетне отново тръгна подире ми. Надявах се да му дам един малък урок по пешеходство, който да запомни за цял живот, но не успях. Подир час и половина той бе заменен от друг, който по-късно отстъпи мястото на трети. Изобщо те през целия ден се сменяваха на неравни интервали и умората се трупаше изцяло и единствено на собствения ми гръб.

Защото тоя град бе уморителен. Половината улици тук се виеха на пояси една над друга, а останалите представляваха стръмни

каменни стълби, тъй че трябваше непрестанно да се изкачваш и слизаш, сякаш обхождаш някаква исполинска етажерка.

Въпреки затрудненията на екзотичния терен за четири-пет часа успях да разгледам цялата нова част на града, търговските улици, тихите квартали с красиви бели вили, скрити в гъстата зеленина на фикусовите дървета, Тропическата градина, музеят и някаква изложба-базар, откъдето сполучих да се измъкна само след като ме снабдиха с един пиринчен гонг, сахарско одеяло и огромна бакърена тава. През тия няколко часа стана нужда да си лъскам най-малко десет пъти обувката, не за туй, че бързо се прашеха, а понеже бе свършено невъзможно да се измъкнеш от безбройните тайфи ваксаджийчета, плъзнали по всички улици.

Късно следобед улиците се оживиха. От богатите домове излизаха французойки, пристегнати в тесни рокли по тогавашната мода „зелен фасул“ или развели широко поли според също модната „линия А“. С небрежна холивудска походка се движеха младежи в шотландски сака. Бавно като пингвини се тътреха дебели аферисти, невинни жертви на кулинарните излишества. А сред това самодоволно множество се промъкваха алжирски жени, забулени в изтрити бели наметала, работници и носачи с окъсани панталони, нечисти просяци, с безцветни, неподвижно вперени в слънцето очи. Разкошът съжителствуваше равнодушно с мизерията, без да я забелязва или без да дава вид, че я забелязва.

Продължавах да скитам и да оглеждам забележителностите на града, додето някой ми лъскаше обувките. Най-сетне наново се озовах на крайбрежната и едва тогава усетих, че нозете ми треперят от умора. Тръшнах се безсилно на стола пред първото срещнато кафене. Тавата жалостиво издрънча. Стоварих я с останалото имущество до себе си и поръчах кафе.

Додето пиех кафето, усетих, че някой ме гледа. Това не беше броячът. Броячът бе седнал от другата ми страна и блажено се наливаше с бира. Извърнах леко глава и срещнах погледа на някаква не особено красива и не твърде млада жена, облечена доста бедно.

Ще се въздържа да разказвам подробно случката, защото вече съм я разказвал в един дълъг очерк за проституцията. В тоя очерк съм наблъскал и много други истории от същия жанр, което при настоящия текст ме спасява от риска да изпадна в еротика.

И тъй, непознатата се примъкна до масата ми, сервира ми сърцераздирателна история за бедственото си положение, измъкна ми съответната сума пари и ме остави да се наслаждавам на мисълта, че съм запълнил деня с едно добро дело. Същата вечер наново я открих в „Мирамар“, но вече съответно наконтена и гримирана, а разговорът с келнера ме убеди, че сърцераздирателната история, това е малкият номер, посредством който дамата си осигурява добавъчен доход.

„Мирамар“ бе последната спирка в дългото ми скитане и аз едва ли бих се заседял там, ако не беше броячът. Тоя, последният брояч бе значително по-арогантен от предишните. Обемист и набит като борец от тежка категория, той се движеше плътно до мене и едва не ме застъпваше, а речех ли внезапно да спра, се блъскаше в гърба ми, без дори да се извини. Нямам никакво особено отношение спрямо броячите, това са дребни техники на професията, — но не мога да търпя тъпаците. Знам, че както казваше старият Пруте, тия господа не се вербуват между членовете на Френската академия, и все пак не мога да търпя тъпаците, особено когато на всичко отгоре са грубияни.

Вечерта внезапно рукна дъжд и аз влязох в „Мирамар“ просто да се подслоня за малко. Хотелът бе съвсем наблизко и мислех да притичам дотам, но забелязах, че броячът бабаит се е спрял под ненадеждния навес на отсрещния магазин и ме очаква. „Мирамар“ бе от категория, значително надхвърляща режийните разноски, които му се разрешаваха. „Тогава ще почакаш“, казах си и поръчах вечерята.

Дъждът ту се засилваше, ту отслабваше и грубиянът насреща вече бе вир-вода, когато най-сетне се яви смяната. Смяната бе доста по-хилава на вид, ала вероятно по-съобразителна, защото се отправи към ресторанта и без да се появява в самата зала, навярно ме прехвърли на някой от келнерите-полицаи.

Седях в дъното на салона и въпреки ситата вечеря изпитвах онова неприятно чувство на празнота, което идва с умората и с мисълта, че след толкова много видени неща не си уловил нищо съществено. Чувството за празнота и съзнанието, че си напълно сам в тоя враждебен непознат град, ако не се смятат броячите.

Сега, като се сещам за ония дни, изпитвам подозрението, че към Алжир са ме теглили донякъде и моите младежки спомени. Искам да кажа — спомените за филми, гледани в кварталното кино. Тия филми за чуждестранни легиони и за романтични приключения и особено

един от тях, наречен „Пепе ле Моко“ с Хеди Ламар и Шарл Боайе. Шарл Боайе, сиреч Пепе ле Моко, бе местен гангстер, но от тия, героичните и симпатичните, дето ги има само на кино. Неговото свърталище бе кварталът на легендарната Касба, което просто вбесяваше полицейския инспектор, тъй като в тайнствените лабиринти на Касба Шарл Боайе бе просто неуловим. Единственият начин да се хване гангстерът беше да се примами извън Касба. А единственото изкушение, за да се примами извън Касба, това — както се сещате — бе Жената. Прочее инспекторът подхвърли на Шарл Боайе богатата чужденка Хеди Ламар, без тя нищо да подозира. Пламна безумна любов. И, разбира се, сиромашът изгоря.

Историята бе покъртително примитивна, но понякога тъкмо такива примитивни истории се загнезждат за цял живот в главата ти, докато сума мъдри мисли изфирясват без остатък. Не знам дали това е резултат на собствената ти глупост, или на скучния начин, по който нерядко ни се поднасят мъдрите мисли, но фактът си е факт. И може би този факт бе една от причините да се озова в Алжир.

Бях решил да видя Касба още на следния ден. Ала преди това трябваше да се отбия в редакцията на „Алже републикен“, единствения прогресивен вестник в тоя град. Препоръчителното писмо, което носех от Париж, ме отведе до бюрото на главния редактор — Анри Алег. Това бе невисок мъж с крехко телосложение. Тогава още не бих могъл да предвидя, че на тоя крехък човек е съдено да изтърпи най-страшни мъчения и да напише най-изобличителната книга в публицистиката на следвоенна Франция — „Разпитът“. Тая неголяма книга разказваше с безпощадна точност за невъобразимите по жестокостта си изтезания, използвани от властите на цивилизована Франция срещу алжирските патриоти. Една книга, от която ти призляваше и която бе написана именно за да ти призлее и след която французите вече не биха могли да твърдят, че не знаят какво се върши в зимниците на полицията, както немците на времето бяха твърдели, че не знаели какво представлявал Освиенцим.

Но „Разпитът“ — това щеше да дойде по-късно. А в тая слънчева заран Алег седеше в тихия си кабинет и добросъвестно отговаряше на въпросите, с които го засипвах. Сетне, като разбра, че не познавам никого в тоя град, забеляза:

— Но аз мога да ви свържа с човек, който ще ви разведе насам-натам. Един млад журналист... Той знае Алже като петте си пръста.

Младият журналист работеше в съседната стая и веднага предложи услугите си:

— Какво искате да видите най-напред?

— Касба.

— Тогава почакайте да свърша с тия шпалти или слезте, ако искате, долу, в кафенето...

— Не се безпокойте — рекох самоуверено. — И сам ще се оправя. Имам карта...

— Карта? Карта на Касба?

Извадих от джоба си „Синия пътеводител“, неотменен спътник на всеки турист, и разгънах картата върху бюрото.

— Вижте!

— Вижте вие! — усмихна се момъкът и посочи с пръст широкото място, върху което бе написано „Касба“. Това беше чисто бяло поле, само тук-там пресечено с криволиците на безименни улици.

Тъй че наложи се да вървим заедно. Ала додето тръгнем, небето отново се смрачи и заваля. Наехме такси, изкачихме се чак до върха на каменистите хълмове, минахме под масивна каменна врата, остатък от древни укрепления, и освободихме колата. Оттук надолу започваше Касба.

Свърнахме в тясна полегата уличка. Пред ниските тъмни входове седяха или стояха подпрени до стените увехнали жени с отпуснати снаги и безобразно начервени лица. Това бе „Картие резерве“, кварталът на проститутките. Някои жени подхвърляха безсрамни покани, други само ни изпровождаха с празни безизразни очи. Завихме в следващата уличка, после в трета. И навсякъде същите подпухнали начервени лица, изкривени в безсрамни гримаси или замръзнали в мрачна апатия.

Почвах да губя представа за посока. Движихме се не из улици, а из тесни, начупени каменни коридори. Влажните сиво-черни сгради почти се сливаха отгоре, понякога съединени със сводове, понякога едва раздалечени, за да открият път на стръмна каменна стълба, задръстена от продавачи на вода с бакърени гюмове, от забулени в пожълтели наметки жени, от рояци полуголи деца. По средата на уличките течаха нечисти вади. Нечистотията бе пропила сякаш

завинаги и стените, и въздуха, и дори дъжда, който продължаваше да се стича от покривите.

Подир дълго лутане спътникът ми спря до ниска порутена сграда, размени няколко думи с приседналата до вратата възрастна жена и ме погледна:

— Искате ли да се отбием при един приятел?

Додето се изкачвахме по тясната стълба, имах чувството, че съм на път да се срещна с Пепе ле Моко или с някой тип от същия сой. Ала човекът, който ни посрещна и въведе в малката, зле осветена стаичка, нямаше нищо общо с романтичната осанка на Шарл Боайе. Това бе слаб алжирец с неопределена възраст, но с ясно определени белези на тежко заболяване. Лицето бе жълтеникавообледо, очите горяха трескаво.

Асур — така ми бе представен домакинът — ни настани някак си в тясното помещение и веднага почна да разпитва за последните събития. Изобщо разговорът, който водеха с журналиста, бе за мене нещо като продължение на беседата ми с Алег. Но докато слушах тоя разговор, неволно си мислех, че ще мина и през тази квартира, както през толкова други, без да узная нещо особено за драмата на нейния обитател.

Алжирецът имаше нервни жестове и хаплив език. Говореше за произвола на властите като човек, привикнал на всичко — не с озлобление, а с горчива ирония. И когато се осмелях да запитам нещо, сервираше ми вместо отговор някаква случка, пълна с мрачен хумор.

— Нали все пак има избори? — рекох по едно време.

— Има избори — кимна Асур. — На последните бях определен като застъпник и добросъвестно отидох в избирателния пункт още рано заранта. Местните власти тържествено седяха зад урната. „Изборите свършиха!“ — каза ми председателят. „Но как са свършили — възразих. — Още е седем часът заранта.“ „Напротив, вече е седем часът вечерта“ — рече председателят. И за потвърждение се обърна към съседа си: „Какво ще кажеш, кмете?“ Кметът извади часовника си, погледна го внимателно и важно потвърди: „Свършено вярно, часът е точно седем вечерта.“

Той ме почерпи с още няколко подобни случки, ала за себе си не искаше да говори или, по-точно, говореше съвсем сухо и лаконично: да, наистина бил завършил университета, но с едничката цел да се

бори по-умело с европейците; в компартията влязъл много късно, пак поради тая ненавист към европейците; известно време бил учител и, по-точно, докато го уволнят; а сега? Е, сега бил на такава работа, от която не можели да го уволнят.

— И на тая работа няма да бъде дълго — забеляза спътникът ми, след като си излязохме. — Не знам изобщо ще доживее ли до лятото.

Обиколката продължи на следния ден. Колата се плъзгаше по мокрото асфалтово шосе. Край нас в тъмнозелена стена се издигаше раздвиженият от вятъра гъсталак на тропическите градини. През лакираните от дъжда листа на палмите проблясваха широки каменни тераси, червени и жълти слънчобрани, захарнобели мавритански кубета. Това бяха вилите на френските богаташи. Лакей с жилетка на райета и разтворен чадър съсредоточено разхождаше две кафяви ниски псета с увиснали до земята уши. Вали, не вали, господарските кучета трябваше да вземат утринната си порция чист въздух.

Таксито сви в страничен път, спусна се по стръмното нанадолнище и внезапно спря. Тръгнахме с журналиста из тревясалото празно място, стигнахме ръба на дълбока урва и пред нас се откри странна гледка.

Далеч отсреща над синевата на залива в тържествен амфитеатър се издигаха многоетажните бели сгради на европейския град. По-надолу се виеха пристанищните улици с доковете и мрачните индустриални сгради. А тук, точно под нозете ни, като някакъв огромен нечист улей се бе проснало уродливо селище от хиляди бърлоги, скърпени с ръждиви варели, капаци на сандъци, изгнили парцали и картон. Това бе бидонвилът „Махиедин“.

— Внимавайте да не се подхлъзнете — промърмори спътникът ми, като пое по стръмната улица.

Предупреждението бе уместно. „Улицата“ представляваше хлъзгав глинен улей, наводнен от потоците на дъжда. Край нас в ръждивокафяви купчини вече изникваха сградите на селището — неописуемо жалки барачки, често по-ниски от човешки ръст.

Къде с газене из водата, къде с пързаяне из калния бряг, най-после се свлякохме в долната част на бидонвила. Ако от върха гледката бе неприятна, то от дъното на кратера тя беше просто страшна. Около нас, сякаш струпани една връз друга, се издигаха стотиците гнили бърлоги на „Махиедин“. Под мрежата на дъжда денят бе помръкнал в

жълтеникав здрач, вятърът звънтеше и тракаше с хиляди ръждиви тенекии, от топлата кал се вдигаха белезникави мътни изпарения, а по тесните проходи с хлъзгане и залитане се движеха дрипави хора с пръстеносиви неподвижни лица.

Край нас плахо се навъртаха бледи полуголи деца. Те не вдигаха палава глъч, не тичаха и не скачаха. Те само пристъпваха от крак на крак и ни гледаха с тъжни старчески очи.

Извадих фотоапарата и тъкмо се готвех да щракна, когато нечия ръка ме улови за рамото. Няколко души ме обградиха, изникнали неизвестно откъде.

— Защо снимаш?

— Журналисти сме бе! — раздаде се зад гърба ми гласът на познатия.

— От кой вестник?

— От „Алже републикен“.

Това успокои хората. Някои дори по свой почин застанаха пред апарата.

— И от вас няма полза — подхвърли презрително оня, дето бе запитал защо снимам. — Колко пъти сте идвали, а всичко си е все така. Ето на, снимайте!

При тия думи той блъсна с крак вратичката на близката барака. В единия ъгъл върху купчина слама седеше малко момиченце и успокоително люлееше в хилавите си ръце разплакано бебе. Понататък три парцаливи деца играеха с мръсно, проскубано коте. До вратата с кръстосани нозе върху пръстения под седеше костелив старец с рядка жълта брада. Мътните му слепи очи бяха вперени в пространството и безцветните устни се движеха, сякаш изричаха някаква молитва. В средата на бърлогата над сандъка-маса се бе навела възрастна жена, която чупеше огризки корав хляб и грижливо ги нареждаше в пръстен гювеч. Тя бе тъй погълната от работата, сякаш бе заета с някакъв деликатес, а не с останки от боклукчийските кофи.

— Хората правят каквото могат — обади се в наша защита един от мъжете.

— Правят, но полза няма — отвърна другият.

— А от какво има полза? — запита журналистът.

— Защо питаш мене? Отговори си сам. Ти си ходил на училище, аз — не.

Продължихме по улея, който постепенно се разширяваше. От едната му страна се появиха няколко по-прилични барачки. Това бе пазарът на бидонвила. Върху капаци от сандъци бе наредена стоката: парчета баят хляб, полуизгнили портокали, нечисти буци пресовани фурми.

Подир дълъг път из предградията наново се озовахме в европейския квартал. Седнахме да си починем в някакво ново псевдоамериканско кафене. Насреща през витрината се разкриваше хладният интериор на ресторант „Феникс“. Бе времето на ордьоврите — обедът тъкмо започваше. Келнери в бели смокинги тържествено разнасяха блестящи подноси с пушени риби и тънко нарязани бутове, с червени омари и португалски стриди в лед, с грейпфрути в сироп и краставички в оцет, призвани да вдъхнат жизненост и на най-ленивите стомаси. В дъното на залата четири реда пилета бавно се въртяха пред зачервените реотани на електрическата скара. Върху широки маси примамливо блестяха бутилки с италианско кианти и френско шампанско, с рейнско вино и испанска мадейра, а до тях в пъстри грамади се издигаха плодове от всички сезони и всички части на света.

В този град не бе нужно да търсиш контрастите — те сами те намираха. Но практиката вече ме бе научила да не разчитам прекалено на тях. Колкото са по-ефектни, толкова по-голям е шансът читателят да каже „е, хайде сега!“

Журналистът загуби още два дни с мене. Бе приятен момък, любезен и добродушен, скъсал с еснафското си семейство, за да тръгне по оня път, който скоро щеше да го изведе до подземията на полицейската инквизиция. И понеже вече бях видял в Алже всичко, което бях искал да видя, реших да се отправя на път.

Бе четири часът през нощта. Разхождах се измръзнал и сънен по тротоара, докато тълпата араби пред автобуса непрестанно растеше и ставаше все по-шумна. Всъщност автобусът трябваше вече отдавна да е потеглил, но агенцията не държеше на дребнавата точност, тъй като обслужваше главно араби.

Най-после към четири и половина се появи шофьорът, здравеняк с широки плещи и подпухнало меланхолично лице. Разбута с лакти тълпата, качи се на стъпалото на колата и като огледа бегло множеството, кимна към мене. Без да разбирам на какво се дължи неочакваното внимание, се промъкнах през навалищата и заех най-

доброто място до вратата. До мене седна пълен, възнисьък подофицер от колониалния легион, с червена барета и още почервен нос, внушаващ настойчиво, че виното е здраве. Едва след като ние европейците се настанихме, дойде ред и на туземците — първо трима чорбаджии с жените си, омотани в копринени чаршафи, после средното съсловие и на края беднотията, наблъскана като добитък в дъното на автобуса.

Потеглихме. Колата летеше с грохот по пустите нощни улици. През стъклото се мяркаха вече познати фасади на здания, украсени с неоновии надписи „Алжирско корабоплавателно д-во“, „Морски параходен транспорт“, „Фосфати от Константин“. Познат ми беше и човекът, който се криеше зад тия фирми — Шарл Шиафино, номер едно от финансовата света троица, която по онова време бе истинският владетел на Алжир.

Шосето пред квартала „Мезон каре“ беше блокирано от военни постове. В колата нахлуха жандармеристи с автомати. Почна преглед на документи, прелистване на някакви списъци, взиране в разтревожените лица на арабите. Полицайте се ровиха особено дълго из човешката купчина в дъното на автобуса, докато успяха най-после да измъкнат оттам един „подозрителен“ пътник.

— Дивотии — забеляза презрително подофицерът, когато наново потеглихме. — Стреляме муха с пистолет.

Понеже забележката не можеше да бъде отправена към другото освен към мене, позволих си да заши там:

— И войната ли е излишна?

— А вие как мислите? Разбира се, че е излишна — изтърси малко ненадейно представителят на френската армия. — Ние не знаем дори срещу кого се бием. Тия, дето през деня ни разправят откъде били минали партизаните, вечер сами вдигат във въздуха муниционни складове и стрелят по нас.

— Някои големи умове смятат, че трябва да чистим наред — обади се шофьорът, който бе дал ухо на разговора.

— Да чистим наред? — изръмжа подофицерът. — А нали през четиридесет и пета изчистихме половия милион? Какво спечелихме? Резултатът е налице.

— Това го припомни на Бидо! — обади се шофьорът. — Драсни едно писмо, можеш да му пратиш много здраве и от мене.

— Тия кабинетни дирници си въобразяват, че от Париж могат да видят всичко. А ние тук се печем... Няма как да избием целия народ, а докато има неизбити, ще има и врагове.

— Смятате, че трябва да им се даде самоуправление? — рекох наивно.

Подофицерът поклати недоволно червения си нос.

— Не смятам такова нещо. Първо, това не са хора, които могат да се самоуправляват. Това са неуки деца. Второ, тази земя е френска вече от един век. Тук сме влагали труд, лели сме кръв... даже и своя кръв.

— В такъв случай не виждам вашето разрешение.

Вместо отговор подофицерът се потупа по дебелия изхвъркнал напред корем:

— Ето го разрешението. Трябва да напълним стомасите на хората. Народът е доведен до отчаяние от мизерията. Сложи му парче хляб в ръцете, и той ще млъкне.

Съседът ми, настроен вероятно от някоя ранна почерпка, продължи да развива теорията си, но аз вече не го слушах. В лунната нощ край нас в безкрайна редица летяха тъмните силуети на перести палми и меланхолични кипариси, мяркаха се посребрени портокалови гори, разтягаха се широки, черни, грижливо обработени земи.

— Прекрасна земя, господине, прекрасна земя! — възкликна по едно време подофицерът. — Късметлия е наистина нашият Боржо!

От деня на пристигането си непрекъснато чувах това име. Боржо беше вторият от троицата, господарят на мелниците и цимента, князът на текстила, кралят на земевладелците, прибиращ тютюна, гроздето и житото на тая страна. „Богат като Боржо!“ — казваха тук, както в Париж казваха „богат като Родшилд“.

След като на още три-четири места ни спираха военни постове и след като още неколцина „подозрителни“ бяха смъкнати от колата, ние най-сетне пресякохме плодородната крайбрежна част и навлязохме в пояса на планинските вериги. Безкрайни тъмни гори се простираха наоколо, попили сякаш мрака на нощта, която бавно чезнеше от побледнялото небе.

— Корковият дъб! — поясни подофицерът.

„Блашет“, сетих се аз. Блашет, големият собственик на горите, производителят на корк и дървен материал, последният от троицата. Всесилна троица, която владееше буржоазните вестници, за да

обработва общественото мнение, и разполагаше с терористични банди, за да обработва ония, които не разбираха от печатна пропаганда.

Изкачвахме се все по-високо. Гората оредя. Появиха се голи каменисти чукари. Само тук-таме се мяркаше някоя хилава маслина, закъсала нагоре по стръмното. Шосето възлизаше стремително в остър, полегат зигзаг.

Бях пътувал неведнъж по пътища с много завои, но рядко бях виждал път само от завои. В огледалото над кормилото гледах шофьора, който непрестанно въртеше тежкия волан — от ляво на дясно докрай и от дясно на ляво докрай. Лицето на здравеняка бе напрегнато и лъснато от пот.

Останалите пасажери също не бяха твърде спокойни. Тежкият автобус се люшкаше по тесен, хлъзгав, наклонен над бездната път. Колелата минаваха на сантиметри от пропастта и понякога имахме чувството, че направо увисваме над нея. Долу, на триста метра под нас, в усойната пропаст се раздипляха бели утринни мъгли. Шумът на разговорите бе секнал и при всяко накланяне над бездната черните очи на жените се разширяваха и ръцете се вкопчваха за облегалата. Подофицерът, за да ме разсее, разказваше ефектни истории за изчезнали в пропастта камиони.

— Толкова ли е трудно да се оправи това шосе?

— Ами не е много лесно. И не си струва труда. По него минават главно араби.

Тук-там ниско над нас се мяркаха жалки нивици, разорани по стръмнината и подпрени от каменни зидове, за да не откъдне пороят оскъдната пръст. Това бяха стопанствата на прогонените от равнината алжирци. Мнозина след отчаяна борба с пороищата и негодната почва наново се връщаха към брега, за да станат ратаи на Боржо, секачи на Блашет или работници при Шиафино.

Подир тричасово въртене из завоите автобусът най-сетне се измъкна от скалистите проходи. Пред нас се простираше безкрайна пепелява равнина, оградена с високи, лишени от всякаква растителност планини.

Погледнат на картата, Алжир представлява няколко различни по цвят ивици, разтегнати почти паралелно на морето. Най-напред е тясната зелена лента на средиземноморската област, след това — керемиденочервеният пояс на крайбрежните планини, после —

светлокафявата ивица на високите плата, подир туй нов, тъмнокафяв пояс — Сахарският Атлас — и на края — огромното жълто петно на пустинята.

След като бяхме прекосили плодородните полета и крайбрежните планини, ние слязохме сега към високите плата, зад които се простираха мъртвите масиви и пясъчните равнини на Сахара.

Автобусът спря сред мизерно кално селище. Ниските пръстени къщи с плоски покриви така се сливаха с цвета на околните баири, че можеше да минеш и заминеш край селището, без да го забележиш, ако не беше внушителната тълпа просяци, насочваща се стремително към всяка появила се на пътя кола.

Просякът винаги прави тягостно впечатление, но не бях виждал нищо по-жалко от кресливата многоръка тълпа на алжирските просяци. Някои просеха, като предлагаха окъсани пожълтели пощенски картички или пакетчета семки. Други, лишени и от този капитал, поднасяха като единствен аргумент потъналите си в струпеи лица или воднистите слепи очи. Но човешките недъзи правеха слабо впечатление в тия области, където трахомата бе нещо като баналния грип в цивилизования свят.

Шофьорът и подофицерът разбутаха небрежно тълпата просяци и се отправиха към близката кръчма. Сетне отново потеглихме. Равнината, безплодна и еднообразна, напомняше дъното на пресъхнало море. Единствената растителност бе някаква остра трева, избуяла на високи китки между пясъците.

— Това е тревата Алфа — обясни спътникът ми.

— А защо не я берат? — запитах, тъй като знаех от опита си на библиофил, че от тази трева се добива най-добрата хартия.

— А какъв смисъл да я берат? За да я береш, трябва да имаш поне едно магаре. Но цената на алфата е тъй ниска, че не можеш да нахраниш ни себе си, ни магарето.

В пустата еднообразна равнина човек губи представа за време и разстояние. Само понякога се показваше ново селище, също тъй сиво и също тъй бедно като предишните, със същите кресливи просяци и същата мръсна кръчма, в която шофьорът и подофицерът неизменно хлътваха. А после пак равнината, трясъкът на автобуса и бялото, ослепяващо очите шосе.

Колкото по-нататък отивахме, толкова по-пустинна ставаше гледката. Пясъци, суха напукана земя и все по-стесняващият се обръч на голите масиви.

Бяхме пътували вече много часове и слънцето отдавна бе превалило зенита, когато автобусът след внезапен завой възлезе по малка рътина и спря сред някакъв площад, заобиколен от пръстени хижи.

— А, значи, стигнахме — сепна се подофицерът, който бе задрямал под благотворното влияние на местното вино.

От височината, на която бяхме спрели, се виждаха стотина ниски сгради, наредени като детски кубчета. Зад тях весело зеленееше разлюляна от вятъра палмова гора. Това беше оазисът Бу Саада. А отвъд хижите и палмите се простираше Сахара, Голямата пустиня.

В туристическото бюро на Алже ме бяха запитали:

— Какво искате да видите в Бу Саада?

На което бях отговорил лекомислено:

— Всичко.

И ето сега, едва бях слязъл от рейса, когато до мене се приближи висок човек с тъмно, строго лице и белоснежни бедуински одежди:

— Добре дошли! Аз съм вашият водач!

„Само водач ми липсваше — помислих. — Ония предишните се мъкнеха подире ми, сега пък тоя ще се тътре пред мене.“ Но понеже сам си го бях изпросил, трябваше да се примиря.

Сред прашните улици, слепите глинени зидове и бедняшките дюкянчета се издигаше модерна бяла сграда. Това бе оазисът на европейците — хотел „Трансатлантик“. Полюбувал се на живописната арабска мизерия, чужденецът се връщаше тук, за да намери отново туй, с което бе привикнал: тишина, хлад и чистота, ресторант с кристални сервизи и ленени покривки, бар с разноцветни бутилки и кофички лед, светли стаи с килими и копринени кресла, порцеланови вани и умивалници с топла и студена вода.

Хотелът бе собственост на агенция „Кук“. Собственост на агенцията беше, изглежда, и цялата екзотика на оазиса, която ви се предлагаше на час или на парче по строго определена тарифа, както се дава колело под наем или се продават сувенири.

— Боя се, че до вечерта не остава много време — забеляза бедуинът, като стигнахме до хотела. — Но ако не сте много уморен, все

пак бихме могли да идем до палмовите градини или до джамията.

Той говореше с предразполагаща любезност и изобщо суровата му бедуинска външност бе любопитно съчетана с келнерско раболепие.

— Уморен съм.

— Тогава вечерта ще идем да видим Улед-наил.

— Какво е то?

— Танцувачките.

— Да оставим и тях за друг път.

— Както обичате. В момента вие сте единственият турист, тъй че можем и да не съблюдаваме точно програмата.

Той изглеждаше обезкуражен от отказа ми, но аз не бях дошъл тук, за да му правя удоволствие. Прибрах се в стаята, за да се отърся от пътния прахоляк, а сетне тръгнах да разгледам заведението. Бях наистина сам в целия хотел, ако не се смята персоналът. Движението из вътрешността на страната бе станало рисковано, а богатите туристи разполагаха с достатъчно примамливи обекти, за да тъгуват за някакъв си Бу Саада.

Изпих една газирана вода съвсем сам в уютния бар. Вечерях съвсем сам в големия ресторант, обслужван от половин дузина келнери, начело с метр д'отела. Прибрах се най-сетне в стаята си, където също щях да бъда съвсем сам, ако през прозореца ненадейно не бе влязла една маймуна. Това ме изпълни с тихо доволство: значи, и маймуни има... ето я екзотиката...

Трябваше скоро да се разочаровам. Прислужникът потропа на вратата и влезе да прибере маймуната, която била собственост на директора.

На следната заран, още закусвах в градината, когато върху белоснежната покривка на масата се спусна дълга морава сянка. Край на ваканцията: бедуинът, изправен в целия си ръст, беше дошъл да приложи програмата, цялата програма, с необходимата за случая суровост.

През целия ден се движех из оазиса като някакъв Тартарен, разминавах се с туземците, свикнали на глупаци като мене, катерех се по разписание на джамията, люшках се по разписание върху гърба на камилата, изпълнявах по разписание заповедите на местния фотограф — „главата малко наляво“, „гледайте към оная палма“, — обхождах по

разписание бреговете на потока и слушах изтърканите местни легенди, които водачът по разписание ми разправяше.

Що се отнася до потока, той на пръв поглед бе съвсем обикновен: един хладен ручей, бълбукащ в подножието на жълтите, нажежени от слънцето хълмове. Бистрата вода ту се губеше сред високите обли камъни, ту изскачаше наново в звънки пенливи струи, за да затихне най-сетне по-надолу в дълбоки зелени вирове. Но този малък ручей бе кръвта на Бу Саада, животът на оазиса.

Между глинените къщя на селището и леглото на потока се простираха градините — нищожни парченца земя, оградени с внушителни зидове, понеже, ако земята бе малко, то камък се намираще в излишък. Върху мястото от половин декар арабинът отглежда две-три финикови палми, хилаво портокалово дръвче, няколко лехи зеленчук. С плодовете на това половин декар трябва и да се търгува, и да се храни семейство. А понеже това е невъзможно, арабинът седи дълги часове в полумрака на своята изба, вае грънци, плете кошници или прави чехли, докато жените в съседната стая си бодат очите над някаква пъстра черга. Тук имаше толкова много работна ръка и толкова много нужда от нея, та човешкият труд не се броеше за нищо.

Обходихме за един ден целия оазис и аз бях уверен, че с това слагам край на опеката на бедуина, но когато се разделяхме пред хотела, той не пропусна да напомни:

След вечеря ще ви заведе при Улед-наил.

— Няма да стане днес. Ужасно съм уморен.

На следната заран върху масата ми отново се спусна дългата моравя сянка на шейха. Беше близо до ума, че освен за водач го използват и като брояч, но не можех да разбера какво толкова има да ме брой в този оазис, широк и дълъг една педя.

— Слушай — рекох. — Иди да си пиеш кафето и изобщо спокойно си гледай работата.

— Но вие сте платили. Днес ви се полага да видите първо Мъртвия град, второ...

— Да, но днес не ми се ходи. Предпочитам да полежа на сянка.

Водачът се впусна в мъгляви възражения, от които най-сетне успях да схвана, че с удоволствие би ме оставил на мира, за да поработи в градината си, но рискувал да загуби надницата от Кук.

Условихме се прочее да се разделим при ручея, а по обед пак наедно да се върнем в хотела. От този ден нататък и двамата се почувствувахме като ученици във ваканция. Бедуинът скубеше трева в занемарения си бостан, а аз скитах сам из околностите. Това обаче не му попречи да ме заведе при танцуващите.

Вече отдавна се бе мръкнало, когато излязохме от хотела и след двайсетина крачки се озовахме на главната улица. Не знам всъщност дали туй бе главната улица, защото тук всички улици бяха еднакво тесни и прашни, но аз я бях обявил за главна улица поради наличието на две кафенета — едното старинно и схлупено, а другото с претенции за лукс, ограничаващи се с една неонова фирма на фасадата и една неонова тръба над рафта с бутилки.

Смятах, че спектакълът ще се състои в някое от тия две заведения — тъй като други по мое сведение изобщо не съществуваха. Но водачът безучастно подмина кафенетата и спря едва на стотина метра от тях пред тъмна и видимо съвсем необитаема постройка. Бедуинът потропа гръмко с гегата си, вратата леко се откряна и пълна жена с вид на сводница подаде глава.

— Влизайте — покани ме водачът като сочеше тъмния вход.

„Ако са решили да ме очистят, значи тука ще стане тая работа“, помислих си, додето изкачвах с препъване някакви стъпала. Сводницата ненадейно отвори една врата и ме заслепи. Пред нас се разкриваше добре осветено помещение с ниски дивани и стени, покрити с пъстри черги.

— Аз си тръгвам — обяви бедуинът.

— Изключено — възразих.

Но на мене корана ми запрещава да гледам...

— Никой не ви кара да гледате.

— Да, така би могло да стане — отвърна след късо колебание водачът. — Виж, това е идея...

Сводницата ни настани на един миндер и след малко до ушите ни достигнаха звуците на странна мелодия, странна, колкото може да бъде странно едно турско маане. Минута по-късно в салона един по един се намъкнаха самите музиканти, като, кой знае защо, се настаниха в най-далечния ъгъл въпреки изобилието на миндери.

Подир което дойде ред и за Улед-наил. Това бяха миловидни момичета, явяващи се отпърво добре опаковани в разноцветни

шалвари и многобройни воали, а подир туй показващи как изглеждат в евтино облекло. Нещо като арабски стриптийз, чиято специфика се изчерпваше с коремната гимнастика и безконечното времетраене.

— Кажим им да не се преуморяват — прошепнах по едно време на бедуина, който през целия спектакъл седеше загърбен към стената. — Стига толкова.

— Стига толкова — предаде шейхът на сводницата.

Тя обаче бе на друго мнение и ме осведоми, че горе ме чака малка закуска в компанията на същите тия миловидни момичета.

— Уморен съм — промърморих. — Друг път.

— А, ние имаме великолепно средство против умората. Един ментов чай за минутка ще ви ободри.

— Ако не се качите, ще загуби комисионата — поясни на ухото ми бедуинът.

— Кажим й, че няма да я загуби — промърморих.

Подир Улед-наил шейхът окончателно ме остави на спокойствие. Обикалях край потока или киснех в кафенето, изпълнено с араби. Но с арабите не бе лесно да се разговаря, макар че за да вдъхна повече доверие, бях се представил за турчин. Кафеджията обаче не бе пропуснал да отбележи:

— Да, турците са с арабите, когато става дума за петрол... Но когато става дума за политика, те са с европейците.

Единствените познанства, които успях да завържа, бяха тия с децата, и то посредством една не съвсем детска работа: тютюна.

Веднъж когато се изтягах в палмовата гора, към мене нерешително се приближи окъсан хлапак и поиска цигара. Подадох му няколко папириси, без да разбирам фаталността на тоя жест. Момчето възторжено изкрещя и изчезна зад близката рътлина, откъдето след минута към мене се втурнаха цяла купчина малчугани. Раздадох на всички по няколко цигари и тръпнах към дюните, но в края на гората ме пресрещна нова тълпа с умолително облещени очи.

— Нямам вече — обявих и за доказателство разтворих чантата си. — Ще ви дам по-късно, в хотела.

Мислех, че не ми вярват, но когато се прибирах привечер, разбрах, че са повярвали. Пред главния вход търпеливо ме очакваше цяла тумба деца.

Новината за цигарените ми запаси мълниеносно се пръсна сред малолетното население на оазиса. По баирите ме следваха върволици от деца, по ъглите на улиците ме пресрещаха с предупредителни викове нарочно поставени постове, през прозореца на ресторанта към масата ми се протягаха ята от детски ръце. И аз раздавах цигари край тръстиките на потока и сред дюните на пустинята, в парещата жега на площада, и в хладния мрак на кафенето, в паузите на обета, и дори от върха на камилата. Сигурен съм, че да бях тръгнал да прекосявам пеша Сахара, подир мене пак би се проточило босоногото шествие с победния вик „мосю Сигарет! Мосю Сигарет!“, тъй като именно така ме наричаха вече всички тук.

Понеже запасите ми отдавна бяха привършени и вече сам се запасявах от кафенето, правех жалки опити да огранича дажбите:

— За тебе няма, ти си малък.

— Ама те са за брат ми.

— На теб вече ти дадох.

— Не сте ми дали.

— Дадох ти, при джамията.

— Да, но аз ги изпуших.

Аргументите бяха съкрушителни, тъй че наново разтварях с въздишка чантата. В тоя свят на мизерията една цигара бе цяло съкровище. Тя можеше да се пуши малко по малко през целия ден, да бъде заменена с „нещо“ на пазара или да се поднесе като дар на бащата.

Деловите отношения с децата не се ограничаваха само в областта на тютюна. Постепенно момчетата почнаха да ми носят разни предмети, произведени от самите тях и предназначени да подсилят семейните доходи. Чантата ми се пълнеше с грубо изработени ками, кокалени гребени, гъдулки от черупка на костенурка, огромни пустинни гущери, напълнени със слама. Всяко едно от тия пособия, работено търпеливо в течение на дълги дни, се продаваше по една и съща стандартна цена, далеч по-ниска от цената на пакет цигари.

Често пъти, докато седях на някой хълм и се мъчех да отклоня поне част от предлаганата стока, виждах едно десетгодишно момиченце, застанало настрана от шумното пазарище и отпредило към нас големите си тъмни очи. То държеше за ръка петгодишен малчуган със същите големи очи и същото плахо изражение.

— За какво стои? — попитах веднъж камиларчето, което ме развеждаше из пустинята и служеше като посредник в сделките.

— Носи свирки за продаване.

— А защо не ги показва?

— Не знам. Може да я е страх. Вашите хора са убили баща й.

„Вашите хора.“

Махнах с ръка на двете деца да се приближат, но те не мръднаха. Станах и отидох при тях.

— Я да видя какви свирки имаш...

Момиченцето извади от пазвата си малка тръстикова пищялка, грижливо издялана и украсена с червена боя. Подадох монетата и протегнах ръка да го погаля по косата. То се дръпна и побягна, а малкият се запрепъва подире му.

— А от какво живеят? — запитах по-късно камиларчето.

— От какво, от нищо. Носи вода и бере трева, за да й дадат хляб. Ако беше по-голяма, можеше да играе гола на туристите. Красива е, но е още малка.

Момчето говореше за шансовете на проституцията с такава почит, с каквато във Франция приказват за филмовата кариера.

На следния ден децата пак дойдоха и пак застанаха настрана.

— Имаш ли още една свирка? — рекох. — Онази беше много хубава.

Момичето ми подаде пищялката, ала остана безчувствено към комплимента. Джебът ми бе пълен с разноцветна захар — заранта ме бе осенила странната мисъл, че на децата освен цигари могат да се дават и бонбони. Извадих една зелена ментова риба и я подадох на малкия. Той облещи очи, протегна плахо ръка, сграбчи рибата и дърпан от сестра си, хукна надолу по баира.

Купих и други свирки от сирачето, но не успях да го привлека. Наистина то вече самичко идваше при нас, а когато се случеше да го погаля, не бягаше, но си оставаше все така затворено. Каква ли борба се водеше в това сърчице между нуждата и ненавистта, какви ли угризения го мъчеха, че приема подаръци от убийците на баща си.

Веднъж, когато другите деца се бяха пръснали из пясъчните дюни и ние бяхме останали само тримата, намерих повод да кажа:

— Тия, дето са убили татко ти, са лоши хора. Но всички европейци не са лоши.

— Лоши са — рече тихо момичето.

То бе седнало полугърбом към мене и си играеше с пясъка.

— Има такива, които мразят убийствата, и те са много повече от другите.

Детето седеше, навело глава и заровило ръце в пясъка.

— Ти сигурно мислиш защо тия, които са повече, не спрат ония, които са по-малко. И това ще стане.

Млъкнах, обезкуражен от туй, че говоря на вятъра и думите ми звучат като празни приказки. Момичето пресилваше замислено струя пясък от едната си ръка в другата. Малкият блажено смучеше голяма златиста пръчка захар.

На другия ден си тръгнах. При автобуса се бяха събрали много от старите ми приятели. И над всички тях стърчеше моят шейх с такъв израз на достойнство върху тъмното строго лице, като че беше истински шейх. Правеха се последни пазарлъци и през прозореца се раздаваха прощални цигарени дажби. Отвсякъде се чуваха звънки викове: „На мене, мосю Сигарет!“, „На мене, мосю Сигарет!“

Но момиченцето и малкия ги нямаше.

Шофьорът натисна призивно клаксона и включи на първа. Колата тромаво се полюшна, докато въвн хлапетата надаваха прощални крясъци. Автобусът бавно се измъкваше от криволичещите улици, докато излязохме на шосето. Тук, до последната къща, видях момичето с малчугана. То се затича към колата със смутено, побледняло лице.

— Вземете, това е за вас...

Наведох се с цяло тяло от прозореца, но шофьорът в този миг бе натиснал газта и не можах да стигна протегнатата детска ръка, държаща малка тръстикова свирка.

Обърнах глава назад. Този ден духаше вятърът от пустинята и парцаливите дрешки на децата се развяваха върху хилавите телца. Момичето, вперило поглед след рейса, оправяше с ръка косите си, а малкият бе затулил очи с шепички, за да се предпази от праха. Двете приведени от вятъра фигурки ставаха все по-малки, додето се стопиха и изчезнаха в облака на пясъчната буря.

* * *

Екзотиката... Събирах я търпеливо в лондонския Сохо и в баровете на Амстердам, и в скучните безлични прави улици на Ротердам, този град, изникнал от пепелищата на войната като феникс, но един феникс от стомана и бетон, произведен част по част и сглобен част по част, както се сглобява лека кола.

Търсех екзотиката и в неоновите нощи на Брюксел, и по студените мокри плажове на Остенде, и в казината на Монте Карло или Ница, и в пристанището на Хавър, и в нощните квартали на Франкфурт и Кьолн, и в лепнещата лятна влага на Венеция, и в площадите на Копенхаген.

И тъй, екзотиката. Наивното желание за нещо ново, но наистина ново. Наивното желание да смаеш хората, като им разкажеш как си обикалял по едни ей такива, особени места. Само че хората днес трудно се смайват или изобщо не държат да бъдат смайвани и телевизията скорострелно им показва късчета от тия градове, които ти с толкова труд се мъчиш да описваш. И дори да кажем, че смаеш някого... После какво?

Колкото до описанията, те отдавна вече ме изпълват с недоверие, може би защото на времето прекалено старателно ги бях трупал в бележниците си. Да описваш подробно в тоя век на визуална информация, това вече май е все едно, като да участвуваш в автомобилно надбягване с велосипед. И усетя ли, че почвам да се отегчавам от някакво станало вече подозрително дълго описание, бързам да го прекъсна, защото каква полза да отегчаваш и себе си и читателя.

А що се касае до екзотиката... Нали я бях домъкнал цял куфар от Алжир. Купчини записки, снимки с камила и без камила, дузини свирки и препарирани гуцери, сувенири отгук и оттам, без дори да споменаваме сахарокото одеяло и бакърената тава. Натрупал бях екзотика колкото щещ, макар и не точно от очаквания вид. Тук нямаше и помен от Пепе ле Моко и Хеди Ламар, а белият Алже изглеждаше бял само отдалече. Но аз видях колониализма в последната му фаза — казвах си окуражително, — усетих първите признаци на неизбежния

сблъсък, срещнах се с толкова различни хора — Алег, младия журналист, Асур, арабите от Махиедин, от Касба и от Бу Саада, дечурлигата, бедуина на Кук, подофициера, шофьора, келнери, проститутки и какви ли не.

Да, наистина, но каква полза? Загребваш с две ръце, за да установиш, че шепите ти са празни. От всички тия типове можах да използвам — добре или зле — само един: младия журналист. Понеже имах възможност да бъде с него няколко дни, понеже бе французин, понеже ми бе приятен. И когато научих, че е арестуван, той отново тръгна с мене, но не така весел и общителен, както на времето в Алже, а призречен и мълчалив като някаква сянка, която ме следваше и за която написах една новела „Както само ние умираме“.

А другите? — Нищо. Защото мислим, че екзотиката е преимущество, а тя е пречка. Само когато привичното за героя е станало привично и за тебе, само когато започнеш да виждаш живота му не като екзотика, а като проза, само когато светът му прерасне в част от твоя свят, само тогава можеш плътно да го усетиш като герой. Жената се оценява не в опиянението на първата среща, а в прозаичната светлина на дългата връзка.

И още нещо, навярно най-важното: един тип се превръща в герой само когато си успял да го обикнеш или намразиш в достатъчна степен. И дори да бъде епизодичен герой, той няма място в творбата, ако нямаш към него някакво човешко отношение или ако това бъде отношение на безучастие.

Ние нерядко говорим за сърцето с готови кухи фрази. Може би дори е наивно да се обръщаме другояче към него освен като към един книжен символ. Може би от научна гледна точка то не е нищо повече от възел на кръвоносната система и само един невежа е способен да го величае като извор на чувства. Но във всеки случай творбата едва ли се заражда в мозъка, третиран като изчислителна машина, и дали ще се зароди, или не, това човек го усеща именно в сърцето, нищо че за физиолозите то е само една помпа, поддържаща циркулацията на червената течност.

Именно в сърцето. Когато доловиш, че равният му образцов ритъм се нарушава, когато бъде обхванато от оная внезапна аритмия на покъртването, когато го усетиш да притиска гърлото ти, когато почувствуващ, че от него ненадейно започва да се излъчва онази

особена топлина, без която творението ти никога няма да бъде съгрято и никога няма да заживее.

Сърцето — въпреки целия ми респект към изчислителната машина. И когато един ден — един ден, подир толкова дни на трупане и толкова дни на нерешителност — най-сетне почнах да вадя от купчината това или онова, за да го превърна в разказ, едничкият компас, който можа да ми свърши някаква работа, се оказа сърцето.

* * *

— Как възниква у вас идеята за творбата? — бе запитал веднъж един млад критик, зает с някаква анкета.

— Че откъде да знам.

— А как изграждате самата творба?

— Че откъде да знам.

Той вероятно реши, че позирам с подсъзнателното, и мина на друго. Изобщо, когато говориш истината, не винаги ти вярват. Трябва да излъжеш в духа на обичайните щампи, за да ти повярват. Да кажеш например, че започваш, като подбиращ един важен проблем. Че подир туй потърсваш конфликт, който най-сгъстено да разкрива тоя проблем. Че след това помисляш за характерите, които най-естествено биха довели до въпросния конфликт. Или обратното: характерите — конфликтът — проблемът. Така е дори още по-сполучливо, защото и децата знаят, че характерите са главното. Излъжи по единия или по другия начин, и без друго ще ти повярват.

А истината е, че действително не знам. И което е по-важно — че съвсем не държа да знам. Когато въображението ти работи, най-малко от всичко можеш да се самонаблюдаваш и самоанализираш. И дори да опиташ, ще бъде безполезно, защото въображението ще секне. И каква полза от подобни експерименти, щом съществуват толкова трудове за психологията на литературното творчество, написани от хора, които сами наистина никога не са творили, но затуй пък познават на пръсти делото на Балзак, Флобер или Достоевски. Това понякога са само хипотези, обаче една наука има право и на хипотези. Тъй че след като вече знаем как са творили големите майстори, какъв смисъл да се самоанализираме, за да установим как творят учениците.

Прочее, никога не съм си задавал подобен въпрос и съвсем нямам представа как би трябвало да отговоря. С това съвсем не намеквам, че работя, като интервюирам призраци, и изобщо, че ме стяга шапката. Не предполагам, че шапката ме стяга повече от допустимото, обаче за мене винаги е съществувала отчетлива граница между фантазирането или ако щете, белетристиката и теоретическата работа. И ако понякога съм прескачал тази граница, то е било именно за да намеря почивка от едната област, като се озова в другата, тъкмо защото съм усетил, че вече почва да ме стяга шапката.

Човек наистина оглупява от бездействието, но постоянната преумора също не е плодородна. Хрумванията започват да изскачат все по-бързи и да изпреварват писането, образите непрестанно се умножават и изместват един от друг, моторът е почнал прекалено да загрява и трябва да прекъснеш, за да му дадеш време да поизстине. Да прекъснеш или да превключиш на друго, да речем, на изчислителната машина.

В тоя занаят — и не само в тоя — има опасни скорости, които не бива да се превишават и които дори гениите не са превишавали безнаказано. Тези високи скорости са безопасни само за индивиди, смятащи, че текстът в последна сметка е просто набор от думи, а следователно и творчеството не е нищо повече от трупане на думи.

Единственото, което знам, е, че обикновено всичко е свързано с някакъв тип, който се залепва за мене, някакъв мъж или някаква жена, все едно. Понякога този тип е твърде отчетлив и ми е добре познат, понякога е значително по-смътен и менлив и аз се питам къде съм го срещал и дали изобщо съм го срещал. Това съвсем не е халюцинация, а нещо значително по-обикновено, една сянка, която се мъкне с тебе, без да ти пречи да се бръснеш или да си пиеш кафето. Една сянка наистина, но доста нахална, защото непрестанно се стреми да привлича вниманието ти, додето постигне своето. А постигне ли го, зарязваш другите си грижи и се заемаш с нея.

Сега идва ред и на твоя малък реванш. Ти почваш да диктуваш на сянката такава или инакво поведение, според собствените ти хрумвания и капризи; да ѝ заповядваш едни или други постъпки, според собствените ти хрумвания и капризи; да изменяш външността, дори да моделираш характера според собствените ти хрумвания и капризи. В подобни моменти изпитваш даже нещо като виене на свят

от безпределната си власт. Всесилен си да сътвориш всичко и да изличиш всичко и отново да го сътвориш в тая неуловима материя, от която са изтъкани бляновете и кошмарите ни. Всесилен си... Вятър. Всесилен е този тип, който се е залепил за тебе и който, ако прекалено го малтретиращ, си отмъщава по най-простия и най-вulgарен начин, като проваля книгата ти.

Случва се нещата да започнат и отзад напред — макар че кое е отзад и кое е напред, в тия работи е доста трудно да се прецени. Например някоя злополука, дочута или видена, се загнездва в паметта ти и започва да дърпа мислите ти към себе си, също като оня тип. И ти все по-често се улавяш, че умуваш по нея: защо е станала тъй, а не иначе и не би ли могла да не стане, и къде е истинската причина, за да стане. И отново опираш до хората, понеже двигател са, разбира се, хората, а не котаракът на съседите. И ако между тия хора има някое натрапчиво същество като оня тип или онази жена, дето е нищо и половина дори като жена, тогава отново ще трябва да зарежеш другото и да се заловиш с нея.

Жената, която ме принуди да се заловя с нея, беше именно такава, нищо и половина — искам да кажа като представителка на пола си, — една възрастна женица, загърната в окъсан мокър шал. Главата ѝ бе покрита с черна старомодна сламена шапка. А изпод шапката ме гледаха плахи сини очи.

Бях я видял в едно малко швейцарско градче. Но тя бързо бе изчезнала от спомена ми. И се появи много по-късно в пролетния ден на Екс-ан-Прованс.

Този ден дойде съвсем случайно, а можеше и да не дойде. Понякога просто недоумяваш как съвсем случайно те сполетяват неща, които по-късно обявяваш за свои достижения. Причината бе вероятно в това, че се бях откъснал за няколко дни от Париж с грижите и делничното разписание и че през тия няколко дни нямаше какво особено да правя.

Бях изпратен тук като наблюдател в една международна културна конференция. Заседанията минаваха главно в спорове по известни терминологически тънкости, свързани с текста на заключителния документ. Спорове, които мозъкът ми, непокварен от подобни процедури, отказваше да следи. Представителят на еди-коя си страна предлагаше еди-коя си дума да бъде заменена с друга дума. Аз лично

не виждах никаква разлика между тия две думи, не представителят поддържаше, че първата имала определен политически нюанс, и вежливостта изискваше да му вярваме. Както и да е, нещата биваха на път да се огладят, когато ненадейно представител на друга държава ставаше да възрази, че предлаганата втора дума носела известен pejоративен оттенък и че ако първата дума трябвало да се замени, това следвало да стане не с втората, а с една трета, която той любезно поднасяше на вниманието ни и която по мое скромно мнение бе съвсем равностойна по смисъл на първите две.

В залата бе доста душно, а навън грееше ранната провансалска пролет и духаше свеж ветрец и тия подробности — макар лишени от пряка връзка с текста на заключителния документ — не оставаха незабелязани за председателя, който неизменно прекъсваше заседанията по обед и оповестяваше, че втората част на деня ще бъде посветена на културни излети в околността.

Нямах никаква слабост към тия групови екскурзии с отокари и с досадни високоговорители, каканижещи исторически справки за местности и развалини. Моята самостоятелна екскурзия протичаше главно под сенчестите дървета на градската улица и бе свързана най-вече с проучване вкуса на еспресото в околните заведения и зяпане насам-натам. Така че и тоя ден, след като порядъчно се бях налял с кафета, тръгнах да се шляя, додето се озовах в градината. Тук бе тихо и сравнително прохладно и аз се отпуснах на една скамейка и втренчен в разцъфналия насреца розов храст, вероятно вече бях на път да задрема, когато женицата в окъсания шал застана до мене. Това съвсем не бе чудо, а най-естествен ход на привични асоциации. Бях заобиколен с цветя и женицата протягаше към мене треперещата си ръка, стискаща полуувехнало цвете. И аз чувах тихия плах глас:

— Една роза, господине...

Непознатата изчезна, за да се появи отново малко по-късно, и тия номера тя ми ги игра през целия следобед и ме принуждаваше да мисля за нея чак до късно през нощта, и ме сподиряше дори на заседанието през следващия ден, за да ми поднася увехналата роза между две редакционни бележки по заключителния документ.

Следобеда купих от книжарницата карнетка с листове за писма и се настаних в градината. Не знам защо се настаних в градината, когато кафенето бе далеч по-подходящо, с наличието на удобна маса и на

неограничен брой кафета. Вероятно смятах, че щом тук сме се срещнали предния ден, значи тук трябва да продължим и беседата си, в съседство с разкошния розов храст. Така или иначе, настаних се на скамейката и още не бе се мръкнало, когато завърших своя първи разказ — „Юнгфрау“.

Разбрал от опит, че за да оцениш безпристрастно творбата си, трябва да мине време, посветих следващите три часа на вечерята и на няколко кафета, които бе редно да се наваксат. И едва когато се прибрах в хотелската стая, извадих ръкописа.

Бях се изтегнал удобно в креслото, както се изтягащ, когато ти предстои да вкусиш едно приятно четиво. А какво по-приятно четиво от първия ти саморъчно написан разказ. Само че колкото повече напредвах в четенето, толкова по-ясно ми ставаше, че този първи разказ е също такава катастрофа, каквато бяха и книгата за моите срещи, и очеркът за Париж, и романът.

„Поразил си хартията — казах си, като хвърлих ръкописа и се приготвих за сън. — Такава хубава кремава хартия. Хартия за любовни писма.“ И тогава ми се стори, че отново виждам женицата, застанала неловко до леглото и протягаща ми увехналото цвете.

„Знам, знам — изпреварих я. — Една роза... Само че от твоята история, както виждаш, нищо не излиза. Какво да правя, като в нищо не ти върви. Попаднала си на калпав автор.“

Вероятно бях наистина калпав, но както мисля, вече споменах, поне инат не ми липсваше. Още повече сега причината за неуспеха ми бе съвсем ясна. Бях отразил това, което виждах през затворените си очи, но не в спокоен разказ, а в телеграма, в скоропоговорка, без ония подробности на външност и обстановка, без дъха на осезаемото, без всички на пръв поглед дребни неща, които някои читатели дори не забелязват, но които правят разказа.

И щом седнах във влака за Париж, взех да пиша разказа отново, макар и наум. А сетне, когато се прибрах, продължих. Продължавах няколко нощи подред. Крайно време беше най-сетне да се заловя с нещо — бях почнал да спя повече от необходимото. А когато най-сетне завърших ръкописа една заран, реших, че за по-голяма обективност ще го прочета едва подир седмица.

Прочетох го, разбира се, още същата вечер. И усетих с лека изненада, че тоя път съм доволен. Относително доволен. Колкото може

да бъде доволен човек без особени илюзии. Няколко дни по-късно отново го прочетох, за проверка, и кисело установих, че сега по-малко ми харесва. И пак започнах да го човъркам.

Това беше всъщност само един неголям разказ. Един разказ без претенции да разкрива нови светове. Един съвсем обикновен разказ. Но за мене той бе по-важен от всички други, дето щяха да последват и дето биха могли да последват. Защото без него не бих написал и ония страници, които дойдоха по-късно. И защото без него бих престанал да вярвам, че съм годен дори за скромната длъжност на чирак в този странен занаят.

Сега, когато се връщам към тия години, струва ми се, че ако проявих упорството да изтърпя всичките си писателски неуспехи, да ги преглътна и напук на всичко да продължа да блъскам с инат върху раздрънканата вече машина, причината е до голяма степен в туй, че разполагах с много самота.

Изкуството е средство за общуване, за общуване с много хора едновременно. Ала ние не винаги си даваме сметка, че за да стигнеш до това приятно общуване, трябва неизбежно да прекосиш едно дълго и глухо пространство на самота. Този, който е дотам общителен, че изпитва нужда да бъде винаги с хора и непрестанно да разговаря, и който дори в просъницата си бърбре с тоя и оня за това и онова, той няма нужда от писане. Той е осенен от щастието да се изявява спонтанно, незабавно и без тия мъчителни спънки на писането. И нищо чудно, ако нуждата от писане понякога възниква тъкмо от туй, че то остава единственият ти възможен път към хората.

На младини бях прекомерно стеснителен, бих казал дори неприятно стеснителен. Не в смисъл, че не можех да отнеса една книга на антикваря и да я продам или че не бих набрал смелост да предлага едно стихотворение тук и там. А в смисъл, че дори да ме убият, не бих споделил с никого онова, интимното, което понякога ти дотяга да носиш у себе си и което вечно ти тежи тук, вътре. Бях расъл сам, в една мъжка къща, където не бе особено привично да се говори за чувства и настроения. На дванайсет години — ако не ме лъже паметта — бях се влюбил за пръв път и подир дълги колебания бях се осмелил да споделя чувствата си, разбира се, не лице в лице с момичето на сънищата ми, а в писмена форма. После научих, че момичето на сънищата ми е чело на общи познати писмото и всички много са се

смели. Не се учудих, понеже сантименталните излияния будят най-вече смях.

Поуката се налагаше от само себе си. Растях затворен като костелив орех и ако по-късно почнах да примесвам трудовите делници с пиянски празненства, то беше поради съвсем простото откритие, че виното ти развързва езика. Така го развързва, та надрънкаш сума глупости и на следната заран ти е дори противно да си спомняш какво си дрънкал. Ала колкото и да си дрънкал, онова, другото, продължава да ти тежи тук, вътре.

Писането ми се откри като единствения сигурен път към хората. Една бавна и трудна форма на общуване, но която си струва труда. Само че тя предполагаше известна доза самота. Не можеш да говориш, без предварително да си намислил или измислил това, което трябва да кажеш. Не можеш да се кикотиш с тоя или оня, да обсъждаш как едичоя си избягала с едичой си или даже да беседваш по най-сериозни неща, а сетне да се прибереш и да почнеш да пишеш поредния разказ. Ако срещите ти с приятелите са прекалено нагъсто, няма да остане място за срещи с героите. Те може би ще се мъкнат известно време подире ти, но после без друго ще те зарежат. Защото дори у въображаемите хора търпението не е безгранично.

В тоя град, след приключване на служебните задачи или в паузата между две задачи, разполагах с достатъчно време и достатъчно самота. И за да удължа тая самота, предпочитях да се движа от място на място пеша. Грохотът на потоците коли и множеството на минавачите не ми пречеха, напротив, сякаш се скривях сред тях и потъвах, за да бъда още по-сам. Всъщност не сам, а насаме с поредния тип, който се бе залепил за мене.

И додето се промъквах в тълпата или разсеяно зяпах витрините, или чаках застанал на кръстовището да светне зеленото, в главата ми бавно минаваха откъслечни образи и фрази от това, което може би щеше да стане разказ. Не бях сигурен дали ще стане, ала си казвах, че ако не стане, ще мина на друго. Купчината в главата ми бе достатъчно едра, за да се кахъря. И навярно тъкмо защото работех без договори и срокове и навярно тъкмо понеже изобщо не смятах, че работя, бях по своему щастлив.

Е, да, щастлив, но само в този първи момент, когато работата още не изглежда работа, а е почти пасивно съзерцание на образите, които

се оформят и разсейват във въображението ти. Все едно че си на кино. И то с правото сам да си измисляш филма и с предимството да го измисляш почти без усилие.

Може би тоя миг да е най-важният. Може би тъкмо в него да се съдържа чудото на кълнежа. Но туй още не е работата. И ако спреш дотук, нищо няма да се получи въпреки кълнежа. Да създадеш във фантазията си една сграда още не значи да я направиш. И хората си мислят, че между един роман и една сграда има голяма разлика само защото сградата е малко по-материална и по-зрима. А всъщност, ако съществува разлика, тя съвсем не е в полза на романа. Архитектът предоставя на други да осъществят проекта му, но писателят не може да възложи на друга да напишат книгата му.

Тук именно ми се разкри и голямото разстояние между колекционирането на сюжети и създаването на разкази. Колко често ми се случваше да попадна на „готов“ сюжет или да ме осени интересно хрумване, да си играя мислено с него няколко часа или няколко дни, а сетне да го захвърля, понеже се е явил друг сюжет или друго хрумване, или понеже не ми е достигнала воля да се заема с работа.

Работата, истинската работа започваше с осъществяване на видението в материал, с преодоляването на материала, с трудната моделировка не само на общата структура, но и на всеки най-дребен детайл. И това време — за мене поне — не бе никакво щастие, а жива мъка и дълги часове на горчивини и разочарования, за да получиш доволството от някой малък пасаж, едно съвсем ефимерно доволство, което още при първия следващ прочит отстъпваше мястото на ново огорчение.

По-късно някои колеги ме укоряваха, че съм си губил времето да се занимавам с една чужда действителност. Това бе тяхно право и аз не намирах за необходимо да обяснявам, че след като живееш седем години сред тази чужда действителност, няма начин да не я забележиш. Други или може би същите ме мъмреха още по-късно, че съм оставил разказите и съм се захванал да пиша романи. Но за мене тия разкази бяха една вече прекосена територия. Прекосена вероятно по не твърде блестящ начин, но тъй или иначе, вече задмината. Можех, разбира се, да извадя още пет или още петдесет истории от купчината, само че не виждах защо.

Имаше и такива, които ми признаваха правото да пиша романи. В края на краищата в наши дни кой не шише романи. Романите днес са се превърнали в почти такава епидемия, каквато на времето бяха пубертетните стихове за първия пролетен ден и първата любов. Така че въпросът за жанровите ми права се решаваше как да е. Но възникваше въпросът за темата: защо „шпионски“?

Наистина, защо „шпионски“? Тази загадка и мене понякога ме е вълнувала. Навлязох в темата на разузнаването почти на шега. Човек нерядко хлътва в сериозните работи почти на шега. Но дори и шегите не възникват случайно.

От деня, в който зловещият облак на атомната гъба бе изникнал над развалините на Хирошима, светът живееше на ръба на войната. Настъпила бе ерата на Големия страх, както казваха там, на Запад. И там, на Запад, тоя голям страх се усещаше някак по-осезаемо. При всяка нова криза — а те следваха една подир друга на къси интервали — вестникарските машини бълваха извънредни издания с огромни заплашителни букви. Стикерите с мрачни гласове вещаеха по радиото последните тревожни новини. Богатите подготвяха за всяка евентуалност отлитането си до Швейцария или до Балеарските острови. Бедните се задоволяваха да правят опашки за сапун и олио.

Наистина мирът, крехък и непрестанно застрашаван от локални конфликти, продължаваше. Но този мир си имаше особена атмосфера — болнавата и напрегната атмосфера на студената война. Някога, ако оцелеем, учените навярно подробно ще изследват влиянието на тая атмосфера върху душевното здраве на поколенията. Скептицизмът, примирението, цинизмът и отчаянието, сексуалните прекалености или просто истерията едва ли са лишени от връзка с Големия страх.

И в тоя климат на денонощно взаимно дебнене, на колосални блъфове, рискуващи да прераснат в катастрофа, на военни маневри, заплашващи да преминат във военни действия, безшумно и напрегнато като огромни циклотрони работеха механизмите на разведките. Не само за да се предусетят намеренията на противника. Но и защото под измамната привидност на мирния бит вече се разгръщаха в дълбочина глухите схватки на психологическата война с диверсиите, превратите и саботажите.

Някои хора смятат всички тия неща за легенда от съмнително естество поради едничката причина, че смесват далечните очертания

на хоризонта с очертанията на собствения си нос. Някои защитници на съвременната тема възприемат напрегнатата подмолна борба. В днешния свят не като съвременна тема, а като приключенски небивалици. В края на краищата — въпрос на разбиране.

Започнах почти на шега и може би донейде затуй, че се касаеше за една наистина презряна тема. Никога не съм изпитвал влечение към теми, върху които колегите ми вече са опитвали перото си, макар да знам, че всеки има право да опита и своето, особено ако е убеден, че ще задмине постигнатото. Вярно е, че шпионската област, както пренебрежително я наричаха, бе не малко разкопавана на Запад, ала това винаги бе ставало именно по линия на небивалиците, дори когато се вършеше от хора, познаващи добре истинското положение на нещата. Така че почвата всъщност си оставаше почти непокътната и не изискваше нищо повече, освен да си плюеш на ръцете.

Взех я на сериозно, когато открих, че това е не терен за напрегнати сюжетни ходове, а теренът на Студената война. И се опитах в границите на възможното да очистя повествованието от сложната задъхана интрига и да отворя място за характерите по най-баналните правила на литературната теория. Студената война, това бе за мене „лошото време“, към което привикваш по липса на нещо по-добро, но чийто смразяващ дъх пронизва дълбоко човешките души и човешките отношения и под чието навъсено небе светът се разкрива тревожен и неприветен.

Историята и този път започна с това, че подире ми се помъкна някакъв тип, някакъв тип по име Емил Боев, едно измислено име, между нас казано, само че измислено не от мене, а от него, понеже като подхвърлено дете той бе имал рядката привилегия сам да си избере името. Помъкна се с мене всъщност още в Париж, само че тогава бе доста смътен и неопределен — защото той бе от тия, смътните и неопределените, — и аз постепенно му приписвах едни или други черти на близки или съвсем въображаеми хора и го съветвах да се държи, както трябва, ако иска да стане положителен герой. Но колкото повече добиваше плът и кръв, толкова по-ясно разбирах, че ще имам работа с труден човек, дето не следи твърде за мнението на околните и изобщо не се вълнува от званието положителен герой. Така и стана. И никак не се учудих, когато по-късно някои взеха да мърморят, че тоя Емил Боев съвсем не е образец в службата и битата, не

прелива от оптимизъм и на всичко отгоре е стар ерген, саможив и без всякакви възгледи да създаде дом и семейство. Бях го предупредил още в началото, но има хора, дето, каквото и да им разправяш, си знаят своето.

Всъщност не е изключено и аз самият да нося някаква вина за привичките на героя си. Казват, че героят винаги прилича в една или друга степен на своя автор. И понеже неговите достойнства съвсем не бяха моите, нищо чудно, ако — за да спазя правилото — го бях надарил с недостатъците си.

Привързах се към темите на разузнаването и престъплението, защото видях в тях темата за двата свята — в първия случай като пряк сблъсък, а във втория — като мъчителна борба със сенките на старото. Тая тема за двата свята бе почнала да ми се разкрива още от детските дни, още от смътното време, когато бях зърнал снимката на крачещия към бесилото Фридман, и подир туй в делничните схватки на улицата, и по-късно в епопеята на войната и в нелегалната борба, и още по-късно — в застрашителните бури на „лошото време“. Тая тема за мене бе всъщност Темата, тя бе оставила следите си по всичките ми ръкописи, това бе моята тема, за което нямах никаква заслуга и никаква вина, освен че бях се родил и израсъл под нейното властно влияние.

Двата свята. За какво друго можеше да пише човек, когато тия два свята се бяха вкопчили на живот и на смърт, когато грохотът на техния двубой проникваше до най-затънтените кътчета на бита, когато от изхода на този двубой зависеше всичко останало.

Не помня да съм си казвал някога: днес ще пиша за двата свята. Не помня да съм се опивал от мисълта, че се превръщам в техен летописец. Пиших само за човешки одисеи, банални или трагични, одисеите на тая типове, дето вървяха подире ми. Но където и да надниквах — в кошмара на един вертеп или в гъмжилото на една улица, в мястото на един заговор или в мястото на една любовна среща, — навсякъде чувах гръмливия или приглушен тътен на двубоя. И той отекваше в нестройното тракане на машината, защото нямаше как да не отекне, и сред думите, които исках да звучат само като обич, се промъкваша дрезгавите тонове на омразата, защото в тая вселена на светлина и мрак всяко нещо има сянка и сянката на обичта е омразата.

Понякога, към края на нощта, след като изпълненият с чудовища здрач на кошмара е вече изброден, в съня ми ненадейно съмва. Сиянието навлиза от прозореца на купето, защото пътувам с някакъв влак, и това е всъщност краят на пътуването, понеже през прозорците вече се виждат зданията на непознат град.

Не знам дали влакът се движи по висок насип, или по мост, или просто по въздуха, но виждам от птичи полет и в същото време съвсем близки просторните булеварди с дървета в утринно синя листовина и старинните барокови сгради, много бели, тъй бели, както могат да бъдат само в един сън към края на нощта, виждам сините кубета и подолу белите балюстради на балконите и сините прозорци, в които се отразява небето.

А влакът продължава да се носи леко и все по-бавно и в далечината вече се вижда синьото море, осеяно с бели параходи, както следва и да се очаква в един пейзаж, който целият е от синьо и бяло, и аз си казвам, че навярно най-сетне пристигаме, и усещам оная лека тръпка от нетърпение и сладко замайване, която изпитваш, когато пристигаш в красив непознат град.

Да пристигаш в красив непознат град... Някога копнеех за това и си мислех, че подир всяко такова пристигане ще се ражда и по една нова книга, която ще бъде толкова по-странна и хубава, колкото по-странен и хубав е тоя нов град. По-късно бях принуден да установя, че нещата стоят малко по-другояче. И че поривът към далечното се е раждал не толкова от любов към писането, колкото от страст към пътуването.

Пътуванията — и някогашните, на къси разстояния, и посетнешните в чужди страни — не ми донесоха очакваната поредица шедьоври. Това, което бегло прелита край погледа ти, може да роди най-много един хубав сън, но не и една хубава книга. Книгата се ражда не от туй, дето прелита край тебе, а от онуй, дето го носиш у себе си, дето си го събирал, трупал и обмислял с години, дето се е превърнало в твоя тревога и твоя мъка и дето най-малко от всичко му обръщаш внимание, понеже, нали си е в тебе, няма опасност да се загуби и винаги може да бъде използвано при липса на нещо друго.

То също е плод на едно пътуване, но на онова единственото пътуване, което е писано на всеки от нас и което ни отвежда до края на пътя. Само че ние винаги си мислим, че до края на пътя има още много време или поне достатъчно време за още една книга, сещате се коя — оная, Единствената.

Прието е да се смята, че човек умира само веднъж и по тая причина не му е възможно да се върне и да сподели с нас впечатленията си. Всъщност, струва ми се, човек може да умира и повече пъти или почти. Всички знаем онова преживяване, когато високата температура те поеме и понесе из въртопите на треската и когато се унасяш и потъваш все повече в себе си и все повече се откъсваш от външния свят и смътно се сещаш, че ако още малко се откъснеш и още малко потънеш из тия мъждиви въртопи, вече няма да можеш да се върнеш, макар че в подобен момент това ти е почти безразлично.

Трябва да съм бил десетгодишен, когато за пръв път преживях своето малко умирање. Бяхме се изкачили с баща ми и приятелите му рано заранта на Мусала и решихме оттам да идем на Седемте рилски езера и някой ни поведе към езерата, ала тоя някой познаваше толкова пътя, колкото и всички останали, и ние през целия ден се лутахме по пътеки и без пътеки из стръмнините, додето привечер най-сетне съзряхме долу в ниското под нас някакво езеро, синеещо като в дъното на котел сред високите канари, и макар това езеро да нямаше нищо общо със семейството на Седемте езера, решихме да се приютим на брега му, понеже вече мръкваше.

Едва бяхме наклали огън, когато вятърът ни връхлетя, над нас се разнесе грохотът на бурята и от почернялото надвиснало небе рукна пороен дъжд. Нямаше никаква възможност да се скрием от бурята — наоколо се простираха само ниски хвойнови храсти. Струите на дъжда, гъсти и тежки, връхлитаха отгоре ни, а над скалистите зъбери с оглушителен трясък святкаха и гаснеха мълнии. Приятелите на баща ми се опитваха да направят нещо като палатка с един брезент, опънат върху храсталака, и по едно време изглежда, че успяха, защото ме натикаха отдолу, макар че за мене това нямаше никакво значение, тъй като вече се носех из мътните горещи въртопи на треската.

По онова време треската редовно ме събаряше, понеже имах тропическа малария, но тоя път ме бе съборила малко по-грубо,

вероятно удвоена от простудата, и аз само като в мъгла усещах боричкането на хората с тежкото платнище, което непрекъснато се пълнеше с вода и което бурята искаше да изтръгне от ръцете им, додето наоколо илюминацията продължаваше с пълна сила, а скалите над главите ни се къртеха и търкаляха с трясък надолу, защото се пукаха от смяната на температурата, както казваха някои, или от грохота на мълниите, както твърдяха други.

Треската ме носеше и въртеше и увличаше все по-дълбоко в тъмните си въртопи и аз се сецах посред бълнуването, че сега вече сигурно няма да мога да изплувам, и си мислех, че не е честно да умра само на десет години, докато всички други живеят повече, но заедно с това си казвах, че не бива да се умилявам над себе си, защото всичко е все едно, и татко ме бе учил, че трябва да прогонвам тия гадни тръпки на самосъжалението. Додето усетих, че всичко около мен потъмнява и навярно вече потъвам в най-дълбокото и навярно завинаги.

Почвах да идвам на себе си с онова чувство на спокойствие и отмала, с което се връщаме, ако не сме прекрачили последния праг. През затворените си клепахи усещах нещо светло и топло. Открехнах ги едва-едва. Зазоряваше се. Бурята бе отминала. И върху фона на тъмносиньото утринно небе се издигаше високият и странно бял пламък на накладения огън. И може би понеже не бях съвсем изплувал от бълнуването или понеже не бях съвсем разтворил клепачите си, стори ми се, че виждам един висок човек, тръпен и бял като пламък, който замислен ме наблюдаваше.

Нямах куража да погледна открито, защото се боях да не прочета в големите очи укор. Бях завършил учебната година не твърде блестящо и не бях написал още нито ред от задължителната по онова време и за оня сезон творба „Как прекарах лятната ваканция“. Но може би тъкмо понеже гледах през полуспуснати клепахи, стори ми се, че очите на високия бял мъж са приветливи и топли.

После имаше и други умирения, ала най-неприятното бе това в инфекциозната болница, понеже бе най-късното. Най-късните са винаги най-неприятни. Опомнях се мъчително от кризата, подир която може би щеше да последва и друга, и се опитвах да преодолеея налегналата ме апатия и да събера мислите си, за да си дам сметка в какво положение оставям работите си в случай, че тая, следващата криза се окаже и окончателната. През клепачите ми и тоя път

проникваше светлина, но сега това бе само студената светлина на високия прозорец с късче зимно небе и в тая студена светлина неразборията, която оставях подире си, изглеждаше още по-тягостна.

Купища недовършени ръкописи, купища неоправени житейски дреболии и три деца, на които не си дал нищичко от всичко туй, което си искал да им дадеш. И какво — питах се — ако кризата случайно и този път се размине? В най-добрия случай личните неуредици малко ще намалаят, а ръкописите малко ще се увеличат. Само бедата е, че ръкописите не се оценяват на кило.

И все пак, когато по-късно се съвзех от апатията, реших, че трябва да наваксам нещичко в границите на възможното. И машината започна да трака още по до късно, за нещастие на съседите. Старата история. Когато наближи часът гостите да си ходят, тогава най-много се разбърят. И ти по същия рефлекс се разбърях в самотата си. И непрестанно се сецаш за това и онова, което си пропуснал да кажеш. И споменът те връща към стари забравени неща. А тия неща ти припомнят други, додето внезапно съзнаваш, че отдавна си престанал да пишеш, и само стоиш сред тютюневия дим и тишината, ококорен като някаква нощна птица, една вече уморена и побеляла птица, която измерва с крачки кафеза на стаята, а понякога спира и вперва невиждащ поглед в пространството.

Птицата вероятно се чуди за нещо си. Чуди се навярно какво щеше да стане, ако всичко можеше да почне съвсем отначало. Тя винаги е обичала да фантазира тая птица.

„Какво задраскваш там? — казвам си. — Докъде стигна в съкращенията?“

На първо време — доникъде. На първо време се ровиш като мосю Лабери из вехториите и си мислиш, че примерно ей това нещо наистина е боклук, но дали пък е чак дотам боклук, и те връхлитат свързаните с него спомени, и просто нямаш сили да го захвърлиш, защото е част от миналото ти, част от живота ти, част от тебе.

Само че караш ли така, какъв смисъл да се питаш какво би станало ако всичко можеше да почне отначало. Нищо не би станало, абсолютно нищо, освен същото. И тогава обръщаш страницата и почваш наново, и тоя път зачеркваш наред — без колебание — случайните приключения и случайните дружби, и дните, похарчени в празнословие, и нощите, изгорели в пианство, и всички тия дребни

страсти и празни занимания, скиорство, билиард, фотография, бридж, монети, минерали и марки, тия невинни увлечения, които понякога така набъбват, че изяждат цялото ти свободно време, без оглед, че то всъщност съвсем и не е дотам свободно, а предвидено за размисъл и самота.

Тия дребни страсти и невинни залъгалки, които нерядко стават най-големият и най-коварният ти враг именно защото са дребни и невинни. И колко много години са нужни, за да разбереш, че най-опасният ти враг е тоя, дето е тук, вътре в тебе. Защото е трудно да го видиш, тъй както се е свил вътре в тебе... поне додето не ти хрумне, че може да е в тебе. Защото е добродушен и те спохожда с най-невинни предлози — да се разсеем, да си починем, да се позабавляваме. Защото е перфиден — винаги ти мисли доброто, винаги се грижи за твоето спокойствие, сигурност, благополучие. Защото е многолик — безхарактерност, малодушие, страст към красивата вещь или просто безделие.

Тоя подлец може да се спотайва съвсем неуловим. Но може да нарасне и до обсебване или да се развихри в умопомрачение. Усещал съм го винаги като сила, която се стреми да ме отклони от пътя ми, она външно тъй кратък, но понякога тъй труден път от битовите дреболии до работната маса. Усещал съм го винаги, без да си дават сметка за тая малка подробност — че е у мене. Стоварвал съм мислено вината върху околни хора и околни обстоятелства, а себе си съм щадял, без дори да подозирам, че щадя него.

Компаниите; дребните конфликти, които си преувеличавал до нещо съдбоносно, задачите от материален или битов характер; понякога просто изкушението да не вършиш нищо; понякога страстта към изкуството, но не това, най-важното за тебе изкуство, което сам искаш да правиш и все не успяваш да направиш, а изкуството, създадено от другите, консумацията, далеч по-приятна и толкова по-лека от самото създаване.

Просто настръхваш при мисълта, колко много време е трябвало да мине, за да стигнеш до простото откритие, че за работата не е нужно нито вдъхновение, нито щастлив ден, нито гигантско усилие, а преди всичко едно съвсем дребно нещо — да си наложиш да направиш тия няколко крачки до работната маса, само няколко крачки и само едно привично движение, за да навиеш белия лист върху валяка на

пищещата машина. Не че това решава всичко, но оттук започва всичко и излишно е да очакваш, че ще чуеш музика, ако не се пресегнеш да завъртиш копчето на радиоприемника.

Проста работа. Само няколко крачки. И все пак, какви препятствия и изкушения по протежение на тоя смешно кратък път. И колко много таланти, истински таланти, са станали жертва на тези дребни изкушения по тоя смешно кратък път. Всъщност най-страшното е именно това — да забравиш пътя до работната маса. По-страшно може да бъде само другото — да я превърнеш в занаятчийски тезгях за печалби.

Естествено, към работната маса не се тръгва с празна глава. Но идеите, замислите, сюжетите винаги съм ги имал в излишък, винаги са се въртели и блъскали в теснотията на моя ноев ковчег — все такива недооформени и недоизбистрени, възникнали в късата пауза между две други занимания, за да отидат в общата навалица на неосъществените проекти, да увеличават бъркотията, да задушават останалите и сами да бъдат задушавани от останалите.

Последната ми мания, ако се не лъжа, бяха минералите. Една мания колкото безсмислена, толкова и естествена: след като си минал през всичко, което човекът е сътворил от природата, спонтанно се връщаш към това, което е сътворила самата природа, за да затвориш кръга. Кристалите... Тази бистрота, тоя блясък и това съвършенство на формите, почти геометрично, „почти“, за да не стигне до скучната сухота на човешката геометрия.

И често между тия кристали ми попадаха образувания, поели пътя на кристализацията, но останали неправилни и неизбистрени. Също като моите замисли. Защото и при тях, както при моите замисли, някаква пакостна сила се бе намесила, за да попречи на избистрянето и на хармоничната кристализация. И те бяха много повече, неизмеримо повече от чистите кристали, тия мътни и неправилни образувания, също както човешките несполуки или полусполуки са далече повече от успехите и добрите дела.

Но неизбистрени или неоформени, аз трябваше да ги нося у себе си всички тия замисли, да търпя бремето им също както бремето на другия сбиротък от вещи около мене и дори да установявам, че повече ми тежат от другия сбиротък, защото от него можеш да се освободиш, като напуснеш задръстената стая, а от тия смътни идеи и неродени

творби няма как да се измъкнеш, поне докато главата ти все още те съпровожда.

Да, но какво да се прави с каймака на другия сбиротък, не марките и медалите, а бронзовете в кафява или зелена патина, тъмнеещи над шкафа, африканските маски, изрязващи се строго върху светлата стена, графиките, грижливо надиплени в папките, тия находки, свързани с толкова скитане, лишения и копнежи.

„И това ли?“ — питаш като дете, на което се готвят да отнемат играчката.

„И това.“

„И Марсилезата на Рюд?“

„И тя.“

„И литографиите на Домие?“

„Също. Ти не си от тия, дето биха се задоволили с един бронз или една графика. Както на времето не се задоволяваше седна чаша. При тебе всяко занимание прераства в увлечение, а увлечението — в болест. Тихата лудост. Затуй задрасквай. Задрасквай всичко.“

Това, разбира се, също е увлечение. Но щом изобщо не можеш да минеш без увлечения, налага се поне да прецениш кое да остане за сметка на другите. И струва ми се, че ако би трябвало да поправам и да задрасквам, за да почна отначало, бих изхвърлил от живота си много и много дни, включително и доста от тия, които са били дни на радост, за да оставя единствено дните на труд, изпълнени с умора, недоволство, а понякога и отчаяние.

За съжаление, задраскването може да се прави само наум и само наум може да се почва отначало. Ние рядко си даваме сметка каква фаталност се съдържа във всяка наша постъпка, във всеки жест и всяка дума. Нищо, вече извършено или произнесено, не може да се върне обратно. И ние само се успокояваме, като си казваме, че можем да го поправим. Да поправиш, не значи да изличиш.

А онова, другото? — питам се понякога в тия ноци на самота. Онова другото, което единствено оставяш незачеркнато, не е ли и то тиха лудост? Тая купчина в главата ти, тоя сбиротък от човешки истории, тия купища ръкописи, не са ли и те тиха лудост? Ровиш се в грижите на едни хора, за да ги разказваш на други хора. Тичаш насам-натам, като някакъв куриер между героя и читателя. И после?

И после — нищо. Какво друго бихме могли да правим ние хората, освен да си разменяме грижи, след като едничкото, с което разполагаме, са грижите. Но може би, като си ги разменяме така, като си ги предаваме от ръка на ръка, те постепенно се оглаждат, подобни на острите парчета скала, които, след като водата дълго ги е влачила и търкаляла, се превръщат в обли гладки камъчета, по които можеш да вървиш дори и бос.

Да, грижите, това е основното ни имущество. Ала с тия грижи са свързани и горчивите поуки, и плахите надежди, и радостите на преодоляването. И ние крачим напред като дълга върволица, като един безкраен керван сред суровата местност и под мрачните небеса, понесли в себе си лазура на онази обетована земя, която е крайната ни цел. Вървим и се окуражаваме взаимно и взаимно си показваме пътя, а понякога и взаимно се ругаем, но продължаваме да крачим заедно, защото единственото ни спасение е да бъдем заедно.

Върволицата се точи безкрайна в тоя мъчителен преход между мрачните на миналото и лазурите на копнежа ни. Върволицата е безкрайна и къде точно се движиш самият ти, е въпрос на чиста суетност и важното е да се движиш и да помагаш на тия край тебе, а не да хленчиш и да оставяш да те търтят. И с какво друго би могъл да помогнеш освен с една история, която прави пътя да изглежда по-кратък, една история за мрачините на миналото или за грижите на сегашното или за онази обетована земя, простираща се нейде там зад сините хребети на хоризонта, където нерядко си бил, макар и насън.

И понеже става дума за сън, сецам се, че вече е време да помисля и за тази подробност, ако не искам да изпусна пътуването, а може би и пристигането в оня бял непознат град.

Всъщност ние винаги пътуваме, и не само насън, а и наяве. И дали това пътуване ще бъде по един банален маршрут, или ще ни разкрие нещо непознато — туй зависи от нас.

Бях налучкал тая истина още на младини, когато, изоставил изкусителното странствувание в мечтите, бях написал своето „Пътуване в делника“. Но да налучкаш нещо и да го оползотвориш, това са две различни работи.

Казват, че всяко заминаване е едно умирање. Или едно малко раждане — бихме могли да добавим. Всичко зависи от туй, накъде заминаваш и защо. И ранното утро — което обикновено проспивам —

разтваря за нас вратите към пътуването в новия ден, цял един ден, изпълнен с толкова неща, стига да имаш очи да ги видиш и желание да ги премислиш и воля да изживееш тоя ден малко по-другояче от вчерашния. Защото ние нерядко живеем дните си тъй, сякаш предварително са размножени с индиго, сякаш са просто различни екземпляри от един и същ формуляр, а сетне се чудим, че ни е скучно, и, разбира се, търсим причината навсякъде другаде освен в себе си.

И така, предстои ми още един ден пътуване и аз разтварям прозореца, за да излезе димът и да влезе нощта. Навън е невероятно тихо, понеже и последният магнетофон е секнал. Навън е невероятно тъмно, понеже скоро ще се зазори. Вдишвам с пълни гърди хладния въздух и се вирам в мрака, като чакам да се разсее пушекът и да се разсеят мислите ми, защото легнеш ли с такава бръмчаща от мисли глава, по-добре изобщо не лягай, сънят, все едно, няма да дойде.

В тесния проход между стените на насрещните две сгради сияе светлината на уличната лампа. Един ярък сноп сред черното на нощта, в който неволно се втренчваш. В тоя час и в тая тъмнина, и в тая глухота всичко изглежда странно и границата между миналото и сегашното е съвсем изличена и всичко се е сляло в един безкраен миг на неподвижност.

И додето се вираш насреща, изведнъж в яркия стълб светлина израства и се откроява високата снага на оня забравен мъж от твоето детство, тръпен и бял като пламък, с мургавото лице, огряно от големи замислени очи.

Страх те е да погледнеш в тия очи. Страх те е, но си казваш, не бой се, те могат да бъдат и ласкави. Могат, да — когато си на десет години и едничкият ти грях е незапочнатото все още домашно на тема „Как прекарах лятната ваканция“. Но ваканцията отдавна е минала, и оная, и десетки други, и темата сега е „Как прекарах живота“.

Затуй те е страх да погледнеш в тия очи. Някога като малък се боеше от тъмното. А днес дойде ред да се плашиш от светлото. Да се плашиш от тоя светъл поглед, който искаш да избегнеш, но няма как да избегнеш, защото е в тебе. „Сам се гледаш и сам се преценяваш“ — бе казал Стария.

Вдигаш примирено очи. Между стените на насрещните сгради сияе студеният ореол на уличната лампа. Няма нищо — казваш си, — нищо повече от малко нощ и малко електричество.

Ала в гърдите ти трепти далечният отблясък на оня поглед.
Макар и като укор. Макар и като мъничка искра, мъждееща все още в
тебе, за да измерваш с нея мрачините си.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.